

MAGYAR NYELVŐR

139. ÉVF.

*

2015. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Megjelent *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása

1. *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadásának szükségessége

Mikor megalakult a Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Tudós Társaság néven), az Akadémiának a célja az anyanyelv művelése és olyan magas szintre emelése volt, hogy azon a tudományokat magyar nyelven lehessen művelni. A magyar nyelv műveléséhez természetesen hozzátartozott a helyesírás egységének a megteremtése is. Ezért a Magyar Tudós Társaság 1932-ben közzétette első helyesírási szabályzatát a *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* címmel, de „...nem mindenkorra elhatározottan, sőt a' további vizsgálódásból származható javítások hozzáadhatósága mellett elhatározottan” (AkÉvk. I. 77–78).

Az MTA azóta is gondját viseli a magyar helyesírásnak, és a munkálatok szervezését eleinte (1855-től) a Nyelvtudományi Bizottmányra, majd 1911-ben egy külön bizottságra, a Helyesírási Bizottságra bízta (Szemere 1974: 15, 23). Később az átszervezések során ennek a munkáját a Magyar Nyelvi Bizottság vette át. A bizottság mai hivatalos neve: az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága.

Ebben a bizottságban 1949 óta hagyományosan részt vesznek más osztályok képviselői is, sőt volt egy idő, amikor az illetékes minisztériumnak, az írószövetségnek, az újságíró-szövetségnek, a nyomdáknek, a kiadóknak, a térképészeti intézetnek is voltak küldöttei. (Tagjai közé tartozott korábban például Keresztury Dezső, Ligeti Lajos és Veres Péter is.)

Az 1832-es magyar helyesírás szabályainak több neve és sok kiadása volt, ezek közül a 10. kiadás az, amelyik megteremtette a helyesírás egységét, 1954-ben. Ezt követte 10 éves előkészítő munka után, 30 év elteltével a 11. kiadás, 1984-ben.

A 10. kiadásban komolyabb szabálmódosításra csak két esetben került sor. Az AkH.¹⁰ előírta, hogy a kétjegyű mássalhangzókat egyszerűsítve kell kettőzni a tulajdonnevek végén is, így az addig szabályos *Arannyal*, *Keménynyel* formát az *Arannyal*, *Keménynel* váltotta fel. Megváltozott továbbá a *dz* és *dzs* kettőzésének a módja: a szabályzat kiterjesztette a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének az általános szabályát e két betűre is, tehát a *fogóddzam*, *edzzük* helyébe a *fogóddzdam*, *eddzük* lépett. Mindezek ismeretében azt mondhatjuk, hogy bár az 1954-es szabályzat tartalmazott újdonságokat, nem hozott forradalmi változásokat a helyesírásban, és nem jelentett komolyabb helyesírási reformot, tehát a változások nem érintették helyesírási rendszerünk alapjait.

Az 1984-es szabályzat csupán egyetlen lényeges reformot hozott: kimondta, hogy a *dzs* és a *dz* elválasztáskor ugyanúgy kezelendő, mint az összes kétjegyű betű: a betűjegyeik nem választhatók szét (vagyis *mad-zag*, *hod-zsa* helyett *ma-dzag*, *ho-dzsa*). Ezzel a *dz* és *dzs* – mint önálló fonémát jelölő betűk – teljes jogú tagjai lettek az ábécének.

Kevésbé szokták emlegetni, de tulajdonképpen a 11. kiadás próbált rendet tenni az összetételek írásában is. Az 1954-es szabályzat 141. pontja még így szól: „Az írás olvashatósága, könnyen tagolhatósága érdekében arra mindenképpen ügyelnünk kell, hogy az egybeírás kövekeztében ne keletkezzenek túlságosan hosszú szavak. Olyan szókapcsolatot tehát, amely öt-hat szótagnál többől áll, lehetőleg már ne írjunk egybe.” A kettőnél több szóból alakult összetételek írásáról ezt olvashatjuk a 217. pontban: „Ha a többszörös összetétel egybeírva nagyon hosszú volna, a kötőjeles írást alkalmazzuk, vagyis a magában is összetett taghoz a másik tagot kötőjellel kapcsoljuk, például: *munkaverseny-szerződés*, *osztály-erőviszonyok*. A 218. pontban pedig: „Ha az összetétel két főtagja már önmagában is összetett szó, a két főtag közé a világosabb tagolás érdekében kötőjelet teszünk: *asztalitenisz-csapatmérkőzés*, *csavarmenet-karbantartás*. Néhány ilyen típusú rövidebb összetételt egybeírhatunk: *honvédkórház*, *úttörővasút* stb.”

A 10. kiadás tehát főként a hosszúságot (ez hat-hét szótagot jelentett) tekintette a kötőjeles írás okának, és e kérdésben egyenlő módon döntött a két- és a többtagú összetételeköl, bár az írásgyakorlatban nem sokban tért el a mai írásmódtól.

Az 1984-es szabályzat megalkotta a három ún. mozgószabályt. Ezek közül a 2. megvolt a 10. kiadásban is. („219. Gyakran előfordul, hogy ha két nem összetett szóhoz egy harmadik kapcsolódik, a szóelemek között szorosabb kapcsolat jön létre. Ilyenkor a kapcsolat előtagjának önmagukban különírt részeit egybeírjuk, az utótagot pedig ehhez kötőjellel kapcsoljuk *iparitanuló-iskola* (de: *ipari tanuló*) [...], *vágottbaromfi-kereskedő* (de: *vágott baromfi*) [...] stb.”). A 3. mozgószabály pedig néhány szótári példában már kezdett kirajzolódni: *élet-halál ura*, *kutya-macska barátság* (de: *élethalálharc*).

Az 1984-es szabályzatban jelent meg először az anyagnévi szabály (115.), a tőszámnévi jelzős *-i*, *-ú*, *-ű*, *-jú*, *-jű*, *-s*, *-nyi* képzős utótagú kapcsolatok szabálya (119.) és az *-ó*, *-ő* képzős igenévi jelzős alakulatok szabálya is (112.).

Mindezek ellenére joggal kerülhetett be az AkH.¹¹ előszavába ez a mondatrészlet: „a szokásosan elsőnek emlegetett helyesírási alapelvről, a kiejtés tükrözteséről [...] a hagyományörzés felé tolódott el a hangsúly” (1984: 3–4).

Fontos fejlemény helyesírásunk 1984 utáni történetében, hogy a köznyelvi helyesírásra alapozva és azzal összhangban elkészült számos szaknyelvi helyesírási szabályzat, illetve szójegyzék. E ténynek helyesírásunk további egységesülése szempontjából van nagy jelentősége.

Fábián Pál, a 11. kiadás szerkesztője is vallotta, hogy minden helyesírási szabályzat menthetetlenül elavul egyszer, mert egy bizonyos idő (századunkban 20-30 év) múltán már más igényeket támaszt a társadalom a szabályzattal szemben, mint korábban tette; és mert megváltozik a kibocsátásakor még híven tükrözött nyelv is. – De azt is vallotta, hogy ha eljön az ideje a 12. kiadás kidolgozásának, csak csiszolásra lát lehetőséget, reformra nem.

Tudomásul kell vennünk tehát, hogy a szabályzat nem lehet örök, nem maradhat változatlan, hiszen folyton változik maga a nyelv és részben a nyelvről való felfogásunk is. Ezért időről időre szükség van a mindenkori szabályzat módosítására, a nyelv változásaihoz való hozzáigazítására. Természetesen nem minden áron, de amikor és ahol valóban célszerű, sőt szükséges, akkor és ott igen. Fontos ugyanis, hogy egy nemzetnek, egy nyelv- és népközösségnek legyen szilárd alapokon nyugvó, a hagyományt, de a nyelvben végbemenő, illetve az utóbbi két-három évtizedben végbement változásokat, valamint a jelen írásgyakorlatot egyaránt figyelembe vevő szabályzata. Úgy tűnik, hogy húsz-harminc évenként – lényegében azt mondhatjuk: emberöltőnként – szükség van erre. Negyedszázad egy nyelv életében nem nagy idő, de ahhoz már több mint elegendő, hogy bizonyos helyesírási változtatásokat indokolttá, szükségessé tegyen.

2. A 12. kiadás munkálatai

A Magyar Nyelvi Bizottság 2003-ban úgy látta, hogy elérkezett az idő, amikor már nem elég csupán a szóanyagot módosítani, bizonyos szavakat elhagyva, másokat bevéve, ismét másokat – de ezek közül minél kevesebbet – eddigi írásának megváltoztatásával módosítani, hanem szükséges a szabályzatot tüzetesen átvizsgálni, a szabályzati pontokat bizonyos mértékben átalakítani, s a szabályzatot néhány új ponttal bővíteni. (A szóanyag módosítására egyébként a 11. kiadás megjelenése óta már többször sor került, így például 1998-ban és 2000-ben is.)

A Magyar Nyelvi Bizottság a munkáját avval kezdte, hogy megvitattott két tanulmányt a helyesírás mai állapotával és jövőjével kapcsolatban, majd minden helyesírási fejezettel kapcsolatban két-két tanulmányt (ezeknek szerzői Dobsonyi Sándor és Laczkó Krisztina voltak). Ez a munka körülbelül két évig tartott.

A (hangfelvételen rögzített) viták alapján elkészült minden szabályzatfejezetnek az átirrt változata, oly módon, hogy az eredeti szabályzati szövegben minden esetben látható volt a kihagyott szövegrész is (szürkével jelölve) és az új betoldások is (sárgával jelölve). A munkaanyagokat, előterjesztéseket a bizottsági tagok az ülések előtt mindig időben megkapták, és azokat az üléseken megbeszéltek. A javított fejezetek vitája újabb két és fél évet vett igénybe.

Mikor a viták a bizottságban nagyjából befejeződtek, következett a szélesebb körű tudományos vita. A bizottság (korábbi szándékának megfelelően és az MTA I. Osztályának ez irányú javaslatával is egyetértve) kívánatosnak tartotta a minél szélesebb körű szakmai konszenzus megteremtését az esetleges változtatásokkal, módosításokkal kapcsolatban. Ennek érdekében a bizottság 2008 tavaszán az addig összeállt munkaanyagot (abban megjelölve a módosításokat, változtatási javaslatokat) véleménykérési céllal eljuttatta különféle szakmai fórumokhoz: az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, 30 gyakorlóiskolába és egyéb gimnáziumba, 9 magyar munkaközösségbe; a magyar egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékekre, valamint 22 magyar nyelvészettel foglalkozó európai tanszékekre és egyéb nyelvi kérdésekkel (is) foglalkozó intézménybe.

A javaslatok, vélemények beérkezése és feldolgozása után 2008. június 4-én a bizottság nyilvános ülést tartott az ELTE BTK Tanácstermében. Az ülés célja AkH. 11. kiadásának javított és bővített szövegével kapcsolatban beérkezett vélemények ismertetése volt. A vitaanyagra a nyilvános ülés előtt és után összesen mintegy 1000 hozzászólás érkezett. A bizottság ezeket a javaslatokat köszönettel fogadta, egyenként mérlegelte, és számos esetben beépítette a szabályzattervezetbe. Ez a munka újabb egy évet vett igénybe.

A bizottság köszönettel fogadta természetesen a szabályzat elvi kérdéseivel, háttérével, grammatikai szemléletével kapcsolatos észrevételeket is, ezeket azonban nem minden esetben állt módjában érdemben figyelembe venni. Már azért sem, mert az Akadémia I. Osztálya sem látta az időt (sem társadalmi, sem gazdasági szempontból) alkalmasnak nagyobb arányú, alapjaiban történő változtatásokra.

Ezért nem lehetséges például az *ly* feladása és *j*-vel való (hangtanilag egyébként indokolt) helyettesítése. Ugyancsak nem kívánatos, hogy a nyelvhasználók állandó bizonytalanságban legyenek azzal kapcsolatban, hogy az iskolában megtanult és eddig rutinszerűen használt megoldások még mindig szabályosnak számítanak-e, tehát a mindennapi írásgyakorlatot is megnehezítené, az átlagosnál tudatosabb nyelvhasználók életét megkeserítené egy ilyen nagyszabású átdolgozás.

Ugyancsak felmerült nyelvész kollégák részéről, hogy itt lenne az alkalom annak az elhibázott 1984-es változtatásnak a visszavonására, amely szerint – mivel a *dz* önálló betű – a *madzag* típusú szavakat *ma-dzag* (nem pedig *mad-zag*) formában kell elválasztani, és például *eddze* (nem pedig *edzze*) formában kell kettőzni. Bár meg vagyunk győződve róla, hogy téves volt a *ma-dzag* típusú elválasztás előírása, ezt elvszerűen ma már csak úgy lehetne visszavonni, ha visszamennénk odáig, hogy pontosan milyen betűkből is áll a magyar ábécé – és akkor súlyosan szembekerülnénk azzal az elvvel, hogy a helyesírás legfőbb értéke a (viszonylagos) állandósága. Változtatni csak nagyon megfontolva szabad, különben éppen azt a célt nem éri el a szabályzat, amiért létezik: hogy az írók és olvasók könnyebben, gyorsabban, akadálymentesebben meg tudják érteni egymást. Nem beszélve arról, hogy a *dz* betűnek az ábécéből való eltávolítása számos szótár, enciklopédia stb. javított újrakiadását tenné szükségessé, és felmerülhetne az a kérdés is, hogy hány betűből áll az ábécé (pl. külön betű-e a *ch*). Nem tartjuk azonban mellékesnek és elkerülhetőnek a kérdés(ek) további vizsgálatát.

A bizottság a szabályzat új változatának szövegét a 2009. június 16-i ülésén elfogadta, avval a fenntartással, hogy a bizottság 11 tagjából alakuljon egy szűkebb bizottság, amelynek az a feladata, hogy átfésülje újból a szabályzat szövegét, és a szükséges javításokat elvégezze.

Ez a szűkebb bizottság 2010 novemberében befejezte a szabályzat szövegének tüzetes átnézését. A Magyar Nyelvi Bizottság teljes ülése 2010. november 30-án a javított változatot megvitatta és jóváhagyta.

A bizottság elnöke és tagjai (Keszler Borbála, Antalné Szabó Ágnes, Heltainé Nagy Erzsébet, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Prószéky Gábor, Tóth Etelka, Zimányi Árpád) ez idő alatt (és a későbbiekben is) több alkalommal is tartottak előadásokat a várható változásokról országos helyesírási versenyeken, konferenciákon, valamint szakmai továbbképzéseken.

A bizottság ezután tisztázta a szótárral kapcsolatos elvi kérdéseket, például: a szó mellett álljon-e szófajmegjelölés, vagy sem; milyen ragos és jeles alakokat tüntessünk fel; az *i* végű szavaknak van-e *-i* vagy csak *-jai*, *-jei* birtoktöbbszjeles alakja, például: *biciklijei* vagy *biciklii*; *taxijai* vagy *taxii* is stb.; milyen rendszerben kövessék a szótárban egymást az összetételek és a különírt kapcsolatok; mikor használjuk két szóalak között az *és* és a *vagy* kötőszót? Stb.

A következő lépésben egy kb. 300-as lista alapján 2011. július 16-án a bizottság elnöke, Keszler Borbála, a társelnökkel, Grétsy Lászlóval együtt az Akadémia elnökének jóváhagyását kérte a szabályzathoz, hogy így elkezdődhessen a szótári rész kidolgozása. Az engedélyt egy hónap múlva írásban megkaptuk, ekkor neki-láttunk a szótári rész kidolgozásához.

Ezután Tóth Etelka, a bizottság titkára, a 11. kiadás szóanyaga, az eddig megjelent szótárak, az egyetemi és főiskolai hallgatók által gyűjtött szavak és a határon túli magyarság által küldött tulajdonnévi és köznévi szóanyag alapján összeállított egy szolistát. A bizottsági tagok megkapták ezt az előszerkesztett szótári anyagot, s egyenként döntöttek minden szó sorsáról (maradjon vagy sem), írásmódjáról és a szócikk felépítéséről is. Mivel a bizottságban minden osztálynak van képviselője, sok hasznos segítséget és javaslatot kaptunk az osztályképviselőktől is. – A szótári rész kidolgozása három évet vett igénybe.

A szótár elkészülése után következett a többféle ellenőrzés: a tergo lista alapján, az egyes szabálypontokhoz rendelt szavak alapján (a szótárban ugyanis sok szó mellett szerepel annak a szabálypontnak a száma, amely szerint kell a szót írni; 1. ábra), majd megvizsgáltuk, hogy a szabálypontról szabálypontra való utalások rendben vannak-e, és végül a végleges szabályzatot és szótárt újra ellenőriztük.

Az utolsó fázisban készült el a Bevezetés, a Tudnivalók, a Tárgymutató és a Változások fejezet is.

39. Az *-ít* képzős igék fosztóképzős származékában a képző *-atlan*, *-etlen* alakváltozata található, például: *csorbít – csorbítatlan*, *hamisít – hamisítatlan*, *javít – javítatlan*. Az *-etlen* képző van a *befejezetlen*, *éretlen*, *fedetlen*, *fegyelmetlen*, *képzetlen*, *sértetlen* stb. fosztóképzős származékokban is, ezért (bár jelentésük alapján a *befejezett*, *érett* stb. alakokkal állnak ellentétben) ezekben sem kettőzzük a képző *t*-jét.

csonkítatlan 39., csonkítatlanul
csorbítatlan 39., csorbítatlanul
döntetlen 39., döntetlenül
elégedetlen 39., elégedetlenül
élettelen 39., élettelenül – A példa nem ide tartozik, mivel a fosztóképző nem igéhez járul. Lásd még a <i>hitetlen</i>, <i>ízetlen</i> és <i>partatlan</i> példákat is.
ellátatlan 39., ellátatlanul
engedetlen 39., engedetlenül
éretlen 39., éretlenül

1. ábra. Részlet a szabálypontokhoz rendelt szójegyzékből

Arany János az 1874-i főtítkári jelentésében így nyilatkozott: a helyesírás, „mely részint az élő szokással haladni akar, részint a történeti múltból is köteles annyit megtartani, a mennyi a hagyomány megőrzésére szükséges, [...] nem siet eldöntéseivel”.

Ezt valljuk mi is, és ezt vallja az Akadémia I. Osztálya is. A több mint egy évtizedes tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy azok az elvek, amelyek régóta irányítják az akadémiai helyesírást, szilárd alapjai írásrendszerünknek, és így nem megváltoztatásukra van szükség, hanem következetes alkalmazásukra a nyelvfejlődés újabb jelenségeinek leírásában. Ami megváltozott az AkH. 12. kiadásában a korábbi szabályzatokhoz képest, az éppen az elvek változatlanságának következménye. Ami pedig új a szabályzatban, az egyrészt a korábbi kiadványokban figyelmen kívül maradt kérdések, másrészt az újabb nyelvfejlődés fölvetette írásproblémák rendezése.

A bizottság célja az volt, hogy a használó nagyobb változtatások nélkül, könnyebben használható, bizonyos mértékig rugalmasabb szabályzatot kapjon a kezébe.

* * *

3. A helyesírási szabályzat 12. kiadásának változásai

Változások a szabálypontokban

A helyesírás szabályainak 12. kiadásában **alapvető, lényegi változás alig van, csak különféle kisebb változtatások.** A magyar helyesírás szabályainak 12. kiadását jellemző változások, illetve változtatások a következőképpen csoportosíthatók: **1.** a fogalmazás pontosítása, javítása; **2.** a *sok*, *kevés* megjelölés helyett listák adása; **3.** egyes részek didaktikai szempontú átszerkesztése; **4.** szabálypont vagy szabálypontrész kihagyása; **5.** bizonyos szabályok enyhítése, azaz a korábban szabályozott kérdések alternatívává tétele; **6.** a szabálypontok bővítése, kiegészítése, új szabálypontok beiktatása; **7.** A helyesírás hagyományos rendszerét érintő változások.

1. Példák a szöveg pontosítására, javítására: Az AkH.¹¹ **20.** pontja így kezdődik: „Szavaink többségében az *i*, *u*, *ü* az egész magyar nyelvtérületen rövid.” Mivel ezt az állítást eddig még konkrét vizsgálatokkal senki sem igazolta, a bizottság a következőképpen változtatta meg a szabálypont szövegét: „A szavak egy részében az *i*, *í*, *u*, *ú*, *ü*, *ű* ejtése ingadozhat. Írásban azonban a kialakult szabályokat kell követni.”

A szabályzat több pontjában szerepel az, hogy egy szót nagybetűvel írunk. Helyesen: nagy kezdőbetűvel.

2. A *sok*, *kevés* megjelölés helyett listák adása, például: Az AkH.¹¹ **23.** pontjában a hosszú *ú*, *ű* végű főnevekre 18 példa volt. Most 57 van.

Az AkH.¹¹ 27. a) pontja tárgyalja az *i – i, ú – u, ű – ü* váltakozást mutató szavakat, de csupán két példát említ. Most fel van sorolva az összes ilyen váltakozást mutató szó.

3. Egyes részek didaktikai szempontú átszerkesztése. Például: Az AkH.¹¹-ben az első két fejezet: az *Általános tudnivalók* és *A betűk*. Ezeket követte eddig *A kiejtés szerinti írásmód*, anélkül, hogy szó esett volna a helyesírás alapelveiről. Most a harmadik fejezet címe: *A hangjelölés*. – A jelenlegi fejezetek: *Általános tudnivalók*, *A betűk*, *A hangjelölés*. Az utóbbi fejezetnek az első pontja a következő: „17. A magyar helyesírás egyik jellemzője, hogy a betűk legtöbbször a kiejtett beszédhangoknak felelnek meg. A szavak és a szóalakok leírását a következő elvek határozzák meg: a kiejtés szerinti írásmód, a szóelemző írásmód, a hagyomány szerinti írásmód és az egyszerűsítő írásmód.”

Változott *A különírás és az egybeírás* fejezete is, mivel a legnagyobb problémát mindig az összetételek tanítása és tanulása jelentette. Az összetételek gondját teljesen megoldani nem tudtuk, de átszerkesztettük *A különírás és az egybeírás* fejezetet. A 11. kiadásban a mellé- és alárendelő szóösszetétel-típusok alkották a rendező elvet, és az egyes típusokon belül magyarázta a szabályzat az egybeírás szükségességét. Most a fejezet elején felsorolja a szabályzat az összetétel keletkezésének forrásait, s a továbbiakban e szerint a rendező elv szerint tárgyalja az egyes típusokat.

4. Korábban szabályozott kérdések kivétele a szabályozás alól (szabálypont vagy szabálypontrészek kihagyása). Kimaradt például a 11. kiadás 36. pontja, mivel a képzőváltakozatok kérdése nem helyesírási probléma. Ezután a korábbi szabálypontban szereplő szavak csak a szótárban szerepelnek.

Általában kimaradtak a szavak ejtésére vonatkozó részek is, főként azért, mivel pontos adatokkal nem rendelkezünk az egyes szavak ejtésével kapcsolatban. Így van ez a 37. pontnál is („A tárgy ragját, a *-t*-t mindig röviden ejtjük.”).

Kimaradt az asszonynevek írásáról szóló rész is (AkH.¹¹ 159.), mivel az asszonynevek típusairól nem a helyesírási szabályzatok rendelkeznek.

Ugyancsak kimaradt a géptípusok stb. betű- vagy szó- és számjelzésének kapcsolásáról szóló rész [AkH.¹¹ 263. d)], mivel ezeket a gyártók szokták meghatározni.

Kimaradt a postai címzésre vonatkozó szabálypont is (AkH.¹¹ 298.).

5. Bizonyos szabályok enyhítése, fakultatívvá tétele: Ezután az ingadozó kiejtésű *h* végű szavak ragos alakjait kétféleképpen is lehet írni: AkH.¹² „82. e) Azoknak a *h* végű főneveknek, amelyeknek a kiejtése ingadozik (*düh*: [dű] v. [düh]; *méh* [mé] v. [méh] stb. [vö. 74.]), a *-val*, *-vel* és a *-vá*, *-vé* ragos alakját írni is kétféleképpen lehet: *dühvel* [dűvel] – *dühhel*, *méhvél* [mévél] – *méhhé* stb.” Az AkH.¹² 74. pontja pedig így hangzik: „A *h* végű szavak közül jellemzően a *céh*, *düh*, *juh*, *méh*, *rüh* ejtése alapalakban és a mássalhangzós kezdetű toldalékos alakokban ingadozhat: *düh*: [dű] v. [düh]; *dühnek*: [dűnek] v. [dühnek]; *méh* [mé] v. [méh]; *méhtől*: [métől] v. [méhtől]; stb. Írásban azonban a szavak minden alakjában jelen van a *h*.”

Ezután bizonyos közsavak nagybetűvel kezdhetők hivatalos iratokban. A **148.** pont szövege az új változatban a következőképpen fog hangzani: „A köznevek nagybetűs kezdése nem szokásos a magyar írásgyakorlatban, kivéve a hivatalos iratokban, például: *Alperes, Felperes, Eladó, Vevő, Szerző.*”

Megengedőbb a szabályzat az intézménynevek írásában, például: AkH.¹² **188.** d) Az intézmény típusát jelölő szavakat (*minisztérium, egyetem, hivatal, intézet, iskola, vállalat, üzem, rendőrkapitányság* stb.) ajánlatos [!] kis kezdőbetűvel írni, amikor valamely szövegben egy bizonyos intézményre utalnak, bár belső használatra [!] az alkalmi tulajdonnevesülésből fakadó nagy kezdőbetűs írás is elfogadható [!], például: *Földrajztudományi Kutatóintézet*, de: *a kutatóintézet kidolgozta v. a Kutatóintézet kidolgozta; Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság*, de: *a bizottság véleménye szerint v. a Bizottság véleménye szerint.*”

Nem írja elő a szabályzat az eddig kötelező kisbetűs írást a következő esetekben: az intézmények kisebb egységei megnevezésének írásában [AkH.¹² **189.** c): „Az intézmények kisebb egységeinek típusukra utaló megnevezését helyesebb [!] kis kezdőbetűvel írni”]; a nem állandó jelleggel működő bizottságok megnevezésének írásában [AkH.¹² **189.** c): „A nem állandó jelleggel működő bizottságokra stb. utaló szavakat, szókapcsolatokat szintén ajánlatos [!] kis kezdőbetűvel írni.”]; a rendezvénynevek írásában [AkH.¹² **191.**: „A rendezvények, rendezvénysorozatok, társadalmi és politikai mozgalmak, programok stb. nevét ajánlatos [!] kis kezdőbetűvel írni”].

A **291.** a) pontot kiegészítettük a következőképpen: [Ha a tő- és sorszámneveket betűvel írjuk] „Kétezeren felül (**kivéve az évszámokat**), ha az ezres után a szám még folytatódik, az összetett számnevet a hátulról számolt szokásos hármas számcsoporthoz szerint tagoljuk, és a csoportok közé kötőjelet teszünk.”

Kibővítettük a **291.** b) pont második bekezdését a következőképpen:

„Ha öt vagy több számjegyű számokkal együtt négyjegyűeket is írunk egyazon oszlopba, ezeket is közzel (**esetleg ponttal**) tagoljuk, például:

21 126
4 210
112 305
9 258”

Elfogadható ezután az *elseje, elsején, elsejéig* stb. szóalakok többféle számjegyes írása is: AkH.¹² **298.**: „*I.* vagy *I-je, I-én* vagy *I-jén, I-ig* vagy *I-jéig* stb. Az *elseji* vagy *elsejei* szóalak számjeggyel írva: *I-i* vagy *I-ji* vagy *I-jei.*”

AkH.¹² **300.**: A számjegyekkel írt óra és perc közé kettőspontot is lehet tenni a korábban megengedett ponton kívül (pl. *10.35 ~ 10:35*).

6. Szabálypontok bővítése, kiegészítése, új szabálypontok. A betűrendbe sorolás **14.** a) szabálypontja a következőkkel bővül: „A betűrendbe sorolás szempontjából nem teszünk különbséget a kis- és a nagybetűk között. Ha azonban két besorolandó egység között csupán ebben a vonatkozásban van különbség, akkor

a kis kezdőbetűs szó megelőzi a nagy kezdőbetűst, például: *jácint, Jácint, opera, Opera, szűcs, Szűcs, viola, Viola.*”

Az AkH.¹² **139.** pontja bővül: „A kettőnél több szóból alakult (úgynevezett többszörös) összetételeket hat szótagig kötőjel nélkül egybeírjuk. [...] A szótag-számlálás szempontjai a következők: Szótagszámon az összetett szó jel és rag nélküli alakjának szótagszámát értjük. [...] A képző – **az i kivételével** – beleszámít a szótagszámba.” (A következő típusok miatt változtattunk: *gépjárművezető*, de [eddig]: *gépjármű-vezetői*; *magánnyugdíjpénztár*, de [eddig]: *magán-nyugdíjpénztári*; *vendéglátóipar*, de [eddig]: *vendéglátó-ipari* stb.)

A **139.** pont utolsó előtti bekezdése kiegészült az alábbi módon: „Az idegen szavakat és előtagokat akkor tekintjük külön összetételi tagnak, ha önállóan is használatosak, például: *miniszoknya, miniszoknya-viselet, vagy ha önállóan is használatos, utótag járul hozzájuk: antialkoholista, antialkoholista-klub, biotechnológia, biotechnológia-ipar*; stb.”

Az AkH.¹² **141.** c) pontjába utolsó bekezdésként betoldottuk: „A szaknyelvben bizonyos esetekben nem kifogásolható (az értelem pontos tükröztetése érdekében) a nagyköötőjel használata sem.”

Az AkH.¹² **181.** pontjába utolsó bekezdésként betoldottuk: „Ha egy eredetileg kötőjellel kapcsolt, földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi név közterület nevébe kerül, a kötőjeles írásmódot – a helységgrésznevek gyakori párhuzamossága miatt – egybeírás váltja fel, például: *Csörsz-árok – Csörszárók utca, Ferenc-hegy – Ferenchegyí út.*” [Ez a szabály a szaknyelvi szabályozásba, illetve a szabályzati példaanyagba már korábban bekerült.]

Az AkH.¹¹ **190.** pontját a következőkkel egészítettük ki: „A pályaudvarok, megállóhelyek, repülőterek, mozik, **szállodák**, vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők, **lakóparkok és a nem önálló intézményt alkotó termék** stb. megnevezésében a tulajdonnévi értékű tagot (tagokat) nagy kezdőbetűvel írjuk, az értelmezésre szolgáló köznévi tagot (tagokat) pedig kisbetűvel kezdve különírjuk, például: *Keleti pályaudvar, Katonatelep vasúti megállóhely, Corvin mozi, Vadszőlő szálloda, Kis Rabló étterem, Apacuka internetkávészó, Vén Diák eszpresszó, Kaiser’s szupermarket, Korona cipőbölt, Lukács fürdő, Kerepesi temető, Sasadliget lakópark, Kossuth rádió, Gombocz Zoltán terem (tanterem neve), Nádor terem (a Vakok Állami Intézetének hangversenyterme).* – Az intézménynévszerű megjelölések értelmezésére szolgáló köznévi tag(ok) elhagyható(k), például: *a Keletiből indul, a Lukácsba jár úszni, a Kis Rablóban vacsoráztak, a Kossuthon hallottam.* [...] A mozik, vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők, lakóparkok, szállodák, panziók, termék stb. neve lehet intézménynév is, például: *Corvin Budapest Filmplacota, Vadszőlő Szálloda, Sport- és Rendezvényközpont, Rózsakert Bevásárlóközpont, Szt. Lukács Gyógyfürdő és Uszoda, Fiumei Úti Nemzeti Sírkert, Erzsébet Szálloda, Platán Panzió, Klasszik Rádió, Csontváry Terem, Derkovits Terem.* [Vö. **187.**]”

A **214.** pontnak új a 3. bekezdése: „Az idegen nevek névkiegészítőjét (*bin, d’, de, ten, van, von* stb.) nagy kezdőbetűvel írjuk, ha a családnév címszóként szerepel, illetve kiemelten, szöveg élén áll (címben, aláírásban), például: *De Gaulle, Van Dyck* (flamand festő), *Von Dyck* (német matematikus). A teljes névben azonban

általában a kis kezdőbetűs írás a helyes, például: *Charles de Gaulle, Sir Anthonis van Dyck, Walther von Dyck*.”

Új a 217. pont d) része: „Ha az idegen írásmód szerint írt közszó végén hangérték nélküli (ún. néma) betű van, vagy ha az utolsó kiejtett hangot betűnek bonyolult, írásrendszerünkben szokatlan együttese jelöli, akkor az összetételei utótagot mindig kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz, például: *couchette-rendelés, lime-likőr, ragtime-koncert*. Tulajdonnévi előtagú összetételek esetén mindig a tulajdonneves összetételek általános szabálya szerint járunk el: *Baudelaire-vers, Loire-part, Shakespeare-dráma*.”

Új szabálypontok. „140. Két kötőjelet használunk azokban a többszörös összetételekben, amelyeknek előtagja is kötőjellel kapcsolt összetétel (tulajdonnévi vagy betűszós előtag, illetőleg három mássalhangzó találkozása miatt), például: *C-vitamin-adagolás, Kossuth-nóta-éneklés, Nobel-díj-átadás, sakk-készlet-gyűjtemény, tarokk-kártya-játékos, tb-járulék-csökkentés*.”

„A tárgynevek. 171. A tárgynevek közé tartoznak a nemzeti ereklyék, a járművek, a fegyverek, a hangszerek, a híres drágakövek stb. nevei. Jellemzőjük a nagy kezdőbetűs írás. Nemzeti ereklyék neve: *Szent Jobb, Szent Korona* stb. Hajónevek: *Kisfaludy Sándor, Titanic, Santa Maria* stb. Régi mozdonynevek: *Nádor, Deáki* stb. Űrjárművek neve: *Apollo, Luna, Szaljut* stb. Fegyvernevek: *Durandal* (Roland kardja), *Excalibur* (Artúr kardja), *Baba, Kövér Berta* (ágyú) stb. Hangszernevek: *Lady Blunt* (egy Stradivari-hegedű), *Ignác* (a székesfehérvári bazilika harangja) stb. Gyémántnevek: *Kohinoor, Rózsaszín Párduc* stb.”

„185. Ha egy csillagászati név utolsó tagja köznév (*felhő, köd, üstökös* stb.), kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz, például: *Magellán-felhő, Androméda-köd, Jászol-köd, Orion-köd, Rák-köd, Hale–Bopp-üstökös, Kopernikusz-kráter*. A melléknévkepzes származékokban megőrződik a nagy kezdőbetű, például: *Androméda-ködbeli*.”

Új az írásjelek rendszerével és formai sajátosságaival foglalkozó pont is (240.).

7. A helyesírás hagyományos rendszerét érintő változások. Ilyen a 93. [az AkH.¹¹-ben 94.] szabály, amelynek az első része így hangzik: „A toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzót jelölő betűt kettőzöttre egyszerűsítjük, például: *orra* (= *orr + ra*) [...]” A szabály második része azonban változott, az új rész így hangzik: „A szabály nem érvényesíthető a tulajdonnevekre [a 11. kiadásban magyar családnevek szerepeltek csak!] (még akkor sem, ha kisbetűs elemükről van szó) [...]: *Hermann-nál, Széll-lel, Tarr-ról, Wittmann-né; Bernadett-től, Mariann-nal; Bonn-nal, Bükk-vel, Tallinn-nak; Elzett-tel, Knorr-ral; Blikk-vel, Szerelmes szonett-tel* [...]” [A tulajdonnevek toldalékolásakor tehát egységesen nem érvényesül az egyszerűsítés, a korábban az egyszerűsítés alá tartozó magyar utónevek körében (pl. *Bernadettől* → *Bernadett-től*), illetve a korábban nem szabályozott esetekben sem (pl. *Blikk-vel, Szerelmes szonett-tel*)].

Ezután a *-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű, -szerű* szavakat nem képzőszerű utótagnak, hanem utótagnak, azaz összetételei tagnak tekintjük. A 132. szabálypont kimondja, hogy „A *-fajta, -féle, -nemű, -rét, -rétű, -szerű* stb. utótagot a közszókkal egybeírjuk, például: *másfajta, tízféle* (de: *10-féle*), *többféle, egyptemű, negyedré*,

sokréttű, **gipszszzerű, nagyszerű.**” – Ebből az következik, hogy ha a *-szerű* utótag *sz* végű szóhoz járul, nem egyszerűsítjük a kétjegyű betűket.

A szótár változásai

A szabályzathoz csatlakozó szótár jelentősen megújult, a 11. kiadás legutóbbi, tizenkettedik lenyomatához képest mintegy 8 000 szóval gyarapodott. Új szavak, kifejezések kerültek a szótárba, s régi, elavult alakok elhagyása is szükségessé vált (például: *agárkutya, átíró könyvelés, bilgeri, csillagláb*). A szótári rész kiegészült a határon túli magyar földrajzi nevek, intézmények, valamint a jellegzetes határon túli magyar szavak felvételével, ami szintén régi adóssága volt a szabályzatnak, hiszen a szabályzat szándéka szerint nem Magyarországnak, hanem valamennyi magyar nyelvhasználónak szól.

A szerkesztők ügyeltek arra, hogy a helyesírás egységét szem előtt tartva, figyelembe vegyék a szakmai helyesírások írásmódját is (ezt megkönnyítette, hogy a szakmai helyesírások megalkotásában a Magyar Nyelvi Bizottság is közreműködött). A szabályzat gondozói egyeztettek a nyelvészet és más szaktudományok szempontjait, tiszteletben tartották az akadémiai szinten kidolgozott és jóváhagyott szakmai szabályzatokat és szójegyzékeket.

Bizonyos esetekben különféle okokból sor került egyes szavak írásának megváltoztatására. Néhány jellemző ok:

- a szó ejtésének megváltozása (például: *árboc* > *árbóc*, *bedecker* > *bédekker*, *biennale* > *biennalé*, *burra* > *búra*, *immúnis* > *immunis*, *reverzibilis* > *reverzibilis*, *rühvel* > *rühvel* v. *rühhel*, *samanizmus* > *sámánizmus*, *sarlatanizmus* > *sarlatánizmus*, *satanizmus* > *sátánizmus*);
- az egybeírást a jelentésváltozás indokolja [például: *nagyra törő* > *nagyra-törő* (= nagyravágyó), *tenyérbe mászó* > *tenyérbemászó* (= pimasz, ellen-szenves)];
- a szaknyelvben másként írják a szót, például: *első fokú ítélet* > *elsőfokú ítélet*, *fekete doboz* > *feketedoboz* (pl. repülőgépen), *házinyúl* > *házi nyúl*, *paraolimpia* > *paralimpia*, *szabad vers* > *szabadvers*, *vegyes úszás* > *vegyesúszás* (sportág);
- a szó írása nem felel meg a (korábban már rögzített) szabályoknak (például: *élethalálharc* > *élet-halál harc*, *napéjegylenlőség* > *nap-éj egyenlőség*, *örökkön-örökké* > *örökkön örökké*, *sete-suta* > *setesuta*, *szaltó mortale* > *salto mortale*);
- szabály megváltozása, például: *ésszerű* > *észszerű*, *penésszerű* > *penészszerű*, *viasszerű* > *viaszszerű*; *Bernadettel* > *Bernadett-tel*, *Ivettel* > *Ivett-tel*, *Mariannal* > *Mariann-nal*; *május 1-jén* > *május 1-jén* v. *1-én*; *3:0-s győzelem* > *3:0-s* v. *3-0-s győzelem*);
- idegenből átvett szavak esetében olykor a magyaros vagy az idegen és a magyaros írásmód is elfogadható: *metropolis* > *metropolisz*, *e-mail* > *e-mail* v. *ímél*, *pacemaker* > *pacemaker* v. *pépszmérker*, *spray* > *spray* v. *spré* v. *szpré*.

A megváltozott helyesírású szavak jegyzéke

AKH. ¹¹	AKH. ¹²
advent	advent v. ádvént
alkotó munka	alkotómunka; <i>de</i> : újat alkotó munka
alsó fokú	alsófokú
árboc	árbóc
bedekker	bédekker
Bernadett, Bernadettel, Bernadettől	Bernadett, Bernadett-tel, Bernadett-től
biennále	biennálé
B. ú. é. k. = Boldog új évet kíván	BÚÉK = boldog új évet kíván v. kívánok v. kívánunk
bura; lámpabura	búra; lámpabúra
céh, céhvel	céh, céhvel v. céhhel
célratörés	célra törés
cigány gyerek; <i>de</i> : ... még ha cigánygyerekek potyognak is az égből (<i>átvitt értelemben</i>)	cigány gyerek; még ha cigány gyerekek potyognak is az égből
Cirill, Cirillel	Cirill, Cirill-lel
Constanța, constantai	Constanța / Konstanca
copfstílus	copf stílus
cserbenhagy	cserben hagy
csodaszép	csoda szép
disztinkció	disztinkció v. distinkció
düh, dühvel	düh, dühvel v. dühhel
dzsessz	dzsessz v. jazz
elektroencefalogram	elektroencefalogram
élethalálharc	élet-halál harc
előre gyártott elemek	előregyártott elemek
első fokú ítélet	elsőfokú ítélet
e-mail	e-mail v. imél
e-mail cím	e-mail-cím v. imélcím
e-mail kapcsolat	e-mail-kapcsolat v. imélkapcsolat
esszencia (= <i>sűrített izestő</i>); <i>de</i> : esszencia (= <i>a lényege valaminek</i>)	esszencia (= <i>sűrítmény; lényeg</i>)
észre térítés	észretérítés
ésszerű	ésszerű
ésszerűsít	ésszerűsít
éti csiga	éticsiga
fantáziál	fantáziál
fejbelövés	fejbe lövés
fejbentartás	fejben tartás
fejbeütés	fejbe ütés
fekete doboz (<i>repülőgépen</i>)	feketedoboz (<i>pl. repülőgépen</i>)
fekvő beteg	fekvőbeteg (= <i>kórházban kezelt beteg</i>)

AKH. ¹¹	AKH. ¹²
Forma–1	Forma–1 v. Formula–1
frizsider	fridsider
Golf-áram, golf-árambeli	Golf-áram, Golf-árambeli
görög katolikus	görögkatolikus
gúzsbakötés	gúzsba kötés
gyengén látó	gyengénlátó (<i>fn.</i>)
hájás tészta	hájastészta
harcbavetés	harcba vetés
házinyúl	házi nyúl
himmusszerű	himnuszszzerű
hozsanna	hozsanna v. hozsánna
immúnis	immunis
intellektuel	intellektuel v. entellektüel
Internet (<i>intézmény</i>);	internet
de: internet (<i>távközlési rendszer</i>)	
irreverzibilis	irreverzibilis
Ivett, Ivettel, Ivettől	Ivett, Ivett-tel, Ivett-től
járó beteg	járóbeteg (= <i>ambulánsan kezelt beteg</i>)
javító érettségi	javítóérettségi
juh, juhval	juh, juhval v. juhhal
Kamill, Kamillal	Kamill, Kamill-lal
Kaszás-csillag	Kaszáscsillag
kemény tojás	keménytojás (= <i>főtt</i>)
kerékbetörés	kerékbe törés
keresztes pók	keresztespók
kezelésbevétel	kezelésbe vétel
kisalakú	kis alakú
kisméretű	kis méretű
köszönő viszony	köszönőviszony
lány tojás	lánytojás
légiforgalmi társaság	légi forgalmi társaság
magasrendű	magas rendű
május; május elseje v. 1-je;	május; május elseje v. 1. v. 1-je;
május elseji v. elsejei	május elseji v. elsejei v. 1-i v. 1-ji
v. 1-ji v. 1-jei, május elsején v. 1-jén	v. 1-jei, május elsején v. 1-én v. 1-jén
Mariann, Mariannak, Mariannal, Mariannál	Mariann, Mariann-nak, Mariann-nal, Mariann-nál
második v. 2-i	második v. 2-i v. másodikai v. 2-ai
méh, méhvel	méh, méhv v. méhhé, méhvel v. méhhel
mésszerű	mészszerű
metropolis	metropolisz
nagyfokú	nagy fokú
Nagymedve (<i>csillagkép</i>)	Nagy Medve (<i>csillagkép</i>)
nagy méretű	nagy méretű

AKH. ¹¹	AKH. ¹²
nagyra törő	nagyratörő (= <i>nagyravágyó</i>)
napéjegyenlőség	nap-éj egyenlőség
nemzetiszinű	nemzeti színű
nullás; három nullás v. 3:0-s győzelem	nullás; három nullás v. 3:0-s v. 3-0-s győzelem
nüánsz, nüánsza, nüánsszal	nüánsz, nüansza, nüansszal
nyakoncsapás	nyakon csapás
nyakoncsípés	nyakon csípés
nyakonvágás	nyakon vágás
nyitva tartás	nyitvatartás (= <i>üzemidő</i>)
okarína	okarina
on-line	online
osztályozó értekezlet	osztályozóértekezlet
Otília	Otília és Ottilia
örökkön-örökké	örökkön örökké
pacemaker	pacemaker v. pészmekeer
paralel v. parallel	paralel
paraolimpia	paralimpia
partraszállás	partra szállás; <i>de: a normandiai partraszállás (hadművelet)</i>
penészszerű	penészszerű
PIN kód	PIN-kód
piranha	piranha v. pirája
pornó film	pornófilm
programozó matematikus	programozómatematikus
rali; Párizs–Dakar-rali	rali; Párizs–Dakar rali
recés gyomor	recésgyomor
reváns	revans
reverzibilis	reverzibilis
rubeóla	rubeola
rüh, rühvel	rüh, rühvel v. rühhel
samanizmus	sámánizmus
sarlatanizmus	sarlatánizmus
satanizmus	sátánizmus
savanyútojás-leves	savanyú tojásleves
sete-suta	setesuta
síkraszáll	síkra száll
sorbaállás	sorba állás
sóskifli	sós kifli
sósperec	sós perec
spartakiád	spartakiád v. szpartakiád
spray, spray-je v. spraye, spray-vel v. sprayjel	spray v. spré v. szpré, spray-je v. spréje v. szpréje, spray-vel v. sprével v. szprével
standard	standard v. sztenderd

AkH. ¹¹	AKH. ¹²
státus	státus v. státusz; <i>de</i> : status quo
státusszimbólum	státusszimbólum v. státusszimbólum
svábbál	sváb bál
szabad kereskedelem	szabadkereskedelem
szabad piac	szabadpiac
szabad piaci	szabadpiaci
szabad strand	szabadstrand (= <i>nem fizetős, fürdőre kijelölt hely</i>)
szabad vers	szabadvers
szabad vezeték	szabadvezeték (<i>vezeték típus</i>)
szakkör; kémia szakkör	szakkör; kémiaszakkör
szaltó mortále	szaltó, szaltója; <i>de</i> : salto mortale
számon kér	számonkér
számon tart	számontart
száraz borsó	szárazborsó
szárazbab-főzelék	szárazbabfőzelék
Szent (<i>állandó jelzőként</i>):	Szent (<i>állandó jelzőként</i>):
aquinói v. Aquinói Szent Tamás, assisi	Aquinoi Szent Tamás, Assisi Szent Ferenc,
v. Assisi Szent Ferenc, páduai v. Pádúai Szent Antal,	Pádúai Szent Antal, Szalézi Szent Ferenc
szalézi v. Szalézi Szent Ferenc	
szóvégi	szó végi
szt. = szent	Szt. = Szent
sztyep v. sztyepp	sztyepp v. sztyeppe
taj-szám	tajszám
talián	talján
teljes körűen	teljeskörűen (<i>hsz.</i>)
tenyérbe mászó	tenyérbemászó (= <i>pimasz, ellenszenves</i>)
tervbe vétel	tervbe vétel
tovább tanul; <i>de</i> : továbbtanulás	továbbtanul; továbbtanul érettségi után; <i>de</i> : tovább tanul este, mint ahogy tervezte
útbaigazít	útba igazít
vállalkozó szellem	vállalkozószellem
valószínűség-számítás	valószínűségszámítás
véghezvisz	véghez visz
vegyes úszás	vegyesúszás (<i>sportág</i>)
vendéglátó-ipari	vendéglátóipari
viasszerű	viaszzerű
Vietnam	Vietnám
vízbefülés	vízbe fülés
zárt körű	zárt körű
Zsanett, Zsanettel v. Zsanettel	Zsanett, Zsanett-tal v. Zsanett-tel
zsoldoshadsereg (= <i>zsoldosokból álló hadsereg</i>); <i>de</i> : zsoldos hadsereg (= <i>fizetett hadsereg</i>)	zsoldoshadsereg

Tökéletes szabályzat természetesen nincsen. Vannak olyan kérdések, amelyekkel a jövőben foglalkozni kell, és a bizottságban is voltak olykor nagy viták egyes szavak írásával kapcsolatban, annak ellenére, hogy állandóan néztük a gyakorisági mutatókat, s döntéseinket teszteltük a hallgatókkal is.

Ha a szabályzat használója a gondos munka ellenére talál hibát a szabályzatban, vagy úgy érzi, hogy szükség lenne más szavak felvételére is, várjuk az észrevételeket, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a következő lenyomatok még jobbak lehessenek.

* * *

4. A szabályzat és az iskola

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Oktatási Hivatal tájékoztatása szerint annak ellenére, hogy a 12. kiadás változásai alapvetően nem befolyásolják a Nemzeti alaptantervben és a kiadott kerettantervekben, vizsgakövetelményekben rögzített tartalmakat, ezeket részleteiben az új szabályzatban megfogalmazott elvek szerint indokolt tanítani már 2015. szeptember 1-től kezdve. A 12. kiadás változásait a szabályok alkalmazása és az egyes szavak és szókapcsolatok írása szintjén azonban csak fokozatosan szabad és lehet számonkérni. Az érettségi vizsgadolgozatokban a 2016/2017-es tanév tavaszi vizsgaidőszakáig a 11. és a 12. kiadás szerinti helyesírást is el kell fogadni. Középszintű vagy az alatti értékeléskor 3 év a türelmi idő.

SZAKIRODALOM

AkÉvk. = *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei*. I–VII. k.: 1831–1846; VIII–XVII. k.: *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei*. 1850–1891.

Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AkH.¹¹ 1984. = *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadása. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AkH.¹² 2015. = *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keszler Borbála

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Keszler, Borbála

A new edition of *Rules of Hungarian Orthography* is available now

The former, eleventh, edition of *Rules of Hungarian Orthography* served its users for over three decades. However, a collection of spelling rules does not last forever, given that language itself, and our ideas about it, change continuously. Thus, the rules have to be revised from time to time (every

twenty or thirty years) in order to keep up with those changes. The Hungarian Language Joint Committee of the Hungarian Academy of Sciences started rewriting the rulebook in 2003. The article reviews the course of that project, and discusses the changes in the rules and in the accompanying large word list.

Keywords: new rulebook of Hungarian orthography, changes in Hungarian spelling

Krúdy Gyula vadszólólevelei

Az ellentét szövegszervező funkciója a *Vadszóló* három írásában

Elöljáróban

A *Vadszóló* című kötet (Magyar Helikon, 1971) Krúdy Gyulának kilencven, kötetben addig jórészt meg nem jelent rövid publicisztikai írását tartalmazza, Juhász Ferenc lírai hangvételi előszavával (*Az ember, aki szeretni tudott*) és Kondor Lajos illusztrációival. A művészi kivitelű szép kis kötet tipográfiáját és kötéstervét Szántó Tibor készítette. Felelős szerkesztőként az impresszum Varga Katalint jelöli meg. Gedényi Mihály Krúdy-bibliográfiája (Gedényi 1978: 366) úgy tudja, hogy a kötet szerkesztője az író leánya, Krúdy Zsuzsa volt, ennek azonban a könyvben semmi nyoma nincs. Lehetséges, hogy a kötet összeállításának ötlete valóban ötóle, a hagyaték fáradhatatlan gondozójától származott, ezt azonban ma már bajos lenne kideríteni.

A gyűjteményes kötet írásai 1923 januárja és 1924 szeptembere között jelentek meg első ízben, nagy többségük, a 90-ből 86 a *Magyarország* című fővárosi napilap hasábjain, a többi négy *Az Újság* című budapesti hírlapban. Két írás már korábban is napvilágot látott: *A régi Nemzeti* először a *Világ* 1910. június 19-i számában, a *Hajnali mise* pedig alig egy évvel korábban, ráadásul ugyanott, a *Magyarországban* 1922. december 19-én (Gedényi 1978: 112, 208). Krúdynak ezeket a „csínytevéseit” nem kell szigorúan megítélni, hiszen egész életében írásaiból élt, más jövedelme, fizetése soha nem volt.

A gyűjtemény a cikkeket versszerű tördelésben, a sorokat balra kizárva közli, ezzel is érzékeltetve, hogy Krúdynak ezek a kis írásai valójában prózában írt költemények. Mivel azonban az eredeti hírlapi közlésben a cikkek teljes sorkizárással, a hasáb szélességét teljesen kitöltve jelentek meg, ezt a tipográfiai megoldást az elemzendő szövegek idézésekor nem fogom követni.

A kötetbe foglalt rövid újságcikkek műfajuk szerint leginkább karcolatnak, jegyzetnek vagy hírfejnek nevezhetők. A hírfej fogalma napjainkban már némi magyarázatot kíván, mivel a jelenlegi sajtóból úgyszólván kiveszett. Egykor a hírvivat élén állt, vagy a hírek közé volt betörve. A hírfej tárgya általában valamely köznap esemény, amelyet színesen, csattanósan vagy hangulatos stílusban idéz fel az újságíró. Némelyik hírfej közel áll a glosszához vagy a karcolatához (vö. <http://newshead.blog.hu/>, <http://www.journality.hu/Hirfej/28/263/0>, <http://antiskola.eu/hu/beszamolo-beszamolok-puskak/22975-a-hirfej>, www.websonic.hu/public/tg/suli/2/file/mufajismeret.doc).

Krúdynak ezek a publicisztikai írásai stílusosan nem különülnek el élesen szépirodalmi műveitől. Jól tükrözi ezt, hogy Gedényi bibliográfiája a kötet néhány darabját nem cikknek, hanem elbeszélésnek minősíti (Gedényi 1978: 367–8), és nem is alaptalanul, mivel ezek valamilyen humoros anekdotát beszélnek el (*Aki maga helyett mást köhögött, Megjött Ábris Téglásról, Bodó Pál és az olasz királyné*). De hogy olykor milyen nehéz megkülönböztetni a cikket az elbeszéléstől, azt az is tanúsítja, hogy a harmadikként említett írást a bibliográfia más helyén nem elbeszélésként, hanem cikként tartja nyilván (i. m. 220).

A *Vadszözlő* kötet három írását azzal a módszerrel fogom elemezni, amelyet Szabó Zoltán globálisnak nevezett, és az a lényege, hogy az egészből kell kiindulni, és a felől haladni a részletek felé (Szabó 1988: 99–101). Ez tehát alapjában véve deduktív jellegű megközelítés. Kiindulópontja az elemző által megállapított szövegszervező elv (i. m. 100), vagyis egy olyan átfogó sajátosság, amely a mű valamennyi alkotóelemére kiterjeszti hatását. A leggyakoribb és legfontosabb szövegszervező elv az ellentét (erről vö. még Szathmári 2002: 23, 2011: 25; Kemény 2002: 173–83). Az alább következő három stilisztikai szövegelemzés arra tesz kísérletet, hogy Krúdy publicisztikai írásait valamely ellentét szövegszervező hatására (vagy több ellentét együttes, egymással összefonódó működésére) vezesse vissza. Ebben is Szabó Zoltán elgondolását igyekszem követni, amely szerint a szövegszervező elv nemcsak kiindulópontja az elemzésnek, hanem kerete is, amelyben a szöveg vizsgálata zajlik (Szabó 1988: 101). Ehhez képest az egyéb stílusesszéközök (pl. nyelvi képek, halmozás) másodlagos jelentőségűek. Ezek is hozzájárulnak a szöveg stílusához, de a struktúrát a szövegszervező elv, esetünkben az ellentét alakítja ki.

Fehér hajó

Krúdynak ez a karcolata (Mo. 1923. júl. 13. 6; Vsz. 66–7) a mindennapi és a rendkívüli ellentétén alapul. Ez az ellentét a szövegben a közeli és a távoli kontrasztjaként jelenik meg. A két síkot a fehér hajó motívuma kapcsolja össze: a hajó mint az utazás eszköze a köznapiból való kiemelkedésnek a jelképévé válik. A szöveg befejezése azonban ironikusan visszavonja, mintegy idézőjelbe teszi ennek a ki-törésnek a lehetőségességét.

A kis jegyzet két egymással versengő jelentéssíkját eltérő betűtípussal különítettem el. A **félkövér** szedés a köznapiság körébe tartozó elemeket jelzi, a *dőlt* betűs részek a rendkívüli, a képzeletbeli világába vezetnek. A szöveget tagoló, abban fordulatot hozó két kötőszót bekeretezéssel emeltem ki:

[I.] Címezték hozzá **fogadókat, kocsmákat, boltokat**, de akkor volt a legszebb, amikor *hattyúként szállott a Dunán*. Mindenkinek volt egy *képzeletbeli fehér hajója*, amely az *élete sorát, a boldogságát jelentette*. Eleget írtak erről a költők.

[II.] Én azokat a fehér hajókat szeretem elnézegetni a folyamon, amelyek *messzi útra mennek. Mennek idegen partokra, ahol más szaga van a füstnek, más színe van a szemnek, a dalnak, a tájnak, a harangszónak. Mások a gondolatok, a hangulatok az itthoni meguntaknál; szerencsésebbek a kikötők, kövérebbek a halak, pi-*

rosabbak a borok. [IIa.] Arra lefelé, az Al-Duna felé kellene tán menni, amerre az Aranyember járt, hogy *megtaláljuk elveszett világunkat?* Vagy talán felfelé, ahol a drégelyi rom jelezte egykor a határt? [II.] *Mennek a hajók szakadatlan a Dunán, és a partokról, a hidakról messzire elkísérik őket a vágyakozó szemek.* A kürtszóra mindenki *utazni szeretne, a füstfoszlányba úgy kapaszkodik a gondolat, mint valami üzenetbe, amelyet a boldogok földjéről küldenek.* – [III.] **Míg** **mostanában**, mikor már annyi ideje **hiába nézzük** az *andalogva utazó hajókat*, észrevettünk valamit, amit eddig tán nem is láttunk. **Nem olyan fehérek már a hajók**, mint *tavasszal, amikor újonnan festették őket.* **A füst, az út, az idő megkoptatta a hajók hattyútestét.** Mintha a hajókra se járnának csupa *nászutasok*, hanem **kofagondú emberek**, mint akár az utcákon. És már **nem fáj úgy a pillantás az elmenő hajó után!**

A szöveget különféle tartalmi és formai mozzanatok alapján három részre lehet tagolni. Az I. rész exponálja a mindennapiság és a rendkívüliség kontrasztját: **fo-gadók, kocsmák, boltok** ↔ *képzeltbeli fehér hajó*. A II. rész kibontja az elutazás vágyának mint az elvágódás megnyilvánulásának a motívumát. Ebbe külön alegységként épül bele az a két kérdés, amely Jókai és Arany közismert műveire (*az Aranyember – a drégelyi rom*) utalva veti fel a képzeltbeli utazás két ellentétes irányának lehetőségét. Ezt [II.a]-val jeleztem, mert nem alkot külön szerkezeti egységet.

A fő kontraszt, a fordulat a II. és a III. rész között van: addig a rendkívüli, a távoli, pontosabban ennek vágya, elképzelése dominált, ettől kezdve az ironikus visszavonás, az eddigiek kétségbe vonása kerül előtérbe. A befejező rész mindegyik mondata pulzál a **mindennapi** és a *rendkívüli* pólusa között, de ebben a versengésben immár a közeli, a kézzelfogható, a mindennapi elem kerekedik felül. A szerkezeti egységek viszonyát képletszerűen ábrázolva:

(I. + II. + II.a + II.) ↔ III.

Ugyanezt verbálisan is kifejtve: az I. + II. rész (és a II.-ba beékelődő II.a) az elvágódás jegyében áll, a III. a köznapiságba való visszazökkenés jegyében. A kettő közötti fordulatot gondolatjel kitételével is nyomatékosítja az író.

A szöveg makroszerkezetének felvázolása után essék szó néhány olyan mozzanatról, amely a fenti szövegszerkezet kialakításának szolgálatában áll. Ezek a stílusesszók részben grammatikai, részben szemantikai jellegűek.

Az I. rész igealakjai egységesen múlt idejűek (*címeztek, volt, szállott, volt, jelentette, írtak*). A múlt → jelen váltás a II. rész kezdetén következik be. Ebben a középső részben kizárólag jelen idejű igealakok fordulnak elő. Csak a közbeékelődő IIa. részben vannak múlt idejű állítmányok (*járt, jelezte*), mégpedig azokban a tagmondatokban, amelyek az intertextuális vonatkozásokat tartalmazzák. A záró részben – a két fő pólus közötti pulzálás érzetét erősítve – folyamatosan váltakozik a múlt és a jelen idő. A múltból jelenre váltás Krúdynál sokszor a tárgyilagos elbeszélésből a vízióba való átsapásnak az eszköze, például *Az útitárs végén*, amikor a halálba menekülő fiatal lány körül úgyszólván megelevenedik az

addig szunnyadó középkor (vö. Kemény 1993: 163–4). Itt talán túlzás lenne vízióról beszélni, de a szövegnek mintegy a felét kitevő II. rész kétségtelenül elrugaszkodik a mindennapok világától, és egy olyan kvázivalóságot idéz fel, amely felé mindannyian vágyakozunk: „A kürtszóra mindenki utazni szeretne, a füstfoszlányba úgy kapaszkodik a gondolat, mint valami üzenetbe, amelyet a *boldogok földjéről* küldenek.”

A hajó a francia szimbolista költészetben az utazás, az egzotikum, a szabadság, a legtágabb értelemben vett „új” jelképeként jelenik meg (Baudelaire: *A szép hajó, Az utazás 1–8., Utazás Cytherébe* stb.). De már Watteau egyik leghíresebb festménye is a Cytherébe, a szerelem szigetére induló hajóra való beszállást ábrázolja (két változata is van: az egyik Berlin-Charlottenburgban, a másik a Louvreban). Ennek a mitológiai eredetű ábrándvilágnak a kontrasztjaként mutatja be Baudelaire az Aphrodité szigetén később kialakult állapotokat, a „szűkös, sovány talaj”-t, a „szirtes pusztaság”-ot és az akasztott ember tetemén marakodó madarakat és kóbor kutyákat. A hajó tehát az ábrándvilág felé indult, de olykor a halálba, a semmibe, a megsemmisülésbe érkezik. (Lásd *Az utazás* végét vagy Adynál *A ködbe-fült hajók* kezdősorát: „Szeretek a semmibe szállni”).

De nem kell ilyen messzire mennünk az intertextuális párhuzamok keresésében. Magából a *Vadszözlő* kötetből is idézhetünk ilyen mondatot: „A költő az összekötő vasúti híd felett libegő hajófüstben *element boldogságának az emlékét látja*” (89; én emeltem ki, K. G.). A gőzhajó Krúdy számára amúgy is „a boldogság hajója”, amelyen asszonyt lehet szöktetni és ezáltal megszökni a mindennapok kisszerűségéből: „A Dunán úgy fénylettek a *hajók* az őszi napsütésben, mint a *boldogság szigetei*” (B. 21; idézi, egy kissé pontatlanul, Bölcsics–Csordás 2002: 102). A „szecessziós” Krúdyról szóló tanulmányomban további példákat mutatok be a hajónak ilyen értelmű használatára (Kemény 2002: 171).

A *Fehér hajó* egyik kulcsszava ennek megfelelően a *mennek*: „Én azokat a fehér hajókat szeretem elnézegetni a folyamon, amelyek messzi útra *mennek*. *Mennek* idegen partokra, ahol...”; „*Mennek* a hajók szakadatlan a Dunán...”. Nem lehetetlen, hogy Krúdy ismerte Baudelaire versének Tóth Árpád készítette fordítását: „De igaz utazók azok csupán, kik *mennek*, / hogy *menjenek*...” (*Az utazás 1.*). A magyar Baudelaire, *A romlás virágainak* fordítása éppen 1923-ban jelent meg. Ám az egybeesés eredhet a motívum azonosságából is.

Az elemzett szöveg, mint Krúdynak csaknem valamennyi írása, bővelkedik nyelvi képekben és alakzatokban. A fehér hajó „*hattyúként szállott* a Dunán”. A nem szokványos alakú, *-ként* ragos hasonlat az utolsó részben metaforaként tér vissza: „A füst, az út, az idő megkoptatta a hajók *hattyútestét*.” Az, hogy a hajót hattyúhoz hasonlítja, talán összefügg azzal, hogy a Dunán kereken ötven évig közlekedett a Hattyú nevű utasszállító lapátkerekes gőzös és testvérhajója, a Fecske (Bölcsics–Csordás 2002: 102). Mind a kettő sűrűn előfordul Krúdy budapesti tárgyú regényeiben, cikkeiben. Például a *Hét Bagoly* író főhőse így érvel készülők művének, Az udvarlás könyvének hasznosságát: „A férfiak többnyire oly szamarak, hogy a szívük dobog a torkukban, és a szájukat se tudják kinyitni, ha hölgyükkel a *Hattyú* fedélzetére szállnak” (HB. 82).

Érdemes megemlíteni, hogy egy későbbi hasonlat elvonthoz hasonlítja a konkrétat: „a *füstföszlányba* úgy kapaszkodik a gondolat, mint valami *üzenetbe*, amelyet a boldogok földjéről küldenek”. A hasonlításnak ez az iránya aránylag ritka, mert tipikusan ez elvonat hasonlítja a konkrétéhoz, a nyelvi kép „megérzékítő” jellegének megfelelően. Krúdy azonban gyakran folyamodik „megfordított irányú” hasonlatokhoz, mert azok igen alkalmasak a mindennapiságtól való ellendítésre, elidegenítésre (vö. Kemény 1993: 101–2).

A szóképekre áttérve: vannak a szövegben megszemélyesítő metaforák (*andalogva* utazó hajók, *vágyakozó* szemek; az utóbbi értelmezhető pars pro toto-nak is: az emberi szem csak közvetítője a vágyakozásnak). Akad úgynevezett kifejtett metafora, amelynek az a sajátossága, hogy explicit nyelvi formát ad az azonosítás mozzanatának: „Mindenkinek volt egy képzeletbeli fehér hajója, amely az élete sorát, a boldogságát jelentette.” A metaforikus azonosítás szemantikai gesztusát a *jelentette* állítmány teszi kifejtetté.

A másik fő stíluseszköz a halmozás (vö. Pethő 2004). A II. részben az elbeszélő fantazizálását, asszociációinak csapongását ötszörös, kétszeres, majd háromszoros mondatrészhalmazás érzékelteti: „[A hajók] Mennek idegen partokra, ahol *más szaga van a füstnek, más színe van a szemnek, a dalnak, a tájnak, a harangszónak. Mások a gondolatok, a hangulatok* az itthoni meguntaknál; *szerecsésebbek a kikötők, kövérebbek a halak, pirosabbak a borok.*” A halmozás különböző érzékelési tartományokhoz tartozó benyomásokat kapcsol össze: „*más szaga van a füstnek, más színe van a szemnek, a dalnak, a tájnak, a harangszónak*”. A szaglás, a látás és a hallás köréből vett mozzanatok nemcsak összekapcsolódnak, hanem keverednek is egymással. A dal vagy a harangszó *színéről* beszélni: szinesztézia (ha némiképp köznyelvi jellegű is); *a táj színe* ebben a szövegösszefüggésben nem konkrét értelmű, hanem ún. álszinesztézia.

Ezek a nyelvi képek és alakzatok (meg az itt nem említettek is) szervesen illeszkednek abba a szövegszerkezetbe, amelyet a strukturális alapelv (a mindennapi és a rendkívüli, illetőleg a közeli és a távoli kontrasztja) hoz létre. Ebben az értelemben az ellentét az elsődleges, a nyelvi kép és az alakzat a másodlagos szövegszervező elv funkcióját tölti be.

A „csendilla”

A kötet második írása, amelyet elemzésre kiválasztottam (Mo. 1924. jan. 31. 7; Vsz. 118–9), címében egy hangulatos, régies szót tartalmaz. A *csendilla* főnevet nyelvújítási eredetűnek vélem, de a Szily Kálmán-féle nyelvújítási szótárban (NyÚSz.) nem található meg. Hiába keressük értelmező szótárainkban (ÉrtSz., ÉKsz.²), sőt a Nagyszótár (Nsz.) sem vette fel címszavai közé. A Jókai-szótár (JókSz.) szerint jelentése: ’szőlőbeli présház’, az interneten (http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Csendilla) ezt az értelmezését találjuk: ’présház, borospince’. Krúdy maga is érezhette, hogy a címbeli szó magyarázatra szorul, ezért mindjárt a cikk elején tisztázza, mi is a *csendilla*: „jelentett szőlőbeli kormos présházat, víg lugast, de borospincét is, ha az nem volt valami mély”. A főváros

II. kerületében, a Budakeszi út 73. szám alatt egy klasszicista stílusú egyemeletes nyaraló viseli a *Csendilla* nevet (<http://egykor.hu/budapest-ii-kerulet/csendilla/1935>; vö. még Ráday szerk. 2013: 165). A műemléki védelem alatt álló villa 1844-ben épült, tervezője vagy Hild József, vagy Pollack Mihály volt.

A szöveg szerkezetét meghatározó ellentét a múlt és a jelen kontrasztja. Az I–II. rész igealakjai végig múlt idejűek. A III–V. részben a jelen idejűek vannak nagy többségben, de előfordul öt múlt idejű igealak is (*elfelejtettük, jártak, termett, ivott, eltűntek*).

Ezzel párhuzamosan azonban érvényesül egy másik ellentét, a kívülről, illetve belülről való szemlélet ellentétesége is: a csendillát hol kívülről, hol belülről látjuk. Ezeknek alárendelten szórványosan feltűnik a világos ↔ sötét (fekete ↔ fehér) és a némaság ↔ zaj fogalomkörébe tartozó elemek kontrasztja is.

A kint ↔ bent ellentét szerint a szöveg öt részre tagolódik: a páratlan számú részek (I., III., V.) kívülről, a párosak (II., IV.) belülről mutatják a prэшázat. Idősík szempontjából az I–II. rész a múltban (Lisznyai Kálmán és az ál-Petőfik korában), a III–V. rész a jelenben (a cikk megírásának korában) játszódik. A római számmal jelölt részeket kettős virgula (||), a tartalmilag egységet alkotó kisebb részeket szimpla virgula (|) választja el. Ezek a jelek és a kisebb egységek élén álló arab sorszámok tehát nem a mondattani, hanem a tartalmi tagolódást mutatják:

[I.] (1) A múlt század ötvenes éveiben volt divatos e szó, | (2) és jelentett szőlőbeli kormos prэшázat, víg lugast, de borospincét is, ha az nem volt valami mély. || [II.] (3) A csendillába jókedv szerzése végett jártak az akkori magyarok, | (4) persze nem a kurjongató, duhaj kedvért, | (5) hanem csak azért a szomorkás, búsongós, sírvavigadós, szavallós és dudorászó kedvért, amely Magyarországon az elbukott szabadságharc után engedélyeztetett. | (6) Rendszerint a csendillában húzódott meg az ál-Petőfi, a bujdosó szabadságharcos... | (7) Ha jól emlékszem: Lisznyai Kálmán, a palóc költő csinálta ezt a divatját múltott szót. || [III.] (8) A szót elfelejtettük, | (9) de a prэшázak, pincék most is helyükön vannak, | (10) és szívesen fogadják a látogatókat, akik varjúfekete nyomokat hagynak maguk után a behavazott utakon. | (11) Holt az egész világ, | (12) a tél madara óvakodva száll az ottfelejtett szőlőkarók között, | (13) aranyért sem lehet hallani csengőt, | (14) amíg az előlépegető pincekulcs-tulajdonos a zárban megforgatja az öreghangú kulcsot. | (15) Ez a reszelős hang a legelső, amely némi mozgalmat idéz elő a téli csendben. || [IV.] (16) Az első dolog szemügyre venni: vajon jártak-e itt bortolvajok? | (17) Termett mindenkinek elegendő az idén, | (18) bolond nyúlna máséhoz. | (19) Ezalatt a borok is ébrednek magányukból... | (20) Mert jó a bor otthon a fehér asztalnál vagy a kemence mellett is, | (21) de szerfölött megkedvesedik a bor, ha utat kell érte tenni téli délután. | (22) A csendillában pókháló van, amely szeret a kalapokra telepedni; | (23) szénnel, korommal falra írott nevek mutatkoznak, amelyeket szokás minden pincelátogatás alkalmával elolvasni; | (24) sárgára kopott poharak vannak, amelyekből ez és amaz nevezetesen ivott. || [V.] (25) Tanácsos a csendilla látogatásához kézilámpást vinni magunkkal, mert télen sebtiben alkonyodik, és az idevezető nyomok már eltűntek a hóesésben.

A tartalmi egységek logikai kapcsolódását így szemléltethetjük (a jelek magyarázata: + kapcsolatoság; ↔ ellentét; → következtetés; ← magyarázat):

$$\frac{|(1+2)|}{\text{I. múlt, kint}} + \frac{|(3\leftrightarrow 4\leftrightarrow 5) + 6 + 7|}{\text{II. múlt, bent}} \leftrightarrow \frac{|8 \leftrightarrow (9+10) + (11\leftrightarrow 12) + (13\leftrightarrow 14) + 15|}{\text{III. jelen, kint}} +$$

$$+ \frac{|16 \leftrightarrow (17\rightarrow 18) + 19 \leftarrow (20\leftrightarrow 21) + (22+23+24)|}{\text{IV. jelen, bent}} + \frac{|25|}{\text{V. jelen, kint}}$$

A fehér (világos) és a fekete (sötét) kontrasztja mint másodlagos szövegszervező ellentét főként a III. részben jelentkezik: a látogatók *varjúfekete* nyomokat hagynak a *behavazott* utakon; a *tél madara*, a varjú a havas környezethez képest fekete *szőlőkarók* között szálldogál. Az utolsó mondatban a csendillához vezető (sötét) *nyomok* eltűnnek a *hóesésben* (a fehér havon). A némaság és a zaj ellentéte a 11–15. tartalmi egységben jelenik meg markánsan: *holt* az egész világ (nincs semmi nesz), még a varjú is *óvakodva* száll, aranyért sem lehet csengőszót hallani, de megjelenik a pincekulcs-tulajdonos, és *megforgatja a zárban az öreghangú kulcsot*; ennek *reszelős* hangja „némi mozgalmat idéz elő a téli csendben”. A fehér ↔ fekete és a nesztelen ↔ zajos ellentétpár némiképp kombinálódik is egymással: a fehéret a némasághoz, a feketét a zajhoz asszociáljuk. A színes hallásnak (audition colorée) ezek a képzetei Krúdy tájleírásának szinesztetikus jelleget kölcsönöznek.

Az ellentétek hálózatához képest másod-, sőt harmadlagos jelentőségű az egyéb nyelvi eszközök, például a halmozás vagy a nyelvi képek alkalmazása. Az 5. tartalmi egységben ötszörös halmozás van: *szomorkás, búsongós, sírvavigadós, szavallós és dudorászó kedv*. A varjú *óvakodva* száll az elnémult tájban, a borok a pincekulcs nyikorgására *ébrednek magányukból*: ezek megszemélyesítések (megszemélyesítő metaforák). Említést érdemel néhány intertextuális vonatkozás is: a csendillában meghúzódó *ál-Petőfi* az írónak két évvel azelőtti ilyen című regényét juttathatja eszünkbe; Lisznyai Kálmán, a „palóc költő” alakja az *Urak, betyárok, cigányok* című önéletrajzi regényben (1932) is felbukkan: „A költőnővel Szécsényben éppen a Lisznyay [!] Kálmán révén ismerkedett meg, aki cifraszűrében, árvalányhajas kalapjával mélabús és víg dalokkal járta be az országot, és félig-meddig (amennyire az egy nyíltszívű poétától telik) maga is az összeesküvők közé tartozott” (V. 406–7, a kézirat alapján javítva és kiegészítve; vö. Kemény 2014: 394–5).

Krúdy kis művének elsődleges szövegszervező tényezői azonban nem ezek, hanem a múltból a jövőbe, illetőleg a kívülről belülré és a belülről kívülré tartó mozgás. A hó borította alföldi (?) tájból – a kötet szerkesztője az *Alföldi képek* című fejezetben ad helyet ennek az írásnak – belépünk a csendilla meghittségébe, ott elfogyasztunk némi bort a sárgára kopott poharakból, de már be is alkonyodott, haza kell indulni. Ezért tanácsos kézilámpást vinni magunkkal, mert idevezető nyomaink közben eltűnnek a hóesésben. Arról, ami a csendillába való belépés és az onnan való kilépés között történt – egyedül volt-e a pincekulcs tulajdonosa, vagy társaságban kereste fel a kormos falú présházat, és ott mit csinált, mennyit ivott, miről gondolkodott vagy beszélt, arról a szöveg, Krúdy alkotásmódjára, ki-

hagyásos technikájára igen jellemző módon, semmit sem mond. Csak felvillant egy fekete-fehér tollrajzot, és lapozhatunk is tovább.

A szalonkabát¹

Az utolsó kis írásnak (Mo. 1923. szept. 5. 5; Vsz. 72–3) a kulcsszava, témaszava, a *szalonkabát* értelmező szótáraink szerint régies szó, valójában azonban nem a szó, hanem a vele jelölt férfi ruhadarab avult ki a használatból. Jelentése: ünnepélyes(ebb) alkalmakkor viselt, térdig v. térd alá érő fekete szövetkabát (ÉrtSz., ÉKsz.², JókSz., <http://www.divatportal.hu/szalonkabat.html>). Szinonimája a *ferencjóska*, hasonló értelmű a *gérok*.

A szalonkabát viselése egy bizonyos korszakhoz és élethelyzethez kapcsolódik, ezáltal annak metonimiájává, sőt jelképévé válik. Ez a ruhadarab abban az időszakban élte fénykorát, amelyben Krúdy a leginkább otthon érzi magát: a kiegyezés és a „nagy háború” között. Az első világháború után fokozatosan kiment a divatból, ennél fogva alkalmasnak látszott arra, hogy az ’azelőtt’, az ’akkoriban régen’ fogalmának kifejezője legyen. A szöveg elsődleges ellentéte ennek következtében a múltbeli ↔ jelenlegi (a jövő idő csak az utolsó előtti mondatban villan fel egy pillanatra), de ezt másodlagos ellentétként átszövi a nosztalgia és az ironia kontrasztja. A szövegben a múlttra vonatkozó részeket *dőlt* betűs, a jelenre vonatkozókat **félkövér** szedéssel emeltem ki. Az ironikus szövegrészleteket aláhúzás jelöli (értelemszerűen mindaz, ami nincs aláhúzva, a nosztalgikus beszédmód körébe sorolható).

*Valamikor mindnyájan viseltük, esküvőnkön vagy temetésünkön, ma a **kivételes férfiak hordják**, mint akár a szakettot, mert sokkal több kelme szükséges hozzá, mint egyéb ruhaformakéhoz. Mintha az életnek bizonyos ünnepélyes komolysága **múltot volna el** a szalonkabáttal; **elmúltot** a kalendáriumi események megbecsülése, az ünnepek tisztelete, a feljebbvalóknál való gratuláció és a nászragyság, vőlegénység magasztossága. A tanár szalonkabátja, amely végigkísért hű barátként a hosszú életen át; a hivatalnok szalonkabátja, amely végül akkor került mindennapi felvételre, amikor a nyugdíjas idő elkövetkezett; a vőlegény szalonkabátja, amely a későbbi évek folyamán akkor került elő a szekrényből, ha a házsártos menyecskét ifjúkori ígéreteire kellett emlékeztetni: – **elmúltak ők mind**, mint annyi minden a régi élet kedves ünnepélyességeiből. Mintha **nem érnének rá többé** az emberek arra, hogy *szertartásosan* közeledjenek egymáshoz, mint ahogy a *cilinderkalappal* együtt **elfelejtették** azt a **szép kalaplevételt** is, amelyre az egykori vörös szakállas katonaszabó, Tiller tanította a pestieket, midőn az Andrássy út sarkán cilinderét az egész útvonalnak megemelte. A szalonkabáttal természetesen **saját fontosságunkból is veszítettünk**, mint az az ember, aki **nem becsüli meg magát**. Vajon járunk még szalonkabátban életünk nevezetesebb nap-*

¹ Az eredeti közlésben: *szalónkabát*. A szó írásmódját a Vsz. az újabb helyesíráshoz igazította, ezt követem a továbbiakban én is (K. G.)

jain? Egyelőre a temetésrendező viseli helyettünk, midőn ünnepélyesen jelt át koporsónk elszállítására.

A szöveg a *valamikor mindnyájan* és a **ma a kivételes férfiak** ellentétének jegyében indul, de ezt kiegészíti az *esküvő* és a *temetés* kontrasztja, amely Krúdy ismerőinek nyomban emlékezetükbe idézi az *Asszonyosságok díja* Előhangjának ezt a részletét: „A lakodalmi tánc pirosarcú forgatagából elmegyünk, és temetőkocsira ülünk, hogy meglátogassuk azokat, akik többé már nem táncolnak semmiféle lakodalomban” (AD. 7). Az esküvőt és a temetést, életünk e két kitüntetett fontoságú eseményét a szalonkabát felvételének ünnepélyessége kapcsolja össze. De nyomban felhangzik az ironia szólama is: a szalonkabátot ma csak a kivételes férfiak engedhetik meg maguknak, „mert sokkal több kelme szükséges hozzá, mint egyéb ruhaformákéhoz”. Ez a közbevetés a háború utáni szegénységre utal.

Érdeemes megnézni a *Magyarország történeti kronológiája* című kiadvány III. kötetében, milyen jelentősebb események történtek a Krúdy cikkének megjelenése körüli időben. Ezeket találjuk: 1923. szept. 1–29. Bethlen István gróf miniszterelnök a Népszövetség ülésén tartózkodik Genfben; szept. 4. Bethlen tárgyal Beneš csehszlovák miniszterelnökkel Magyarország kölesönügyéről; szept. 8. 1923: XXV. tc. a közszolgálati alkalmazottak létszámának 20%-kal való csökkentéséről (Benda főszerk. 1982: 889). Ez utóbbi mintha akaratlanul is Krúdy írására visszhangozna: ennyivel többen vehetnék fel (kényszer)nyugdíjasként a szalonkabátot, ha még divatban volna.

A következő mondat az írás egyik „integráló erejű mondata”, amely a szöveg kohéziójának alapjául szolgál: „Mintha az életnek bizonyos ünnepélyes komolysága múltott volna el a szalonkabáttal” (ezt a fogalmat a lengyel Mayenowa vezette be; idézi Szabó 1988: 102). Azért csak az egyik, mert ilyennek tekinthető ez a szöveg vége felé megjelenő mondat is: „A szalonkabáttal természetesen saját fontosságunkból is veszítettünk, mint az az ember, aki nem becsüli meg magát.” Ezekből a mondatokból derül ki, hogy voltaképpen persze nem is a szalonkabát-ról, erről a már Krúdy idejéből nézve is divatjamúlt ruhadarabról van szó, hanem ennek ürügyén az életmód és életszemlélet elveszített ünnepélyességéről, szertartásos komolyságáról. A háború utáni ember Krúdy szerint „nem becsüli meg magát”, és ezáltal „saját fontosságából is veszít”.

Az első integráló erejű mondat után halmozott mondatrészek és párhuzamos szerkezetű tagmondatok idézik emlékezetünkbe a szalonkabát felöltésének különböző alkalmait: *a kalendáriumi események megbecsülése, az ünnepek tisztelete, a feljebbvalóknál való gratuláció és a násznagyság, vőlegénység magasztossága. A tanár szalonkabátja, amely...; a hivatalnok szalonkabátja, amely...; a vőlegény szalonkabátja, amely...* A hivatalnok említése kapcsán itt bukkan fel a második ironikus mozzanat, egy hivatali nyelvi jellegű kifejezés, a *mindennapi felvételre kerül* alkalmazása által. Nem lehetetlen, hogy ez az egyik első adata a szenvedő igealakot felváltó terjengős körülírás szépirodalmi használatának. Szintén ironikus a vőlegény szalonkabátjával kapcsolatos megjegyzés: *akkor került elő a szekrényből, ha a házsártos menyecskét ifjúkori ígéreteire kellett emlékeztetni.* A díszöltözet, az esküvő és az ígéretek között metonimikus, illetve metaleptikus (ok-okozati) ösz-

szefüggés van. Ezért alkalmas a szalonkabát elővétele arra, hogy a „házsártos me-nyecsskét” egykori, nyilván az esküvőn tett ígéreteire emlékeztessék.

Ugyancsak az ironia fénytörésébe vonja a szöveg nosztalgizáló komolyságát az a részlet, amely a „szép kalaplevétel” kapcsán felidézi Tillernek, a „vörös szakállas katonaszabó”-nak azt a gesztusát, hogy „az Andrassy út sarkán cilinderét az egész útvonalnak megemelte”. A szertartásos komolyságnak ez a groteszkbe hajló megnyilvánulása a *Boldogult úrfikoromban* című regény (1929) egyik zárójeles közbevetésében is előfordul: „(Tiller, a katonaszabó, aki melléig érő vörös szakállát csupán abból a szempontból vonta néha félre, hogy a kellő ünnepélyeken Ferenc József-kabátjára felrakott rendjeleit is megmutassa a publikumnak: az Andrassy út torkolatán a Fürdő utcából jövet – bekanyarodott, és keménykalapját derékig érő kézmozdulattal leemelte az egész Andrassy út előtt, akár látott ismerőst, akár nem. Köszönt a cégtábláknak, a palotáknak, a Liget felől áramló jó levegőnek, mint ahogy Ferenc József is mindig köszönt, amikor kocsija az Andrassy útra fordult.)” (BÜ. 417). Ebből a másik előfordulásból az is kiderül, hogy Tiller ráadásul Ferenc József-kabátot, azaz szalonkabátot viselt, igaz, hogy ezúttal nem cilinderét, hanem keménykalapját emelte meg az Andrassy út tiszteletére.

Az ironikus nyelvhasználat ötödik és egyben utolsó megnyilvánulása az *ünnepélyesen* határozó a legutolsó mondatban: „Egyelőre a temetésrendező viseli helyettünk, midőn *ünnepélyesen* jelt ad koporsónk elszállítására.” Ennyi maradt az egykori ünnepélyességből: a temetésrendező mozdulata. A koporsó, amelynek elszállítására „jelt ad”, nemcsak az író és az olvasó koporsója, hanem egy egész korszaké is. A temetésrendező alakját, amely egyébként az *Asszonyosságok díjában* is fontos szerepet játszik, feltehetőleg második feleségének édesapjáról, a ferencvárosi funerátorról mintázta Krúdy.

A *szalonkabát* című karcolat a fentiek következtében nemcsak nosztalgiával és fájdalommal idézi meg azt a letűnt korszakot, amelyben az emberek még szertartásos komolysággal élték meg az élet fontos pillanatait, hanem fanyar ironiával is. A nosztalgiának és az iróniának ez a kettőssége alapvetően jellemzi Krúdy egész életlátását, vagyis ebben a kis jegyzetében ugyanaz a szemlélet nyilvánul meg, mint összes többi írásában.

Összegzésül

Elemzéseink befejeztével emlékeztetnünk kell Szabó Zoltánnak arra a megállapítására, hogy a szövegszervező elv (például az ellentét) nem a szövegalkotásnak, hanem egy szövegelemzési modellnek az alaptényezője (Szabó 1988: 101). Esetünkben tehát nem Krúdy építette fel írásait az ellentét strukturális alapelveire, hanem a befogadó, az elemző rendezte el ennek mentén a mű elemeit. De abban a reményben, hogy ez az elrendezés nem idegen a szövegalkotó szándékától, és közelebb vihet a műalkotás teljesebb befogadásához.

FORRÁSOK

- AD. = Krúdy Gyula: Asszonyságok díja. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968.
 B. = Krúdy Gyula: Bukfenc (– Velszi herceg – Primadonna). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958.
 BÚ. = Krúdy Gyula: Boldogult úrfikoromban (– Hét Bagoly). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
 HB. = Hét Bagoly (– Boldogult úrfikoromban). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.
 V. = Krúdy Gyula: Vallomás. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1963.
 Vsz. = Krúdy Gyula: Vadszőlő. Magyar Helikon, Budapest, 1971.

SZAKIRODALOM

- Benda Kálmán főszerk. 1982. *Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Bölcsics Márta – Csordás Lajos 2002. *Budapesti Krúdy-kalauz. Budapest, ahogy Krúdy látta*. Helikon Kiadó, Budapest.
 Gedényi Mihály 1978. *Krúdy Gyula. Bibliográfia (1892–1976)*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
 Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képköltéséről és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
 Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segéd-könyvek a nyelvészet tanulmányozásához XIV.)
 Kemény Gábor 2014. Krúdy Gyula önéletrajzi regényének szöveg- és címváltozatai. Urak, betyárok, cigányok – Dunántúli(i) (–) Tiszántúli(inál). *Magyar Nyelvőr* 138: 381–407.
 Pethő József 2004. *A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi értekezések 154.)
 Ráday Mihály szerk. 2013. *Budapesti utcanévek A → Z*. Corvina, Budapest.
 Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Szathmári István 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. (Kodolányi füzetek 16.)
 Szathmári István 2011. *Hogyan elemezzünk verset?* Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Az ékesszólás kiskönyvtára 17.)

Kemény Gábor
 egyetemi tanár
 Miskolci Egyetem
 ny. tud. tanácsadó
 MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Kemény, Gábor

Gyula Krúdy's leaves of fox grape:

The organising function of opposition in three texts from *Fox Grape*

The title of the paper refers to the fact that the author analyses three pieces from Gyula Krúdy's volume *Vadszőlő* (Fox Grape) in a textological and stylistic perspective. The three short texts were originally published in the Budapest daily *Magyarország* (Hungary), in 1923–24. As far as their genre goes, they can be characterised as sketches or notes, that is, they are of an intermediate quality between publicism and *belles lettres*.

The analysis is done using what is called the global method: the author starts from the whole of the text and proceeds toward finer details. This is, then, a fundamentally deductive approach. Its point of departure is a principle of text organisation, an overarching property whose effect is extended to all constituent elements, and one that the analyst attributes to the text. The most important and most often used principle of text organisation is opposition. The three stylistic text analyses try to trace these writings by Krúdy back to the text organising effect of some opposition (or the joint and interlaced operation of several instances of opposition). The paper ends with a brief conclusion.

Keywords: stylistics, textology, publicistic style, literary style, global analysis, principle of text organisation, opposition

Beszédfeldolgozás, jegyzetelés és tanulás

Bevezetés

A beszéd a gondolatok megtervezésére és meghangosítási fázisára bontható beszédprodukciónak, valamint a humán észlelési-megértési működéssorozat, a beszédfeldolgozásának a szakasza. A tanítás-tanulás folyamatában mind a két oldalnak van létjogosultsága a pedagógus és a diák szemszögéből egyaránt. Igaz ez napjainkban is, amikor a digitális technika a tanárok oktatási módszereként és a diákok kommunikációs eszközeként egyre jobban teret hódít.

Az általános iskolai és a középiskolai tanórákon a pedagógus beszédprodukciónak központi jelentőségű. Bármennyire is az a cél, hogy a felfedező tanulás, a diákok aktivitása uralja a tanórát, és ne „a bölcs a katedrán” típusú tanár monológja legyen domináns a digitális technika alkalmazásával, a tanári beszéd az ismeretközlés, a magyarázat igen lényeges eszköze marad. A tanár nem csupán a tudományt közvetíti, hanem saját logikai menete szerint és előadásmódjában interpretálja azt, éppen azért, hogy gondolkodni és beszélni tanítson. A tanári beszédre napjainkban, ha az online életet élő fiatalok kommunikációs szokásait, stílusát, szóhasználatát is tekintetbe vesszük, a mintaadás és a minta közvetítése miatt is nagy szükség van, vagy kellene, hogy legyen. Az élőszónak tehát az internet világában felnövő „digitális bennszülöttek” vagy „Z generáció” (vö. Szirbik 2012; Tapscott 2001) számára vezetett tanórákon is meghatározó a szerepe. A beszédprodukciónak ezért a diákok szemszögéből sem elhanyagolható. A tanórák lehetőséget adnak vagy kellene, hogy adjanak számukra a választékos beszéd, a kommunikációs helyzetnek megfelelő stílus megválasztására, a helyes hangsúlyozás és beszédtempó gyakorlására, a kommunikáció szabályainak elsajátítására, gondolataik, érveik logikus, világos tolmácsolására. A tanítási-tanulási folyamatban a diákok beszédfeldolgozási műveletei szintén hangsúlyozandók. A feladatok végrehajtása, megoldása ugyanis részben a tanári instrukciók, közlések pontos észlelésén és megértésén, részben az olvasott instrukciók helyes dekódolásán alapszik. A tanórák központi része az új ismeret elsajátítása, bevésoedése, ami rövidebb vagy hosszabb tanári közlés, előadás formájában valósul meg. Így a diákoknak a hallott információkat kell feldolgozni, megjegyezni, továbbgondolni, ennek alapján kérdéseket feltenni, következtetéseket megfogalmazni. Ezért a tanítási-tanulási folyamat gyakran egyirányú, speciális kommunikációs szituációt teremt, amelyben a beszélőnek a tanár, a hallgatónak a diákok feleltethetők meg, és a tanár többnyire felpontán megnyilatkozásait a diákok jegyzeteléssel rögzítik a későbbi felhasználásra, a tanulásra. Az, hogy mit és hogyan rögzítenek

az elhangzottakból, döntő fontosságú, hiszen a tananyag otthoni felidézésének és bevéssződésének ez az alapja. A jó jegyzet mindenképpen megkönnyíti a megszi-
lárdítást, majd a felidézést. Különösen hangsúlyozandó ez a szakközépiskolások
körében, akik a pedagógusok tapasztalatai alapján a tankönyv szövegét nem vagy
ritkán használják, gyakran az olvasási nehézségeik, szövegértési kudarcuk miatt
(Csépany 2011; Laczkó 2011), ám a tananyag terjedelme, nyelvi megformáltsága
is lehet az oka ennek. Így jóformán csak arra támaszkodnak a tanuláskor, amit
a tanórán írásban rögzítettek. S minthogy a jegyzetelés az elhangzottak lényegé-
nek írásbeli kiemelése, nem mindegy, hogyan képesek a tanulók a pedagógus be-
szédéből a legfontosabb információk kiszűrésére, az ismeretek felfogására.

Mi jellemzi e speciális kommunikációs helyzetet? A beszélő, a tanár általá-
ban felkészül mondanójára, ehhez vázlatot is használ(hat). A gondolat kialakí-
tása tehát nem feltétlen az adott időpillanatban zajlik, ám a meghangosítás igen.
Így e produkcióban is előfordulhatnak bizonytalanságok vagy hibák (Gósy 2002).
A tanár vélhetően gyakorlott beszélő, és ez, továbbá az a tudat, hogy ismereteket
kell átadnia, és mondanóját a tanuló számára befogadhatóvá kell tennie, közlése-
inek túlbiztosítására ösztönözheti őt. Ezért a mondottak tartalmát többször ismét-
telheti, ám a közlési formát is megváltoztat(hat)ja. Máskor – feltételezve a diákok
meglévő tudását az adott tananyagról – a közléseket túl tömören, hiányosnak tűnő
megfogalmazásban közvetítheti. Ez a spontán és félszponán beszédre jellemző
redundancia és hiány (vö. Gósy 2004) a közlések befogadását és feldolgozását
megnehezít(het)ti. A szituációban az információk feldolgozása a befogadók, a diá-
kok számára a hallás után történő jegyzetelés technikájára épül, ami összetett,
bonyolult idegi működéseket és számos részképesség összehangolt munkáját
igényli. A jegyzetelés tehát semmiképpen nem azonosítható a diktálás utáni írással.
Ekkor ugyanis a diáknak jóval kevesebb gondolkodási műveletre van szüksége,
hiszen csupán az elhangzó közlések, azaz hangsorozatok írásjegyekké transz-
formálása történik (Lengyel 1999). Ez a beszédészlelési műveleteken alapul, és
gyakorlatilag ezek hibátlan mechanizmusával a beszédmegértés nélkül is végbe-
mehet. A jegyzetelés egyfajta kivonat, „írásban rögzített vázlat” (Juhász-Szöke
et al. 1989) többnyire kézírásos készítése egy előadás szövegéből. Összetettebb,
de nehezebb folyamat is a diktálás utáni íráshoz képest. Ezt igazolja az is, hogy
ekkor a hangingertől az izmok rendezett mozgásáig tartó reakcióidő is megnő,
hiszen sokkal több gondolkodási műveletre van szükség. A halláson alapuló be-
szédlejegyzés a vizuális, auditív és kineztikus csatornákat egyaránt mozgósítja.
A hangzó beszéd feldolgozására épül, ezért a humán észlelési-megértési folyamat
hierarchikus modellje (Gósy 1989, 2005) szerinti feldolgozási részfolyamatok,
(a hallás, az akusztikai, fonetikai, fonológiai észlelés), valamint a jelentésen ala-
puló megértés megfelelő szintje együttesen határozza meg a hallottak lejegyzé-
sét. Ezt az értelmezés szintje követi, amikor az elhangzottakat összekapcsoljuk
a meglévő és a hosszú távú memóriánkban tárolt ismeretekkel. Az elhangzottak
lényegének kiemelése és írásban rögzítése többféle műveletet igényel. Így a szeg-
mentálást, azaz az értelmi egységekre történő bontást és a szelektálást, hiszen meg
kell érteni, mi hangzott el, de meg kell ítélni azt is, mi a fontos. Továbbá a gon-
dolkodást és az értelmezést, azaz a kiemelt gondolatnak saját szavakkal történő

összegzését. A jegyzetelés során tehát analizálunk, szintetizálunk, jelentéseket és grammatikai szerkezeteket dekódolunk és reprodukálunk. Ez egy olyan komplex folyamat, amelyben a befogadó az auditív-artikulációs dekódolásról optikai-vizuális újrakódolásra (Lengyel 2001) tér át, miközben megérti és értelmezi az elhangzottakat, és dönt a számára lényeges, leírandó elemekről. Végső soron a tanulás egy speciális válfaja.

Mi biztosítja a jegyzetelés alapját képező beszédészlelési-beszédmegértési folyamat pontos működését, a jegyzetelés sikerét a tanórai félspontán beszédre épülő egyirányú kommunikációs szituációban? A kérdés megválaszolása a beszélő (a tanár) és a hallgató (a diákok) szemszögéből egyaránt releváns.

A beszélő, a tanár szempontjából a megértés sikerét meghatározza az akusztikum, vagyis az elhangzó közlések fonotaktikai szerveződése, az akusztikai szerkezet, illetve a beszélő artikulációs és beszédtempója (Gósy 1988; Bóna 2007, 2008; Wacha 1999). Hangsúlyozandók az elhangzó szöveg szerkezeti jellemzői is: a koherencia, a gondolatok rendezettsége, a szöveg hírértéke (Szikszainé 2007; Tolcsvai 2000). A megértést befolyásolja az elhangzó szöveg logikai viszonyainak felismerhetősége, a beszélő mondatainak szerkezete, hosszúsága, a beszélő stílusa, az, hogy mennyire tömören vagy nehézkesen fogalmaz, vannak-e terpeszkedő kifejezései, vagy az, hogy milyen mértékben él beszédében a kiemelés eszközeivel (Heltai-Gósy 2005; Laczkó 1991, 2010a; Bóna 2008; Wacha 1988, 1999).

A hallgató, a diák szempontjából a megértés sikerét döntően megszabja a hallás és az észlelési-megértési folyamat ép működése. Az észlelés és a megértés az anyanyelv-elsajátítás kezdetekor sem azonos, bár szorosan összefüggő folyamatok. Később relatíve önállóságot képviselnek, és egymástól függetlenül működnek (Gósy 2000: 79). Ezért a jó beszédészlelés nem feltétlen jelent hibátlan beszédmegértést, és fordítva, a jó szintű beszédmegértés mellett is számolhatunk az észlelési részfolyamatok bizonytalanságaival, amelyek következményként az olvasás, írás problémáihoz vezethetnek. Hasonló az összefüggés a mondatértés és szövegértés között is, amelyet az általános iskolások és a középiskolások körében is igazoltak (Gósy 1994; Laczkó 2008a; Markó 2007). A hangzó beszéd hallás utáni jó szintű rögzítéséhez fontos a rövid idejű memória működése, hiszen az elhangzottak reprezentációjának kiépítésekor lényeges, hogy az adott mondat- vagy szövegrészt folyamatosan megtartsuk emlékezetünkben. A rövid távú memóriát többkomponensű munkamemóriaként értelmezik. Egyik alrendszere a vizuális és téri információk, a másik a fonológiai, beszédalapú információk időleges tárolásáért felelős, és létezik egy központi rész, amely kapcsolatot tart a két alrendszer és a hosszú távú emlékezet között (Baddeley 2001). A hallottak ismétlésért a fonológiai hurok a felelős, és a nagyobb munkamemória-kapacitás eredményesebb beszéd- és szövegfeldolgozást biztosít (Németh 2002; Racsmány 2001). A jegyzeteléskor az elhangzott anyag körülbelül egyharmada el sem jut az agyig. Egy másik egyharmad része a rövid idejű emlékezetbe épül, és rövid ideig visszaidézhető, míg a maradék rész az, amire hosszabb idő múlva is emlékszünk. A hallás utáni lejegyzéskor az elhangzott anyag további megtartása és „manipulálása” tehát a munkamemória kapacitásától függ (Gerebenné 1996: 55), ám a későbbi felidézéshez lényeges a hosszú távú memória pontos működése is. A mentális lexikon

nagysága és aktiválása szintén említendő, mivel a lényegét saját szavainkkal kell rögzíteni. Ahhoz, hogy a hangzó beszéd információit nyomon kövessük, a fontos gondolatokat egyidejűleg kiemeljük, és azokat írásban reprodukáljuk, megosztott figyelemre van szükség. A figyelem megosztásával kapcsolatban különféle elméletek (szűrő elméletek [vö. Broadbent 1958], késő szelekciós elméletek [Deutsch–Deutsch 1963/1984]) léteznek, és további kérdés, hogy milyen mechanizmusok biztosítják a figyelem tényleges megosztását (Czigler 2005), ám az mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a jegyzeteléskor a figyelem megterhelődik.

Az elhangzó szöveg hallás utáni lejegyzésekor több ponton léphet fel probléma. Így keletkezhet az észlelési-megértési részfolyamatok elégtelen vagy nem megfelelő működéséből, a túl bonyolult vagy hibásan szerkesztett, az élőbeszédre jellemző mondatátszövődések (vö. É. Kiss 2003) miatti mondatok felfogásából, de abból is, hogy a tanár és a diák által használt nyelv sok ponton különbözik (vö. Laczkó 2010c), továbbá abból is, hogy a megtanítandó ismeret túl sok, a diák számára nehezen értelmezhető információhalmazt tartalmaz. Az észlelési-megértési részfolyamat elégtelen vagy nem megfelelő szintű működése az alábbi hibatípusokat eredményezheti: 1. az akusztikai-fonetikai-fonológiai észlelés zavara; 2. a beszédmegértési működések zavara; 3. az írásbeli rögzítés nehézségei; 4. az emlékezet zavara. Az akusztikai fonetikai-fonológiai észlelés zavara a szerialitás, a sorrendiség hibája, amely a beszédhangok, szótagok hiányában, betoldásában, cseréjében manifesztálódhat. Ide sorolható a diszkriminációs zavar, a beszédhangok megkülönböztetésének a hibája. Ez a képzési hely vagy a zöngességi opozíciók, illetve az időtartam helytelen észlelésére vezethető vissza. A szó vagy mondat szinten történő helytelen tagolás a ritmusészlelés nehézsége, az írásjegyekké alakítás a transzformációs észlelés (vö. Gósy 1996) hibája. A beszédmegértési működések elégtelensége mondat- és szövegszinten egyaránt lehetséges. Az írásbeli rögzítés zavarait a kiejtés írásos megfeleltetésének nehézségei adják, és ide sorolhatók a fogalmazási hibák, a grammatikai tévesztések, míg az emlékezet hibái a rövid idejű emlékezés nehézségei.

A jelen tanulmány célja, hogy középiskolás tanulók halláson alapuló beszédfeldolgozását a tanulói jegyzetek alapján elemezze. Azt vizsgáljuk, hogy a beszédalapú írás során miképpen működik a középiskolások beszédészlelési-megértési folyamata. Kérdéseink: A diákok hogyan képesek a tanári beszéd, az elhangzott információk rögzítésére? Mennyit és mennyire pontosan képesek az elhangzottakból kiemelni? Milyen hibázások fordulnak elő?

Egy kutatás szerint a diákok a tanárok beszédtempóját meglehetősen gyorsnak vélik (Laczkó 2009). Ezért felvetődhet az a kérdés, hogy mennyire befolyásol(hat)ja a tanárok beszédtempója a diákok auditív feldolgozáson alapuló működését. Van-e és milyen összefüggés a tanárok beszédtempó értékei és a diákok jegyzeteiben található hibák között?

Hipotézisem szerint a tanulók jegyzeteiben található hibák az észlelési-megértési folyamat minden szintjén megjelennek, de nem azonos mértékben. Kérdés, hogy az egyes szinteken milyen arányban mutatkoznak e hibák. Feltételeztem, hogy az emlékezeti hibák aránya magas lesz. Továbbá a tanárok beszédtempója nem feltétlen gyors, inkább az észlelési-megértési és/vagy emlékezeti működések za-

vara vagy hiányos működése miatt a megnövekedett információhalmaz kelti/kelteti a tanulóknál a tanárok gyorsabb tempójának az érzetét.

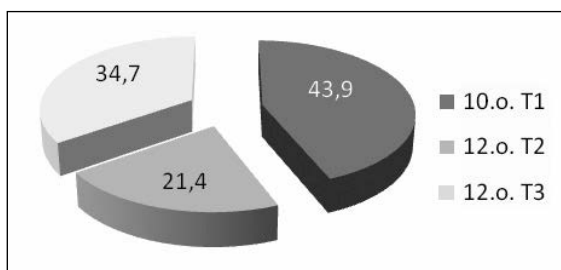
Anyag, módszer, kísérleti személyek

A hipotézis igazolására kísérletsorozatot végeztem. A vizsgálat félévesen készült anyagát három tanórán elhangzó, 12–15 perc hosszúságú beszéd-részlet (monológ) képezte. A tanárok közül ketten női beszélők, a harmadik férfi. (A tanároknál a továbbiakban T1, T2 [nők] és T3 [férfi] jelekkel utalunk.) A diákok két életkori csoportba tartoztak, a 10. osztályosok átlagéletkora 16,2 év, a 12. osztályosoké 18,3 év. A 10. osztályosok száma 26 fő, az elhangzó beszéd náluk magyar irodalom óra részlete, T1 tanár tolmácsolásában. A tanárnő a barokk korszak történelmi-társadalmi háttérét és a barokk stílus jegyeit ismertette. A 12. osztályosok száma mindkét esetben ugyanaz a 20-20 fő, tanáraik T2 és T3, a tanórák magyar irodalom és történelem. T2 beszélő a nyugatos költők egyikének, Tóth Árpád életének néhány fontos vonását és költészetének jellemzőit tárgyalta. T3 beszélő az első világháborút követő Közép-Európa átalakulásának a jellegzetességeiről beszélt. A vizsgálatban tehát ugyanazon tanárok két korcsoportban ugyanabból a tárgyból vezetett tanórai részleteknek, valamint ugyanazon tanulói csoportok két különböző tárgyból különböző tanárok által vezetett tanórai részleteknek papíralapú lejegyzését elemeztem. T1 és T2 ugyanazon női beszélő a 10. és 12. osztályban irodalomórán, T2 női, T3 férfi beszélő, mindketten a 12. osztályban közölnek ismereteket irodalomból, illetve történelemből. A tanárokat előzetesen felkértem a kísérlethez, a monológokat az adott tanórákon digitálisan rögzítettem. A diákok feladata az volt, hogy az órákon az elhangzottakból készítsenek jegyzeteket. Ez a tanórákon szokásos feladatuk, így ez nem volt ismeretlen számukra. A tanárok beszédét a Praat program 5.3 verziójával elemeztem. Megszámoltam a szüneteket, megmértem az időtartamukat, megszámláltam az ejtett beszédhangokat, és kiszámítottam az artikulációstempó- és a beszédtempóértékeket. A diákok jegyzeteit összevettem az elhangzó beszéd-részletekkel, a tanári beszéd tartalmával. Ehhez a tanárok lejegyzett beszédében meghatároztam a legfontosabb elemeket, és elemeztem, hogy a diákok rögzített jegyzeteiben miképpen jelennek meg ezek. A korpuszon hibaelemzést végeztem, a bevezetésben említett észlelési-megértési hibacsoportoknak (1. az akusztikai-fonetikai-fonológiai észlelés zavara; 2. a beszédmegértési működések zavara; 3. az írásbeli rögzítés nehézségei; 4. az emlékezet zavara) és ezeken belüli alcsoportoknak megfelelően tipizáltam az előforduló hibákat, majd az adatokat statisztikai elemzéseknek vettem alá, amelyhez a SPSS programcsomag 13.00 verzióját használtam.

Eredmények

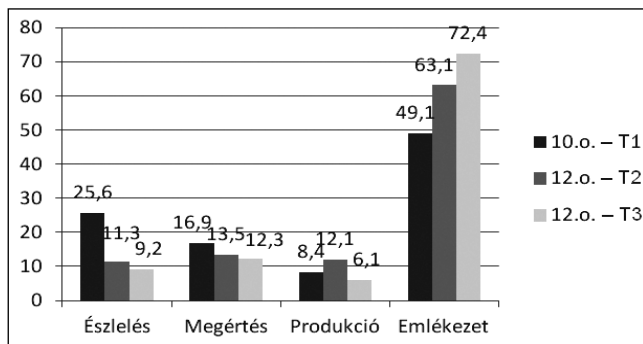
Az összes hibát 100%-nak véve a legtöbb hiba a 10. osztályosok jegyzeteiben fordult elő, a legkevesebb a 12. osztályosok magyarórai jegyzeteiben. E két tanu-

lócsoportban azonos volt a tanár személye, míg a 12. osztályosok történelemórai jegyzeteiben – ahol a tanár személye különbözött – található hibák aránya köztes érték volt (1. ábra). A hibák százalékos értékei statisztikailag igazolható eltérések (egymintás t-próba: $t(2) = 5,104$, $p = 0,036$). Így a különbségek azt valószínűsítik, hogy az életkornak fontos szerepe lehet a hallás utáni jegyzetelésben, de a tanár beszédének sajátosságai szintén hatással vannak a folyamat működésére. Ezt megerősíti az egy főre számított hibák aránya is. A 10. osztályban T1 beszélő mondandójának rögzítésekor 11,2 hiba jut egy főre. A 12. osztályban ugyanennél a beszélőnél mindössze 7,1, a másik beszélő (T3) esetén viszont 11,4 a hibázások fejenkénti száma. Ha a 12. osztályosoknak a két tanár két óráján produkált hibáit együttesen számítjuk, akkor hibáik száma 9,2 egy főre számítva.

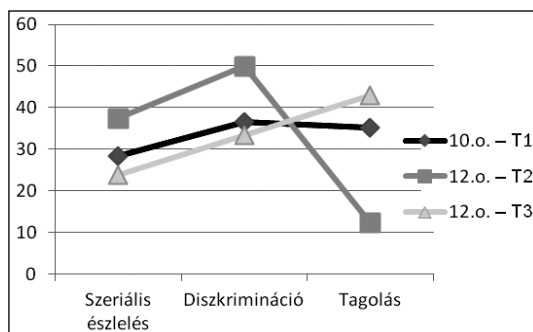
1. ábra. A hibák eloszlása korcsoportonként (%)

Ahogy feltételeztem, a hibák az észlelési-megértési folyamat alsóbb és felsőbb szintjein, továbbá a produkció és az emlékezés szintjein egyaránt kimutathatók voltak, de nem azonos arányban (2. ábra). A legtöbb hibát életkortól és tanártól függetlenül az emlékezet működésekor regisztráltam. Szembetűnő, hogy a 10. osztályosoknak – bár magas ez a fajta hibaarányuk, hiszen a többi hibatípussal összevetve, majdnem a hibáik fele –, emlékezeti deficitjei jóval kisebb százalékban fordulnak elő, mint az idősebbekéi. Igaz ez akkor is, ha az idősebbek irodalomórán tapasztalt emlékezeti hibáival vetjük össze az eredményeket, akiknek a tanára (T2) azonos a 10. osztályosok tanárával. S még inkább igaz akkor, ha a 12. osztályosok történelemórán kapott hibáinak arányához viszonyítunk, amikor T3 a beszélő. Az eredmény összefügghet azzal, hogy a 12. osztályosok hibaaránya a két különböző tanórára vezető tanár esetében is jelentős eltérést mutat. Az összes hibatípus között a legkisebb a hibaarány a kiejtés írásos jegyekké alakításakor mindegyik korcsoportban. A legtöbb észlelési nehézség és megértési probléma is a 10. osztályosokat jellemzi. A hibák eloszlása azt sejteti, hogy a beszédészlelési-megértési folyamatok pontos működtetése a beszédalapú írás során a vizsgálat fiatalabb életkorú tanulóinak egyértelműen nehezebb, mint az idősebbeknek. Ennek oka lehet az életkor, de a tapasztalatlanság is, az, hogy ők kevésbé jártasak a hangzó szöveg alapján rögzítendő jegyzetkészítésben. Az elhangzott információknak a rövid idejű emlékezetben tartása mindegyik életkorban igen nehéz, és vélhetően a beszélő, a tanár beszédprodukciójának jellemzői is erre a működésre vannak legnagyobb mértékben hatással.

2. ábra. A hibák eloszlása az egyes észlelési-megértési szinteken (%)

Az észlelési-megértési szinten zajló hibák (3. ábra) közül a szeriális észlelés zavara, azaz a sorrendiséggel összefüggő tévesztések (pl.: *festészeti ábrázolás* [ábrázolás], *Törökölj* [Thökölj], *Fidrich* [Friedrich] Ebert) 23,8% és 37,5% közöttiek. A legkevesebb ilyen hiba a 12. osztályosoknál volt T3 tanár beszédének jegyzetelésekor, ám a legtöbb is náluk figyelhető meg, de T2 tanár beszédéből készített jegyzet írásbeli rögzítések.

3. ábra. Az észlelési hibák típusainak megoszlása (%)

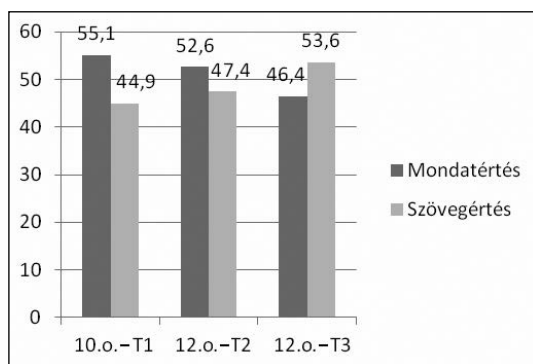
Általánosságban igaz, hogy a kihagyásos formák kissé gyakoribbak voltak, mint a betoldás, a csere vagy a metatézis, és ez a 10. osztályosokra is helyálló. A sorozatészlelési zavarok függetlenül attól, hogy mekkora nyelvi egységet (hangokat vagy szótagot) érintettek, csaknem mindig értelmezési zavarhoz vezettek. Nem mindegy ugyanis, hogy *Bethlen Gábor* vagy *Bethlehen Gábornak* hívnak-e valakit, de a *Németország kommunista pártja* birtokos szerkezet jelentése is eltér a *Németország kommunista párt* azonosító értelmező szerkezetétől, és hasonlóképpen jelentésbeli különbséget hordoz a közlésben elhangzó, Tóth Árpád költészetét minősítő *lankadt* jelző és a diákok jegyzeteiben leírt *lankadt* ige.

A diszkriminációs hibák (pl.: *dreszdai Zwinger*, *monomentalitás*, *habsburg apszolotizmus*) előfordulási aránya 33,3% és 50% közötti. Eloszlásuk hason-

ló a szeriális észlelés zavarához, vagyis a 12. osztályosoké volt a legkevesebb T3 tanár beszédének leírásakor, és az övék a legtöbb, de T2 tanár mondandójának rögzítésekor. Az eloszlás az életkor alapján is különbözött. A 12. osztályosoknál T2 és T3 beszélő esetén is a mássalhangzók időtartamának tévesztései emelkedtek ki, amelyek a helyesírási bizonytalanságok irányába mutatnak (vö. Laczkó 2008b), és nem mindig járnak együtt értelmezési nehézséggel. A leggyakoribb olyan tévesztések, mint a *medő órán*, *műfaja szonet* nem okoznak az értelmezésben különösebb nehézséget. Az viszont nem mindegy, hogy a *császárság helyet* vagy a *császárság helyett* kifejezés hangzik-e el a közlésben, hiszen a szerkezetek más-más szemantikai tartalmat hordoznak. Ehhez hasonlóan mást jelent az *Új német alkotmányt hozz létre* felszólítás az *Új német alkotmányt hoz létre* kijelentéshez képest. Az időtartam hibái a 10. osztályosoknál is gyakoriak voltak, de náluk a zöngésségi oppozíciók és a zöngésségi hasonulás tévesztéséből adódóak emelkednek ki (pl.: *mozgalmassák*, *habsburgog/hapsburgok*), és nem ritka a képzési hely és mód alapján történő megkülönböztetés hibája sem (*In Gesu*, *Ib Gesu* [helyesen: *Il Gesu*], *Mocskai* [helyesen: *Bocskai*], *Zwinger* [helyesen: *Zwinger*]). A tagolás nehézségét (pl.: *többeközt*, *nagy/Nagy Szombati Egyetem*) jelző hibázások 12,5% és 42,9% közöttiek. A legtöbb szintén a 12. osztályosoknál volt, de ellenkezőleg alakult, mint a másik két hiba. Ezúttal T3 tanár beszédének tagolása okozta számukra a legtöbb nehézséget, T2 tanár beszéde a legkevesebbet. A spontán beszéd tagolása azért nehéz, mert számos grammatikai, lexikális hibát is tartalmazhat a közlés. A beszélő nem mindig él a szupraszegmentális eszközök használatával, így beszéde monotonná, színtelenné válhat, ami ismét nehezíti a szegmentálást csakúgy, mint a gyorsabb tempó (Wacha 1999; Gósy 2004). E nehézségek ellenére kell a hallgatónak mindenképpen szegmentálnia az elhangzottakat kisebb egységekre, hogy az elhangzó közlés összefüggéseit felismerje, és a közlést értelmezni tudja. A nehézség az anyagban az e típusú hibát leggyakrabban prezentáló 12. osztályosoknál (T3 beszélő esetén) jól tükröződött az elvett központosási problémák magas arányában. A 10. osztályosoknál szószintű tagolási nehézségek voltak jellemzőek. Az észlelési szinteken tapasztalt problémák sokszor az adott szó meg nem értése vagy félreértése miatt a mondat félreértéséhez vezettek (pl.: *A zenére a forgalmasság jellemző* [helyesen: *A zenére a mozgalmasság jellemző*]). Gyakran – főképpen a fiatalabbaknál – az ismeretlen szó, idegen eredetű név/tulajdonnév észlelésekor tapasztalhatók a szeriális észlelés, a diszkrimináció és a tagolás hibái is (*az egri minatori templom [minorita]*, *habsburg abszotizmus*, *Verselényi-összeesküvés*). Ám mindkét korcsoportban jellemzőek akkor is, ha a beszélő külön megemlíti az adott idegen név helyes lejegyzési formáját (pl. *Friedich Ebert* [helyesen: *Friedrich*], *Il Geso*, *Elgos* [helyesen: *Il Gesu*]), és ez a figyelemmegosztás nehézségét tükröz(het)i. Valamennyi észlelési hibatípust összevetve megállapítható, hogy a 10. osztályosoknál (T2 tanár beszédének rögzítésekor) megközelítőleg azonos mértékben szinte minden észlelési részfolyamat hibásan működött. A 12. osztályosoknál a beszélő beszédének sajátosságai vélhetően hatással voltak az észlelésre. Hiszen T2 tanár esetén a szeriális és a diszkriminációs hibaarány is magasabb volt, ám a tagolás hibái T3 tanár esetén emelkedtek ki, és arányuk jóval nagyobb volt a 10. osztá-

lyosok hibáinak arányához képest is. A tanári beszéd szegmentális és szupraszegmentális jegyeinek a beszédalapú írás során az észlelésben betöltött meghatározó szerepét sugallja az, hogy T2 tanította a 10. és a 12. osztályosokat is irodalomból, és mégis a 12. osztályosok hibái – a tagolást leszámítva – magasabb százalékot képviselnek. Mindez a hangzó beszéd hallás utáni rögzítések az észlelési rész-folyamatok életkorfüggő működését támasztja alá. Ám arra is rámutatnak az eredmények, hogy az elhangzó beszéd minősége, így a beszéd akusztikai paraméterei (tempó, hanglejtés, hangmagasság, hangsúlyviszonyok) számottevően befolyásolják a hallgató tagolási műveletén át a dekódolást és az értelmezést.

A beszédmegértési működések elégtelensége mondat szinten és szövegrészek lejegyzésekor egyaránt igazolható volt (4. ábra). Mondatértési hiba például: *A barokk történelmi társadalom feltétele* (helyesen: *A barokk történelmi/társadalmi háttere*), szövegértési hiba: *három részre szakad. Zrínyi az úr Magyarországon* (helyesen: *Magyarország három részre szakad, a középső részen a török az úr, Zrínyi felismeri, hogy a törököt ki lehet űzni*). Az elhangzó tanári közlések egy-egy mondatának megértése T2 beszélőnél mindkét korcsoportban problémásabbnak tűnt, mint az összefüggő szöveg megértése és írásbeli rögzítése, ezt a statisztikai vizsgálatok is igazolták. T3 beszélőnél pedig éppen a szövegértés eredménye volt a jobb. Ugyanakkor a három különböző tanórai részletben mind a mondatértési hibák, mind a szövegértési hibák aránya hasonlóan alakult. Azaz a statisztikai vizsgálat nem igazolt eltérést az életkor és a tanárok típusa szerinti csoportosításban sem a mondatértés, sem a szövegértés szintjén (párosított t-próba: $t(2) = 0,528$, $p = 0,650$).

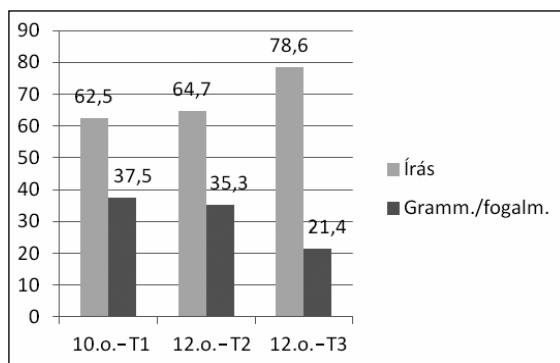
4. ábra. A beszédmegértési hibák típusai (%)

A mondatértés nehézsége az adott szó helytelen észlelése miatt következik be, hangok/szótagok sorozatának nem megfelelő szintű percepciója vagy a beszédhangok differenciálásának elégtelensége miatt. Ez olyan mértékű lehet, hogy nemcsak megnehezíti az otthoni tanulást, de teljes félreértést és ezzel súlyos tanulási problémát is okozhat. *A küzdelmekkel teli korszakban alakul ki az új korszak és stílus, a barokk elhangzó közlés helyett lejegyzett A küzdelmekben új korszak alakul* mondat meglehetősen hiányos és kissé félre is érthető, így az otthoni felidézés

szintén pontatlan lehet, míg a *Bethlen Gábor erdélyi hadjárata* helyett rögzített *Betlehem Gábor erdei hadjárata* a közlés teljes meg nem értését mutatja, ami szinte biztosan a tanulás eredménytelenségében manifesztálódik. A mondatértés nehézségeinek súlyossága a 12. osztályosokat is érinti. *A dekadencia a halállal kapcsolatba hozható életérzést jelent* mondat és a rögzített *A dekadencia a halállal összehozható életérzést jelent* mondat szemantikai tartalma sem azonos, ám *A német császár villámgyorsan csomagol és Hollandiába emigrál* közlemény helyett leírt *A császár Lengyelországba emigrált* mondat egyértelműen félreértés, ezért a felidézéskor ismét tévutakra viheti a lejegyző diákokat.

A szövegértés nehézsége általában egy összefüggő gondolatsor helytelen értelmezéséből adódik, és többféleképpen jelenik meg. Lehetséges, hogy az elhangzó gondolatok összemosódnak és a rögzített szöveg félreértésről árulkodik. Például: *nagyon tehetséges volt a gyerek Tóth Árpád és a (szünet) a kézügyességére nagyon korán (szünet) felfigyeltek és ezért édesapja gondolta (szünet), hogy a tanári pálya (szünet) azon belül is ő (szünet) a rajztanári ő pálya majd megfelelő lesz* hosszabb szövegrészlet lejegyzéséből így lesz a *Tóth Árpád tehetséges volt, ezért rajztanár akart lenni* félreértett mondat. Máskor a lényegkiemelés után a saját szavakkal történő megformálás szenved zavart például a lexikális előhívás nehézsége és/vagy a szókincs nagysága, esetleg az emlékezet hiányossága miatt, és lesz félreérthető a rögzített közlemény. Például *az édesapja az ő (szünet) asztalos és nem is tudom mi volt, talán lakatos volt a másik foglalkozása kezdetben (szünet) és onnan küzdötte fel magát a szobrászok ő sorába közleményből* így lesz a jegyzetben *édesapja kezdetben a létra aljáról indult és felküzdötte magát a szobrászatig* mondat. Az összetett, esetenként több, hosszabb mondatban megfogalmazott információk felesleréldőse vagy a kimaradó gondolatok szintén okozhatnak értelmezési zavart. Például az elhangzó közlés: *Ugye (szünet) oroszoknál már egy éve (szünet) ugye győzött a (szünet) bolsevik öö (szünet) hatalomátvétel vagy forradalom. (Szünet) Ennek Németországban is erős (szünet) követői voltak, megalakul a (szünet) Németország kommunista pártja. (Szünet) Ennek a (szünet) pártnak a (szünet) vezetői (szünet) kis torzítással (szünet) a lenini (szünet) mintát üm követnék. Ennek a jegyzetkivonati leegyszerűsítése: 1918 ősze oroszoknál 1 éve győzött a bolsevik forradalom. Németországban kis túlzással a lenini példát követnék.*

A kiejtés írásjegyekké történő alakításának hibái (5. ábra) közé azokat a tévesztéseket soroltuk, amelyekben betűcsere vagy hiány fordult elő a rögzítés folyamán, noha nem feltételezhető a jelentésbeli hiányosság. Például a *német császár* helyett *némer császár* kifejezés rögzítésekor a *némer* szóban vélhetően anticipációs hiba miatt lett a felpattanó zárhang helyett a pergő zárhang, és a *töröt* birodalom leírásakor (helyesen: *török* birodalom) sem a hangok differenciálásának nehézségét feltételezem, hanem ezúttal perszeverációs hibát. Az elhangzó közlésben szereplő évszázad római számokkal történő rögzítéséből eredő tévesztés is ide sorolható (pl.: a közlésben a *XV–XVI.* század szerepel, ami az írásban a *XI–XII.* századként rögzült). Itt tüntettem fel a grammatikai hibákat (például egyeztetési hibákat, a névelők hiányát) és a fogalmazási anomáliákat is (pl.: *főbb sikerei a Nyugathoz kapcsolható; Anna nevű szerelem az egyetlen szerelme*).

5. ábra. A kiejtés írásjegyekké formálásának hibái (%)

E típusú hibák aránya igen magas, az életkor kevésbé, a beszélő személye erőteljesebben befolyásolja előfordulási arányukat. Mindkét fajta hiba elsősorban a T3 beszélőhöz kapcsolható, de ellentétesen. Az íráshibák beszédének rögzítésekor jóval magasabbak, mint a T1 vagy T2 beszélő esetén a különböző életkorú diákok jegyzeteiben. A grammatikai és/vagy fogalmazási hibák viszont T3 beszélő közléseinek rögzítésekor a legalacsonyabbak, a T1, T2 beszélő esetén ismét életkortól függetlenül hasonlóak, és arányuk több mint T3 beszélő esetén.

A három tanórai részletben meghatároztam a tanárok által közvetített ismeretanyag legfontosabb elemeit, és megnéztem, hogy a diákok mennyit jegyeztek le belőlük. Általában igaz, hogy a leglényegesebbnek ítélt mozzanatok lejegyzésében sok a hiányosság. A tanulók gyakran nem írnak le a beszélők által hangsúlyozott információkat sem, máskor a felsorolással közvetített példák hiányoznak. A 10. osztályban az építészeti barokk stílus jellemző jegyeit néhány épület megnevezésével illusztrálja a pedagógus, de ezeket a diákok alig-alig rögzítik, sokszor a sok példából mindössze egyet írnak le. Azt, hogy a tanulók a rövid idejű memóriájukban nem tudják az információt sokáig tárolni, gyakran félbehagyott mondatok szemléltetik. Az is megfigyelhető, hogy a hiányosan lejegyzett gondolat folytatására a három pont utal (például: a 10. osztályban: *festészet... Mányoki*; a 12. osztályban: *4 birodalom esik szét: osztrák-magyar monarchia, török..., orosz cár* [hiányzik a negyedik, a német császárság a jegyzetből]). Jellemző továbbá, hogy a kulcsfontosságú elemeket az adott kulcsszóval vagy a diákok által dekódolt formában, adekvát helyettes szóval is nehezen tudják rögzíteni (Laczkó 2014). Mindez összefügghet a figyelemmegosztás nehézségével, azzal, hogy egyszerre kell a lényegét kiszűrni, megtartani a memóriában és reprodukálni a jegyzetben. Rámutat azonban a lényeglátási képesség nem megfelelő szintű működésére és/vagy hiányára is. Arra, hogy a tanulónak komoly nehézséget jelent a szelekció, vagyis annak eldöntése, hogy mi a fontos az elhangzottakból, ennek a háttérben megértési gond is meghúzódhat, tovább nehezítve a szelektálást. Ez életkortól függetlenül jelentkezik, de a 12. osztályosok történelemórai anyagának jegyzetelésekor különösen szembetűnő. Ekkor T3 tanár a beszélő. Beszédére kevésbé jellemző a szupraszegmentumok használata, ami minden bizonnyal segítséget je-

lentene a tanulóknak a válogatásban, hiszen sokszor csak azokat a gondolatokat rögzítik, amelyekre külön felhívja a figyelmüket, időnként azokat is meglehetősen hiányosan. Így az eredmények azt a korábban írt megállapítást támasztják alá, hogy a beszédalapú írás rögzítésekor a lejegyzendő beszéd minősége nagyon lényeges.

Kiszámítottam az egy főre eső hibamennyiséget (1. táblázat). T1 és T2 beszélő esetén megközelítőleg azonos a legtöbb hibát produkálók aránya, a legkevesebb T3 beszélő esetén. Ugyanakkor T1 beszélőnél, a 10. osztályban találjuk a legtöbb olyan diákot, aki a legkevesebb hibát produkálja, míg T3 beszélőnél a 12. osztályban a legkevesebb az arányuk. T3 beszélőnél a legkisebb a szórás, vagyis ebben az esetben a legtöbb diák egységesen és viszonylag magas hibaszázalékkal jegyzetelte az elhangzó közlést. A szórás a legmagasabb szintén a 12. osztályban, ám T2 beszélőnél, és ez a jók arányának kisebb számát mutatja, mint a T1 beszélő esetén a 10. osztályban. Kérdés, hogy ezek a hibaszázalékok és a korábban említett hibák jellemzői mennyire mutatnak kapcsolatot a tanárok beszédének a sajátosságaival.

1. táblázat. Az egyéni hibateljesítmények (%)

diákok	10. o. T1	12. o. T2	12. o. T3
1.	8,3	5	6,1
2.	5,2	7,1	6,1
3.	2,1	8,5	6,6
4.	2,4	3,5	3,1
5.	2,4	7,1	4,4
6.	0,7	0	5,3
7.	8	4,3	5,3
8.	5,2	9,2	6,1
9.	3,1	11,4	4,8
10.	2,4	3,5	7,9
11.	2,8	5,7	3,5
12.	4,2	5	5,3
13.	3,4	6,4	3,5
14.	1,4	0,7	1,7
15.	2,1	6,4	3,1
16.	3,4	0,7	5,7
17.	4,5	2,1	5,7
18.	3,8	7,8	4,4
19.	5,2	2,8	4,4
20.	8,6	2,8	7
21.	3,8		
22.	1,4		
23.	2,8		
24.	7,3		
25.	3,4		
26.	2,1		
szórás	2,175	3,052	1,514

A tanárok minden esetben tagolják mondandójukat, a fontos gondolatokat megismélik, gyakran felsorolással érzékeltetik a kiemelendő és lejegyzésre szánt gondolatokat, és az idegen nevek, tulajdonnevek helyes leírását is elmondják. Különbség volt azonban náluk a szupraszegmentumok használatában. Amíg T1 és T2 a hangsúllyal is kiemel, beszéde jól hallhatóan dallamos, addig T3 beszéde kissé monotonnak hat, amit kissé renyhébb artikulációja, „zárt szájú beszéde” tovább fokoz, és ő a hangsúlyt kevésbé használja a kiemelésre. További különbség az, hogy T1 és T2 mondandójában kevesebb és rövidebb is a közbeszúrt gondolatok aránya, míg T3 beszédében több a közbevetett gondolat, és ezek általában hosszabbak is.

Artikulációs és beszédtempó értékeikben is eltérnek a beszélők (2. táblázat). A beszédtempó a teljes beszéd sebességét jelenti, azaz az időegység alatt elhangzó beszédjelek (hangok, szótagok, szavak) számát, és ilyenkor a beszédidőbe a szünetek időtartama számítható. Az utóbbi a beszédjelek képzésének a sebességét mutatja, tehát az időegység alatt képzett hangok, szótagok, szavak száma a szünetidő nélkül (Gósy 2004: 203). Jelen tanulmányban a másodpercenként ejtett hangok arányát adom meg (tehát a tempó hang/sec-ban értendő). T1 és T3 beszélő beszédtempója közel egyező, ám T1 artikulációs tempója valamivel lassúbb. A leggyorsabb a tempója mind a kétféle tempóérték alapján a T2 beszélőnek, de ez a mai köznyelvi tempóértékeket tekintetbe véve gyorsnak nem nevezhető.

A szünetezésre kapott adatok alapján a leglassúbb tempóértéket hordozó T1 beszélő néma szüneteinek és kitöltött szüneteinek a száma a legtöbb, de időtartamukat tekintve nem a leghosszabbak. Ugyanakkor a beszédtempójában hasonló T3 beszédében találjuk a leghosszabb néma szüneteket és kitöltött szüneteket is, noha hezitálásainak száma majdnem a fele T1 beszélőhöz képest. T2 esetében a gyorsabb beszéd- és artikulációs tempó főként a néma szünetek számának és időtartamának csökkenésével magyarázható.

2. táblázat. A tanárok beszédének jellemző adatai

Beszélők	Néma szünet		Kitöltött szünet		Összes szünet		BT	AT
	száma	ideje	száma	ideje	száma	ideje		
T1	272	415,6 ms	82	283,2 ms	354	385 ms	7,6	8,7
T2	230	355,5 ms	77	269,3 ms	307	333,9 ms	9,9	11,5
T3	246	520,8 ms	49	354 ms	295	493,1 ms	7,7	10,1

Megnéztem, hogy a tempóértékek az egyes észlelési szinteken tapasztalt eredménnyel miképpen függnek össze. A korrelációs vizsgálatok (3. táblázat) szerint a tempóértékek és az észlelési és értési eredmények között az a fajta összefüggés, hogy a gyorsabb tempó több hibát, a lassúbb tempó kevesebbet eredményez, nem mutatkozik. Ám a produkciós hibák és a tempóértékek szorosan összefüggnek, és az emlékezeti működés hibái és a tempóértékek között is közepes a korreláció. A szünetek időtartama a produkciós hibákkal szintén összefügg, de ellentétes előjellel, míg az emlékezeti működéssel szintén közepes a korreláció.

3. táblázat. A korrelációs együtthatók

Korrelációs együtthatók		
Észlelés	BT	$r = -0,429$
Észlelés	AT	$r = -0,801$
Értés	BT	$r = -0,303$
Értés	AT	$r = -0,712$
Produkción	BT	$r = 0,909$
Produkción	AT	$r = 0,611$
Emlékezet	BT	$r = 0,153$
Emlékezet	AT	$r = 0,596$
Észlelés	szünet időtart.	$r = -0,316$
Értés	szünet időtart.	$r = 0,442$
Produkción	szünet időtart.	$r = -0,943$
Emlékezet	szünet időtart.	$r = 0,574$

Következtetések

Dolgozatom célja az volt, hogy tizenévesek halláson alapuló beszédfeldolgozási mechanizmusát a tanórákon a szaktanáraik narratívái alapján készített jegyzeteik tükrében elsőként elemezze.

Abból a szakirodalmi tényből indultam ki, hogy e speciális kommunikációs helyzetben az auditív feldolgozáson alapuló működéssorozatot számos, a beszélő tanár és a befogadó diák szempontjából lényeges faktor befolyásolhatja. Így a tanári beszéd sajátosságai, közöttük a temporális értékek, de a diákok feldolgozási folyamatában a beszédészlelés és beszédmegértési mechanizmus, valamint az ezt befolyásoló emlékezeti működés. Több kérdést fogalmaztam meg a jegyzetelés pontosságával és a megjelenő hibák típusaival kapcsolatosan. Hipotézisem volt az, hogy a jegyzetelés hibái a beszédészlelési-megértési folyamat valamennyi szintjén megjelenhetnek, de nem azonos mértékben. Úgy véltem, hogy az emlékezeti működés szintén problémás lehet. Feltételeztem továbbá, hogy a jegyzetek készítésekor megjelenő hibák mögött nem a tanárok gyors beszédtempója áll. Ám a tanulók elégtelen észlelési-megértési folyamata vagy hiányos emlékezeti működése miatt a tanárok beszédét gyorsnak érezhetik, és ez befolyásolhatja a lejegyzés sikerét.

Az eredmények hipotéziseimet alátámasztották, és a feltett kérdéseimre választ kaptam. Megállapítható, hogy a spontán beszéd hallás utáni rögzítése egyértelműen felszínre hozza a tizenévesek beszédfeldolgozási nehézségét, amelyek életkortól függetlenül jelentkeznek a fiatalabbak és az idősebbek körében. Az egyes feldolgozási folyamatok elégtelenségét jelző hibák eloszlása nem azonos mértékű. A legnagyobb mértékben a rövid idejű emlékezet hibáit tapasztaltam. Vagyis azok a hibák emelkedtek ki a 10. és a 12. osztályban is, amelyek a memória kapacitásával függnek össze, és így az elhangzó közlések tartalmának, a lényeges gondolatoknak a hiányos rögzítésében manifesztálódnak. Ez következményként

– hiszen a jegyzetelés célja a további felhasználás, a tanulás – tanulási nehézséghez és a tanulás eredménytelenségéhez vezethet. Az emlékezési hiányosságok összecsengtek az e korúaknak a diktálásban mért helyesírási hibának elemzésekor tapasztalt memóriagondokkal (Laczkó 2010b). Mindkét korcsoport jegyzeteiben nyomon követhettem a beszédészlelési részfolyamatok elégtelenségét, de ez leginkább a fiatalabbakat jellemezte. A beszédhangok megkülönböztetési képessége életkortól függetlenül jelentkezett, és gyakran a szóértés zavarán át a mondatértés nehezítettségéhez vezetett. Az idősebbeknek inkább az időtartam észlelése okozott nehézséget, a fiatalabbaknak a képzési hely, mód és a zöngességi oppozíciók észlelése egyaránt. Az észlelési hibák tipizálása arra is rávilágított, hogy a hallás utáni feldolgozás bizonyos mértékig a kognitív érési folyamatok eredményeképpen életkorfüggő. Ám a beszélő beszédének szerkesztettsége, a beszédének minőségét meghatározó akusztikai paraméterek és a szupraszegmentális elemek szintén jelentős mértékben befolyásolják a folyamat megfelelő szintű működését. A beszélő mondatainak szerkesztettsége jól tükröződött abban, hogy a több és gyakorta hosszabb közbeékelést tartalmazó közlések lejegyzése nehezebb volt az ugyanazon életkorú diákoknak, mint a kevésbé összetett megnyilatkozásoké. A jelen kutatásban a beszélő tanárok tempóértékei és a tanulók feldolgozási részfolyamatai közötti elemzések szerint a tanárok beszédének temporális sajátosságai nem hatnak az egyes szinteken megjelenő hibákra. A gyorsabb tempó több hibával csak a kiejtés írásjegyekké rögzítése és az emlékezés esetében járt, ám a gyorsabb tempót eredményező rövidebb szünetek csak az emlékezés elégtelenségének működésével mutattak összefüggést. Úgy tűnik tehát, hogy nem a tanárok beszédének a sebessége, inkább az egyes szupraszegmentumok, például a dallam és a hangsúlyviszonyok lehetnek inkább meghatározóak a tanulók halláson alapuló beszédfeldolgozási műveleteiben. A diákok számára problémás a lényegkiemelés, a háttér-információk és az elhangzottak összekapcsolása. Következményként a megnövekedett információhalmaz befogadása a tanárok gyors beszédének érzetét kelti bennük, ami nehezíti a lejegyzés sikerét, noha a tanárok gyors beszédtempóját az objektív műszeres vizsgálatok a jelen anyagban nem támasztottak alá. Kérdés, hogy nagyobb korpuszon (több tanár és diák részvételével folytatott vizsgálatban) milyen eredmények mutatkoznának a tempóértékek és a beszéd egyéb paramétereinek a szerepére vonatkozóan. Az emlékezés hibáinak elemzése azt igazolta, hogy a vizsgált tanulók emlékezési deficitjei összefüggnek a figyelem működésének zavarával és a tanulók lényeglátási képességének a hiányosságaival, és ezek következményként a lényegkiemelés nehézségeiben manifesztálód(hat)nak. A jelen vizsgálatban kapott eredmény nem meglepő, főleg, ha meggondoljuk azt, hogy fiatal főiskolai hallgatók jegyzetelésen alapuló észlelési nehézségeit a féléspontán és az interpretatív közlésben egyaránt igazolták (Gerliczkiné Schéder 2009).

A kutatásban szereplő szakközépiskolások eredményei azt sejtetik, hogy tanulmányi munkájuk és esetleges tanulmányi nehézségük, felületes tudásuk háttérben a jegyzetelés nehézségei (is) állhatnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a diákok tanulmányi munkája és a tanórán elhangzó információk lényegének megértése és reprodukálása szorosan összefügg. A feltételezés különösen igaz lehet

akkor, ha meggondoljuk a korábban írtakat, azt, hogy a tanulók jelentős mértékben támaszkodnak az otthoni munkában a tanórákon készített jegyzeteikre. Vagyis az elsajátítandó tananyag bevétele, a memorizálás és a felidézés nagyon gyakran jegyzeteik tükrében zajlik. A beszédfeldolgozás, a jegyzetelés és a tanulás tehát szorosan összetartozó fogalmak, hiszen a tanulás alapja az a jegyzet, amely a tanórai hangzó beszédnek, ismeretanyagának a diák általi pontos feldolgozására épül.

Milyen pedagógiai tanulsággal jár a vizsgálat eredménye? Hangsúlyozandó az auditív figyelem és a hallott szöveg feldolgozásának folyamatos fejlesztése nemcsak az alapfokú, de a középfokú oktatási intézményekben is. Fontos lenne a középiskolában a jegyzetelés tanítása is egyfajta tanulási stratégiaként. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt is, hogy nemcsak a vizsgálat szakközépiskolás diákjai, de általában a mai tizenévesek nem kedveleik a papíralapú olvasást, így ha olvasnak, az inkább az internetes olvasás (Fehér–Hornyák 2010) vagy – és ez sem meglepő – nem is tudnak (Csépany 2011; Laczkó 2011), akkor a jegyzetelés és a jó jegyzet készítése, ennek megtanítása mindinkább hangsúlyozandó. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a felsőoktatási intézményekben az oktatás jó része a hangzó beszéd írásos rögzítését követeli meg, akkor a jegyzetkészítés technikájának tanítása, az egyes elemek gyakoroltatása, beleértve a lényeglátási képesség fejlesztésével, még inkább megoldandó feladat a középfokú oktatási intézményekben. Azt is érdemes fontolóra venni, hogy a divatos kooperatív tanítási technikák, a csoportmunka mellett – amiket nem vitatunk –, van létjogosultsága a frontális munkának, éppen az új anyag közvetítésében. Hiszen ez egyúttal lehetőséget jelent(het) a humán észlelési-megértési folyamatok és emlékezeti működések fejlesztésére is, amelyre, mint láttuk, nagy szükség van.

A jelen kutatás a tanulók beszédalapú lejegyzését az észlelési-megértési folyamat és az abban jelentős szerepet játszó emlékezeti működés felől közelítette. A kapott eredmények további elemzési lehetőségeket vetnek fel. Kérdés, hogy vajon a tanárok beszédének mondattani sajátosságai milyen mértékben hatnak a feldolgozásra és a reprodukálásra. A mai tizenévesek írott-beszélt nyelvi kommunikációjának tükrében szintén kérdés, hogy vajon az ismereteket közlő tanár nyelvi kódja befolyásolja-e és mennyiben a megértést és a jegyzet készítését. Érdemes lehet azt is vizsgálni, hogy a fiatalok körében népszerű SMS-nyelv és annak jellegzetes változatai miképpen jelennek meg a tanulók jegyzeteiben. Adódik az a kérdés is, hogy vajon a digitális világunkban felnövő fiatalok, a mai hasonló korú tinédzserek, akik a vizuális, képi világhoz vannak szokva, halláson alapuló feldolgozási folyamatai miképpen alakulnak.

SZAKIRODALOM

- Baddeley, Alan 2001. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bóna Judit 2008. A beszédtempó pedagógiai vonatkozásai. *Anyanyelv-pedagógia* 1.
- Bóna Judit 2007. *A felgyorsult beszéd produkciós és percepciósi sajátosságai*. Doktori értekezés ELTE, Budapest.
- Czigler István 2005. *A figyelem pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Deutsch, J. A. – Deutsch, D. 1963/1984. A figyelem: Néhány elméleti megfontolás. In: Barkóczi Ilona (szerk.): *Figyelem*. Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest, 35–45.
- Csépány Nikolettta 2011. Felnőttek hangos és néma olvasásának vizsgálata. *Magyaritanítás* 5: 14–25.
- É. Kiss Katalin 2003. A mondatátszövődés. In: É. Kiss Katalin et al. (szerk.): 158–70.
- Fehér Péter – Hornyák Judit 2010. *Netgeneráció 6. Műveltség az online generáció körében*. www.techline.hu, [http://techline.hu,http://techline.hu/it/2010/8/5/20100804_netgeneracio_6](http://techline.hu/it/2010/8/5/20100804_netgeneracio_6).
- Gerebenné Várbiro Katalin 1996. Auditív észlelési és beszédmegértési zavarok gyógypedagógiai pszichológiai megközelítésben. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Nikol Kkt., Budapest, 52–79.
- Gerliczkiné Schéder Veronika 2009. Az iskolai jegyzetelés nehézségei. *Anyanyelv-pedagógia* 1. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/index.php?issue=5>. (A letöltés ideje: 2009. május 13.)
- Gósy Mária 1988. Tempóészlelés és beszédmegértés. In: Gósy Mária (szerk.): *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből V*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 87–122.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Gósy Mária 1994. A mondatértés és a szövegértés összefüggései. *Beszédkutató* 1994. 94–120.
- Gósy Mária 1996. A transzformációs észlelés fejlődése és zavarai. *Beszédkutató* 1996. 44–57.
- Gósy Mária 2000. *A hallástól a tanulásig*. Nikol Kkt., Budapest.
- Gósy Mária 2002. A megakadási jelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 124: 192–204.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest. Heltai Pál – Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a beszédfeldolgozásra. *Magyar Nyelvőr* 127: 473–87.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1989. *Magyar értelmző kézisztár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Mária 1991. A szupraszegmentumok (a dallam, a hangsúly, a hangszínezet és a tempó) szerepe a kisgyermek anyanyelv-elsajátítási folyamatában. *Magyar Fonetikai Füzetek* 23: 111–8.
- Laczkó Mária 2008a. A szövegértési nehézségek hátterében meghúzódó részkészségekről egy vizsgálat tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* III/1–2: 101–20.
- Laczkó Mária 2008b. Beszédészlelési működések a helyesírási hibák hátterében. *Fejlesztő Pedagógia* 19/2: 4–11.
- Laczkó Mária 2009. Középszintű tanulóknak spontán beszédének temporális jellemzői. *Magyar Nyelvőr* 133: 447–67.
- Laczkó Mária 2010a. Beszéd- és szövegfeldolgozási nehézségek – diagnosztika és terápia. *Új Pedagógiai Szemle* 1–2: 135–47.
- Laczkó Mária 2010b. Félrehallások diktáláskor – a beszédészlelési folyamat megakadása a helyesírásban. *Fejlesztő Pedagógia* 1: 28–36.
- Laczkó Mária 2010c. „Kivi vok, mien 5let muxik” – Az SMS-ek rövidítéseinek megértéséről. *Magyar Nyelvőr* 134: 355–69.
- Laczkó Mária 2011. Tévesztés és bizonytalanság a hangos olvasásban. *Magyaritanítás* 5: 26–36.
- Laczkó Mária 2014. Középszintű tanulóknak nyelvhasználati jegyzeteik tükrében (megjelenőben a Generációk nyelve konferencia kötetében).
- Lengyel Zsolt 1999. *Az írás. Kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Corvina, Budapest.
- Lengyel Zsolt 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. *Beszédkutató* 2001. 186–98.
- Markó Alexandra 2007. A mondat- és szövegértés jellemzői és összefüggése 6–9 éves korban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban*. Nikol Kkt., Budapest, 285–300.
- Németh Dezső 2002. Munkamemória, Fejlődés, Nyelv. In: Racsmány Mihály – Kéri Szabolcs (szerk.): *Architektúra és patológia a megismerésben*. BIP, Budapest, 83–100.
- Racsmány Mihály 2001. A munkamemória működése és patológiája. *Magyar Tudomány* 46: 1193–201.
- Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stílisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szirbik Gabriella 2012. Egymást váltó generációk. In: Szekszárdi Júlia (szerk.): *Digitalis de generáció 2.0*. Undergrand Kiadó, Budapest, 28–37.

- Tapscott, Don 2001. *Digitális gyermekkor. Az internetgeneráció felemelkedése*. Kossuth kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Magyar Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 102–58.
- Wacha Imre 1999. *Szöveg és hangzása*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.

Laczkó Mária

egyetemi docens

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Gyógypedagógiai Intézet

SUMMARY

Laczkó, Mária

Speech processing, note taking, and learning

In this paper, we studied the hearing-based speech processing abilities of 16 and 18-year-old secondary school students in terms of their notes taken in class. We were trying to find out how students' speech perception and speech comprehension processes operated in this special communicative situation based on semi-spontaneous speech. We analysed how exactly they were able to record what they were told and what kinds of errors they committed at the various levels of perception. We also analysed how these errors were related to temporal properties of teachers' utterances. The results show that the difficulties of auditively-based speech processing interact with problems of verbal memory (irrespective of subjects' age) and with inadequacies of the subprocesses of speech perception (more severely with younger than with older subjects). A typology of perceptual errors was set up and temporal properties of the utterances were objectively analysed using instrumental techniques. It turned out that it was not teachers' fast speech tempo as such that typically accounted for the errors. What made the students perceive the teachers' speech as too fast was their own memory deficits and difficulties in speech processing. Inadequacies of note taking techniques may also underlie the less than fully efficient schoolwork of these students.

Keywords: note taking, selection, written sketch, acoustic-phonetic-phonological perception, discrimination deficit, serial perception, speech comprehension, verbal memory

Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról

„Ez a szeg az a szeg is lehetne”
(Pilinszky)¹

Bevezetés. Pray György 1770-ben fedezte fel a róla elnevezett kódexet, benne az első összefüggő magyar szövegműveléssel, a Halotti beszéddel. Éppen 245 éve tehát annak, hogy ez az egyszerűségében megrázóan szép szöveg több szempontból is újra és újra foglalkoztatja a különféle tudományágak művelőit. A magyar nyelvészet eddigi leghosszabb – máig tartó – filológiai vitája az emlék rejtélyes *feze* szava körül alakult ki,² tárgya annak lehetséges etimológiája, értelmezése, valamint a szöveggörnyezetébe való beilleszthetősége. A következőkben is erről lesz szó. A kérdés kutatástörténetét legalaposabban A. Molnár Ferenc foglalta össze 1986-ban, figyelemmel az összes, addig napvilágot látott megoldási kísérletre (A. Molnár 1986).

Ezek a próbálkozások két fő csomópontban összegezhetők: a *fészek* és a *fizetés* 'zsold' típusú megoldásokban, ezeken belül azonban kisebb különbségekkel. A *fészek* megoldást vallók esetében eltér például, hogy mi tekinthető a mondat alanyának: *Ádám* 'Ádám a halál fészke lett (mert a tiltott gyümölcssel a halált magába ette, a halál benne kezdett lakni)', avagy – egyfajta ráértéssel – a *világ* 'a világ lett a halálnak és a pokolnak fészke'. Abban is vannak különbségek, hogy mit tekintenek alapszónak: nomenverbum-e a *fez-* tő, vagy íráshibával kell számolni, mert a *-k* képző lemaradt. Természetesen a szó olvasatában is vannak különbségek. Benkő Loránd a korai szövegművelekről írt monográfiájában részletes kritika alá veszi ezeket a korábbi elgondolásokat (1980: 299–305), valamint kiemeli a kérdés csomópontjait. Saját megoldásként konkrét szóértelmezést nem ad, kijelöli viszont azokat a lehetséges határokat, amelyekben belül a megoldásnak mozognia kell(ene). Benkő szemléletének alakulása nyomon követhető az általa főszerkesztett történeti-etimológiai szótárak, a TESz. és az EWUng. *fész* címszavainak megváltozott kidolgozásán is.

Már az említett monográfiának, az *Árpád-kor magyar nyelvű szövegműveleinek* a megjelenése (1980) után A. Molnár Ferenc új megfejtéssel állt elő: a szót *z* és *y* összetévesztése következtében íráshibának tartja *feje* helyett, és így az alábbi értelmezést ajánlja: '[Ádám] a halálnak és a kárhoznak (bűnnek, pokolnak) lett a kezdete (kútfeje), és az ő egész fajtájának' ~ 'És Ádámtól származott el a halál és a kárhozat (vagy: bűn), és tőle eredt egész fajtája is. (vö. A. Molnár 1997: 207). A szerző nézetének alátámasztására egyrészt más kódexekből mutat be ilyen jellegű íráshibákat, másrészt a Mészöly-féle stílustörténeti módszert alkalmazva analógiaként régi magyar bibliafordításokból és egyházi szövegekből imponáló mennyiségű adatot idéz hasonló kifejezésekre (pl. A. Molnár 1986; 1997; 2005; stb.). Értékeli, mégis kritikával illeti ezt a megoldást Balázs János (1987: 408), és helyette – alapjában véve hasonló érvrendszer alapján (íráshiba és analógia) – a *része* szót ajánlja; okfejtése azonban lényegesen kevésbé megalapozott, mint A. Molnáré.

A Halotti beszéd hibatérféje. A *feze* kérdés az ómagyar kori szövegek tévesztéseinek vizsgálatához vezet el. Mint az előzőekből látható, három megoldás is feltételez íráshibát (*fészke*, *feje*, *része*), közülük azonban csak a *feje* az, amely olyan érvekre támaszkodik, hogy hibatipológiai szempontból érdemes foglalkozni vele. A következőkben – az ómagyar szövegek tévesztéseivel és javításaival

¹ Az idézet forrása: Pilinszky János: A mélypont ünnepélye. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984, 342.

² A következőkben a *z* és *f* betűformák helyett – ha magának a betűformának nincs külön fontossága – az ugyanazon értékű maiakat (*z* és *s*) használom.

kapcsolatos tapasztalataim alapján – vizsgálom meg a kérdést, feltérképezve előzetesen a Halotti beszédben előforduló összes hibát. Néhány általánosabb megjegyzés az elkövetkezendőkhöz. Egy kézirat hibái soha nem véletlenszerűek, nemcsak „úgy történnek”, hanem háttérükben minden esetben agyi folyamatok állnak. A tévesztéseknek rendszere van, ennek következtében jól tipizálhatók. (Az ómagyar hibatipológiával kapcsolatos elvi-módszertani kérdésekről l. Haader 2014.)

A hiba definíciója ebben a korban – szigorúbb értelemben és a rendszerszerű vizsgálatban – megkívánja, hogy a scriptor által saját kezűleg javított szöveg helyről legyen szó – annak ellenére, hogy a kéziratok bőven tartalmaznak objektíve vagy éppen mai normáink szerinti hibás, de javítatlan eseteket is. Erre a viszonylag merev határra azért van szükség, mert az ómagyarral érvényes nyelvi kompetencia hiányában ma nem dönthető el biztonsággal, hogy fél vagy esetenként csaknem egy évezreddel korábban mi számíthatott hibának, és mi nem. Másrészt mint korabeli sajátosságot figyelembe kell venni a másolóknak a vallásos (szakrális) szövegekkel szembeni tisztetletét is, amely sok esetben nem tartotta felülbírálandónak vagy inkább felülbírálnak a számára esetleg hibának tűnő szavakat, fordulatokat sem. A nem javított hibák kizárása a szisztematikus vizsgálatból a mai nyelvbotlásokkal kapcsolatban is gyakorlat: „nem nyelvbotlás, ha a beszélő úgy tudja, hogy úgy jó, ahogy ő tudja” (Szépe 2007: 1).

Az éppen ismertetett elvi megszorítás ellenére a *feze*→*feye* probléma – jellegénél fogva – szükségessé teszi nem javított hibák figyelembevételét is. A Halotti beszéd nem túl nagy számú valós vagy vélt hibáját az alábbi felosztásban vizsgálom:

1. a scriptor által saját kezűleg javított esetek;
2. javítatlan, de a saját korukra nézve is egyértelműen hibásnak minősíthető esetek;
3. javítatlan, csupán feltételezett hibák.

Ezekkel kapcsolatban azt próbálom kideríteni, hogy kiállják-e a hibatipológia próbáját. Mindenképpen számba veendő azonban az is, hogy a Halotti beszéd gondosan beírt és átolvasás után emendált szöveg. Ezáltal csökken a valószínűsége annak, hogy olyan jelentősebb, nem javított íráshiba vagy íráshibák maradhattak volna benne, amelye(ke)t a scriptor is hibának érzékelt.

Hibatérképről pedig az előfordulások lokális megoszlása miatt lehet beszélni. A Halotti beszéd – a Könyörgés nélkül is – két részből összetevődő szöveg. Első fele (a 16. sor elejéig) függ a latin sermótól, a második, az imádságra való felszólítások nem (vö. Czebe 1915: 38–9; Madas 2002: 88–9). Ez a szerkezeti összetétel az írásképen is tükröződik: az első rész rendezettebbnek tűnik, sortávolságai egyenletesebbek, és ebben a szövegdarabban semmiféle javítás nincs. A korrekciók kizárólag a második, az imádságra való felszólításokat felsorakoztató részben kezdődnek. Czebe Gyula meglátása szerint a temetési beszéd magyar változatában az első (az „elmélkedő”) rész után a könyörgésre való felszólítások nagy zökkenővel, előkészítés nélkül következnek – szemben a latin sermóval, ahol megvan az átvezetés (Czebe 1915: 39). E helyen tehát a magyar szövegben mindenképpen cezúra feltételezhető, ami a szöveg keletkezését, összeállítását illetően még tovább árnyalhatja azt a Horváth János (1931: 83–4) nyomán elfogadott tényt, hogy a Beszéd és a Könyörgés nem egy szerzőtől származik, és az eredetét tekintve talán nem is teljesen azonos időből való (Benkő 1980: 27).

1. csoport: a scriptor korigálta helyek. A javítások a 18. sorban az *es* szóval kezdődnek, amelynek *e* betűjét feltehetően egy anticipált *o*-ból javította a scriptor, majd az egyértelműség, a biztonságos olvasat kedvéért a sorközben az *e*-t megismételte. Némi kitérőként: *e* miatt a korrekció miatt – az eredeti betű kilétét vizsgálgatva – jutottam egy „melléktermékhez”, amely a két szóval előtte álló *achscin* szó első betűjét és esetleg olvasatát is érinti. Ez a szó az emlék minden eddigi betűhő átírásában *a*-ként van megadva, valójában azonban nem egyértelműen az. A Halotti beszéd írásában az *a*-k más duktusúak, az *achscin* kezdő grafémájának írásmódja pedig erősen hasonlít például a *vogmuc* szó *o*-jára.

achscin

vogmuc.

abraam. ysaac. iacob

(tipikus *o*-k és *a*-k)

Mivel az egész Halotti beszédben egyetlen *a* sincs az *achscin*-féle duktussal,³ valószínűleg érdemes lenne *o*-nak felvenni, de mindenképpen egységesen kellene kezelni a *vogmuc*-kal. Az *asszony*nak vannak korai *o*-s adatai (vö. TESz., EWUng.). Ha viszont ez a betűforma a scriptor ingadozása az *o* és *a* között, akkor ez (később említendő egyéb jelenségek fényében is) német kontaktushatás jele is lehet.

Az *achscin* szóban még egy javításféle is látható, amely az /sz/ fonémát érinti. Az *s* és a *c* között egy *ʒ*-nek a sor alá lenyúló szárát lehet látni. Az /sz/-nek négyfajta graféma felel meg a szövegben: a fővariáns a *ʒ* (7 eset: szókezdő, -belseji és -végi pozícióban is: *zoboducha*, *zumtuchel*, *rezet*, *uruzagbele*, *holz*), van még *s* összesen 1 előfordulással (*milostben*), *sz* (5 eset, mind szókezdő: *szumtuchel*, az összes többi a *szent* szó alakjai), *sc* (4 ízben, ebből 3 szókezdő, kivétel a vizsgált eset, az *achscin*). Mind az *sz*, mind az *sc* szabályosan szókezdő helyzetben áll, az *achscin* /sz/-e viszont nem az. Nem valószínű tehát, hogy egyik szókezdőt a másikkal akarta volna kicserélni a scriptor. Ebben a formában én ezt a fővariáns *z* irányába tett bátortalan javítási kísérletnek látom (ezt az írásképet, a betűtávolság is támogatja).

A következő, scriptor javította hely az *angelcut*. Ebben a szóban az *el* betűkapcsolat biztosan javítva van, az *e* formája (és így olvasata) erősen kinagyított képen nem is egészen kétségtelen, esetleg *o* is szóba jöhet, akár mint korrigálandó betű.

A szó korai alakváltozatai között vannak *o*-s adatok is. Itt nyilván azt is figyelembe kell venni a mérlegelésnél, hogyan viselkedhet egy pergamen a ledörzsölés után.

Világos a javítói szándék a *uimagguc* → *uimaggomuc* korrekció esetében. A szövegben az előbbi négyszer előfordult már, ez oka lehet a tévesztésnek is, a tárgyás és alanyi ragozású alakok megkülönböztetése viszont az eltérő vonzatstruktúrára és a jelentésre nézve is fontos (*imád vkit* ~ *imád(kozik) vkiért/vmiért*).

A 2. csoportba egyetlen nem javított, de a szó többszöri előfordulása alapján kétségtelenül hibának látszó eset tartozik: a 18. sorban a *szen* (*achscin mariat*) szó, a hiányzó szövégi *t* miatt (vö. Bárczi 1982: 162; Benkő 1980: 23 is). A javítatlanság lehetséges okaként szóba jöhet a szó utolsó hangjának az élőbeszédben, a kiejtésben való elmaradása (nazális utáni szövégi pozíció ↔ de: az *achscin* magánhangzós kezdete). A feltehető magyarázathoz érdemes tekintettel lenni a *Szentmária* jellegű helynevek közül elsősorban a *Somorjá-ra*⁴ (l. FNESz; Bálint 1977: 289) és annak etimológiájára. A *szent* és a *mária* szavak korabeli együttes használatának gyakorisága folytán – Bálint Sándor (i. h.) egyenesen szóösszetételről beszél – a *t*-nek egyébként szabályos kiesése annyira állandósulhatott, hogy még az *asszony* közbeékelődése sem zavarta, nem hatott rá. Ha pedig mégis hibának értékelnék, az utolsó betű lemaradása a gyakoribb, köznapiabb vétségek közé tartozik.

Szokás javítatlan hibának tekinteni a 2. szövegmondatban a latin sermo *Dominus Deus*-ának megfelelő szó hiányát, valamint a *turchucat* többes számát. Én ezt a két esetet kiejteném a szorosabb értelemben vett hibázások köréből. Az elsőre inkább a kifejtetlenség címét lehetne alkalmazni. A 2. szövegmondat szemantikailag hiányos ugyan (grammatikailag természetesen egy igealak mindig utal az alany számára és személyére), de az alany (*Isten*) a korabeli tudatban nyilván egészen egyértelmű volt. Ugyanígy nincs jelölve az alanyváltás a *Hallá holtát* kezdetű mondatban, sőt a *Nem heon magának*-ban sem. A E/3. személyű alanyok szemantikai kifejtetlensége még sűrűbbé, „hálózatosabbá” teszi a szöveget. A *turchucat* többes számát pedig értelmi egyeztetésnek lehet tekinteni, hiszen nyilvánvaló volt a hallgatóság számára, hogy a bűnbeeséssel kapcsolatban két személyről van szó.

A 3. csoportba tartozó, csak feltett hibák a *feze* és az *ünüttei*. Mindkettő a kezdetektől vitatott lexémák közé tartozik. A következőkben – a címnek megfelelően – csak a *feze*-ről, annak is a hibatipológiával összefüggő aspektusairól esik szó. A korábbi nézetek kritikája Benkő Loránd monográfiájában megtörtént, ezúttal az azóta felmerült új megoldást próbálom szempontjaim szerint mérlegelni.

³ Tóth Péter a Königsbergi töredék *a* betűivel kapcsolatban megkülönbözteti a gyakori „kétszintes” *a*-kat és a később elterjedő egyszerű, kurzív *a* formákat (Tóth 2009: 112).

⁴ Az ötletért Korompay Klárának tartozom hálával.

A feje—feye megoldás. A. Molnár indoklása két pilléren alapul: (1) a Halotti beszéd másolat, amely nem nélkülözi a hibákat; (2) az y -t és a z -t **régi szövegekben** többször összetévesztik.

Módszertanilag itt már van egy buktató. Ha ugyanis betűformákra (duktusokra) és azok összetéveszhetőségére gondol, az eltérő írástípusok miatt egy korai és kései ómagyar szöveg (bár mindkettő **régi**) nagyon is különbözhet. A Halotti beszéd 12. század végi minusculával (könyvirással) íródott, a párhuzamnak felhozott példák 15. század végi bastarda írások. Éppen az optikai jegyek elégtelen megkülönböztetéséből adódó betűtévesztés az, amely függvénye az írástípusnak. (Kivételnek mondhatók e szempontból az úgynevezett „lábás és fordulás betűk”, az n - m és az u - n esetenkénti felcserélései.) Tapasztalataim szerint azonban az y és a z nem tartozik a betűformák hasonlóságán alapuló tévesztések közé. Ha pedig nem optikai összetéveszthetőségről, nem független hibázásról van szó, akkor egy-egy betűcsere (éppen az agyi folyamatok miatt) a mindenkori szöveggörnyezet függvénye, az van befolyással rá. Ezért aztán két oldalról sem bizonyító erejű a Halotti beszédre nézve, hogy mi történt egy háromszáz évvel későbbi, más írástípusú kéziratban. (Az időbeliség nagyvonalú kezelése az egyébként igen gazdag szóhasználatbeli párhuzamanyaggal kapcsolatban is meggondolkoztató. Benkő a stílustörténeti módszer alkalmazásában erre is figyelemmel van; vö. 1980: 301.) A módszertani kifogások ellenére megvizsgáltam az analógiákat.

A z és y összetévesztésére felhozott igazoló példák (A. Molnár 2005: 49) nagyrészt a JókK.-ből származnak, és annak a kiadására vannak alapozva (CodHung. VIII.), a betűhő átírat és a láb-jegyzetek tartalmaért tehát nem a felhasználó, hanem a közzetevő a felelős. 2009 óta azonban az OSZK jóvoltából rendelkezésre áll a kódex digitalizált változata is. A megadott helyeket ebből ellenőrizve egyik bizonyíték sem állja meg a helyét.⁵ Ezekből most példaként csak kettőt mutatok be.

JókK. 107: itt a kódex olvasata, a *zoka/ayerent* nem megfelelő. A digitális változathoz látszik, hogy a jelenleg megadott y helyén eredetileg egy téves r állt (szabályos anticipáció), majd ezt javította a scriptor ügyetlenül. Az is lehet, hogy z -re akarta, csak a meglevő r formája miatt sikeredett a javított betű olyanra, hogy a közzetevő y -nak értékelte.

JókK. 151: a szó *egenne*, a z lenne y -ból javítva; y -nak azonban nyoma sincs. Megkezdett, a szövegen szokásos formájú s -ből igazított a scriptor egy kissé szerencsétlen betűt, talán z -t. Mivel az előző szó *lukes*, az s -tévesztés sima perszeveráció, amelybe az azonos betűszekvencia is belejátszott.

A Guary-kódexből (31) felhozott adat (*fel feieyted*) javítatlan (bár valóban hibának látszik). Az y és a z duktusa elég kevésbé téveszthető össze ebben az írásban azon kívül, hogy mindkettőnek lenyúló betűszára van. És az adatban egy további $y \rightarrow i$ betűcserével is kellene számolni (hiszen a kérdéses helyen i áll, nem y), ami így, teljes javítatlanságban csak elképzelés, de nem igazolás.

A felhozott adatok tehát akkor sem erősítenének meg egy $y \rightarrow z$ tévesztést, ha az elvi kifogások nem állnának fenn. Van azonban egy olyan tény, amely – szerintem – valószínűtlenné is teszi a *feje* olvasatot. Ez pedig a hangjelölésen múlik. A HB.-ben egyetlen /j/ értékű y sincsen. Az adatok: *Latiatuc, zocoztia, foianec, latiatuc, mulchotia, iarov, kinzotvatwl, iovbn, iacob, helhezie, ivtua, iov, iochtotnia, ilezie*. Minden pozícióban kivétel nélküli az i . De még az /i/ fonéma megjelenései között is arányaiban kevés az y . Ez szerintem mindenképpen kizárja a feltett tévesztést – és azzal együtt az erre alapozott értelmezést is. Amúgy a *feje* a Benkő Loránd felállította kritériumoknak sem felel meg. Ő ugyanis kiköti, hogy a szó jelentésének negatívnak kell lennie, továbbá hogy ugyanaz a szó nem vonatkozhat a szöveg három *-nak* ragos főnévre egyaránt (*halálnak, pokolnak, nemének*), mert az első kettő jelentésmező szempontjából jelentősen különbözik a harmadiktól (Benkő 1980: 300, 304). Márpedig a *fejé*-hez kapcsolódó szövegértelmezés ('és a halálnak, a holtak hazájába jutóknak lett a feje, a kezdete és az egész emberi nemnek'; vö. A. Molnár 2005: 24) ezzel számol. Az EWUng. *fész* címszava sem említi a *feje* megoldást mint lehetőséget, a szócikk irodalomjegyzékébe azonban az ezt felvető 1986-os tanulmány fel van véve.

Új javaslat. A *feje* lehetőség kihullásával visszakerültünk újra Benkő Loránd 1980-ban tett megállapításához, hogy ez idő szerint le kell mondanunk a *feze* ismert szóval való egyeztetéséről (Benkő 1980: 300). Én viszont úgy látom, hogy mégiscsak mutatkozik egy megoldás, olyan, amelyet az ómagyar hibatipológia tanulságai kínálnak. Ez a javaslat – jöllehet az út a hibázások vizsgá-

⁵ A. Molnár a kiadás lapszámát adta meg, én a kódex lapszámait szerint haladok.

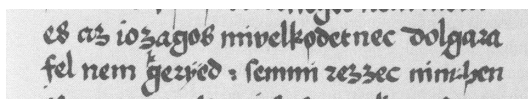
latán keresztül vezetett el hozzá – nem íráshibával számol, hanem más kiindulású, így nem is akarja okvetlenül a szóra a hiba címként ragasztani.

Ehhez – kissé távolabbról – nagy vonalaiban érdemes áttekinteni, milyen folyamatok mennek végbe egy scriptor agyában egy szöveg másolása folyamán. (Arra nézve, hogy a korai szövegemlékek másolatok, vö. Mezey 1971; Benkő 1980: 21–4, 30; Madas 2002: 116, 119; A Molnár 2005 passim; Szentgyörgyi 2009: 411, 425; stb.).

A szövegmásolás speciális agyi folyamata egy olvasási (1), majd egy leírási (2) fázist tartalmaz, több alfázissal. Ezek: (1) optikai inger → graféma-fonéma azonosítás (szófelismerés) → (2) [visszafelé] fonéma-graféma azonosítás → leírás (grafomotorikus kivitelezés). Fontos hangsúlyozni, hogy az olvasási fázisban a graféma-fonéma azonosítás elvégzésével a folyamat a beszéd-percepció szintre kapcsol át, „belső hallás” kíséri a szófelismerést (Gósy 1999: 240).

Az ómagyar kor szövegeiben fellelhető tévesztések leggyakrabban a graféma-fonéma, illetve fonéma-graféma átváltások során jönnek létre. A hibázások azt is bizonyítják, hogy az átváltásokat jelentősen befolyásolhatja, ha a sriptornak a magyartól eltérő az anyanyelvi bázisa. (Ilyesmiről már maga a hangjelölés is vallhat, amint erre Kniezsa [1952] sok helyen rámutat. Az /sz/ jelölésében például az *sc* ófrancia, az *sz* pedig német befolyásról árulkodik.)

Az ómagyar kódexekben sokszor lehet kontaktushatások nyomát tapasztalni (vö. Haader 2010). A német hatásnak (ami ebben a korban kétségtelenül a legjelentősebb volt) jelei például a hibázásokban a zöngés-zöngétlen javítgatások vagy még inkább bizonytalankodások: *gyevhvetketted* → *gyevhvetgetted* (HorvK. 291/17); *egyedembe*: a *d* fölé egy *t*-t írt a scriptor, de nem tudott dönteni közöttük, egyik sincs törölve (KeszthK. 21/1); *dýcherlegk*: itt a sor végére került utólagosan egy *k* a *g* törlése nélkül (KeszthK. 40/14). A különféle kezek sokszor ingadoznak ilyen módon, mint például a képen látható is:

A kódexekben több olyan kéz is felmutatható, amely a szibilánsok jelölésében (is) eltér a korabeli főcsapástól: közülük az egyik éppen az itt bemutatott LobkK. (3.) – DebrK. (2.) közös keze. Ezek az /sz/ fonémára – a kor gyakorlatától eltérően és eléggé egyedül állóan – a Halotti beszédből is ismerős, de ott is kilógó (vö. Kniezsa 1952: 85) *sz* betűkapcsolatot is használják: például *leszón* (LobkK. 70). Mind a Lobkovicz, mind a Debreceni kódex fakszimiléjén az írásképből az is világosan kivehető, hogyan birkózik a scriptor az /sz/ jelölésével, mennyire zavarban van a másolandó szöveg mintájának és a saját hangjelölésének az eltérése miatt. A gyakori javítgatás végeredménye hol *sz*, hol pedig *zs*, attól függően, hova fért be a betoldandó betű:⁶

vessec es solgaltatuc

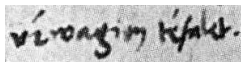
Ugyanezen kéztől több más olyan javítást is látni, amelynek háttérében német hatásnak kellett állnia. Ezek között is talán a legfeltűnőbb, hogy a szókezdő *f*-et esetenként *v*-ből javítja: *voǵlalia* → *foǵlalia* (LobkK. 94/7–8); *vogadkozás* → *fogadkozás* (LobkK. 79/5),

az v žyvet annera meg nem fog
lalia es forehoztey mkepen es

vagy éppen ellenkezőleg: *v* helyett kezdi tévesen a szót *f*-el: <fe-> *velagi* [gönőresegek] (DebrK. 292/17–8).

⁶ A két kódex kiadásában (főszöveg, lábjegyzetek) e jelenség kapcsán található néhány téves megítélés.

Ilyesmit a német fonéma-graféma megfelelések alapján lehet elképzelni. Egy német becés, Johannes von Grafing is hasonló módon jegyezte le a 16. század elején nyelvmesterében az Ave Maria egy versét: *vr wagion tefulet* (MünchEml. – a szó fölötti vesszők hangsúlyjelek).

És ez az a pont, ahol a hibatipológia a *feze* [olvasat: *fésze*] megoldásához is hozzásegíthet. Ebben a formában ez a szóalak **akusztikai** információt hordoz: német anyanyelvi bázissal a háttérben a *vésze* szó jelenhet meg így. A korabeli egyházi társadalom „személyi állománya” minden további nélkül lehetővé teszi a Halotti beszéd korára kiterjedt német kontaktushatás feltételezését (l. később is). Benkő Loránd pedig megállapítja: nem lehet kizárni, hogy elsősorban **hangállapotokra nézve** [a kiemelés tőlem] a korai szövegek – igaz, nem nagy számban – a másolók nyelvallapotát tükröző jelenségeket is tartalmazhatnak (Benkő 1980: 25). Két alkalom is adódhatott arra, hogy a szó ebben a hangalakban kerüljön a szövegbe: vagy eleve így írták be a mintapéldányba (a leírást megelőző sokszoros szóbeli prédikációs használat nyomán; vö. Madas 2002: 83), vagy pedig – valószínűbben – egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább. A másolás során ugyanis az olvasási-optikai fázis *v* grafémája egy ilyen scriptor számára a beszédpercepcióban (belső hallás alapján) *f* fonémává realizálódott, majd írásban is így reprodukálta. Mivel ez az élő-beszédbeli hangzást megtestesítő hangalak a korszakban nem lehetett ritka, nem számított szokatlannak, kirívónak, nem is javították. Ebben a kérdésben hasonló a véleménye Jakab Lászlónak is, amikor A. Molnár íráshiba-feltevését kritizálva állítja, hogy a javítatlan „hibák” csak az élőbeszéd pontatlanságai, amelyek a megértést nem zavarják (Jakab 1991: 59).⁷ Amúgy egy jelenkori kísérlet alapján is megállapítható volt, hogy ha a hangzó és írott nyelvi forma konfliktusba kerül, gyakran a hangzó nyelv kerül ki győztesként (Lengyel 2001: 195).

A *vésze* a Benkő Loránd meghatározta kritériumoknak is megfelel. Eleget tesz annak a követelménynek, hogy jelentése negatív legyen: *halálnak és pokolnak vésze*. Benkő óvakodott az olyan magyarázatok elfogadásától, amelyek hapax megoldást javasolnak, amelyekre nincs analógia vagy példa (vö. Károly 1982: 228). A *vésze* esetében ez a hátrányos körülmény sem áll fenn: magából a korai ómagyar korból hozható rá analógia. A Königsbergi töredék Szalagjainak hátlapján jelenik meg, jelentésében és grammatikai szerkesztésmódjában a Halotti beszédbeli előforduláshoz tökéletesen megfelelően, birtokos szerkezet birtokszavaként: *binnece ve/se* vagy *ve/[c/e]* (Benkő átírásában; 1980: 43).⁸ A korai szövegemlékek közül pedig éppen a Königsbergi töredék az, amelynek nyelve legközelebb áll a Halotti beszédéhez. Mészöly egyenesen azt állítja, hogy „A KT. kora és nyelve oly közel áll a HB.-éhez, hogy a KT. nyelvéből [...] lehet következtetnünk a HB. korának és írójának nyelvére” (Mészöly 1956: 150; vö. még Benkő 1980: 24). Az etimológiai szótárak a *vész*-re igen korai okleveles adatokat hoznak, az EWÜng. a jelentést így adja meg: 'Verfall, Not, Gefahr'. A szókincsnek igen régi eleme, már az ősmagyarban létezett mint nomenverbum.

Nézzük most meg, hogyan illik bele a *vésze* a környezetébe, azaz az „*es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenece*” tagmondatba. A következő lényeges pont (ugrópont) a tagmondat igejének grammatikai státusa és jelentése. Az állítmány, a *lön* itt nem segédige, mint általában az eddigi magyarázók gondolták, hanem főige, jelentése pedig a biblikus hangulatú 'elkövetkezett, történt; et factum est'. Benkő – mielőtt leteszi a garast a nominoverbális állítmány mellett –, számba veszi a *lön* főigei lehetőségét is, de más jelentéssel, úgy, hogy az ige 'válík valamivé' jelentésű, a *feze* pedig ennek translatívusi vonzata. Ezt a lehetőséget végül elveti (1980: 303), érdekes viszont az, hogy a TESz., de még az EWÜng. *lesz* szócikke is ezt a felfogást tükrözteti (a 'geschehen' jelentést a Königsbergi töredék adatából vonják el). A tagmondat grammatikai felépítése tehát a következő: a *lön* főigéhez a *vésze* halmozott birtokos jelzőkkel alanyként tartozik: *lön halálnak és pokolnak vésze*. Az értelmezés pedig így alakul: *Haragudott az Isten, belevetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lön (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze (pusztulása, veszedelme)*. A *lön* javasolt

⁷ Ugyanakkor a *vésze* lehetőséget csak gyűnyből említi (i. m. 60).

⁸ Köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

jelentésére vö.: „S *lɔn* vrnac igeie Ionaʃhoz” ’Et factum est verbum Domini ad Ionam’; „Es *lɔn* igē nag *vɛz* a- tengerē” (mindkét adat BécsiK. 240), „Es *lɔn* vrnac bɛzede maʃodzer Ionaʃhoz” (BécsiK. 243); stb.

A nehézség a következő tagmondat hozzákapcsolásával kezdődik. Grammatikailag ezt úgy lehet értelmezni, hogy a *-nak/-nek* rag az első esetben birtokos jelző, az *es*-sel kezdődő részben pedig részeshatározórag: *és elkövetkezett a halálnak és pokolnak pusztulása (veszedelme), [mármint neki, Ádámnak] és mind az ő nemének [neme számára] (is)* [ti. elkövetkezett]. Ez így megfelelő lenne a Benkő által elvárt, kikövetkeztetett hiányos tagmondatnak és vele összefüggésben a Halotti beszéd központosási rendszerének is.

Egy másik – szerintem a beszéd szerkezetéhez jobban illő – lehetőség is kínálkozik azonban, amelynél ugyan a központosás Benkő Loránd szerint akadály, ez azonban elhárítható. Ebben az esetben az *es* ’is’ jelentésű lenne,⁹ a mondat pedig így hangzana: *és elkövetkezett a halálnak és pokolnak veszedelme (pusztulása) mind az ő neme számára is*. Ez a változat a korábban már tapasztalt (szándékos) kifejtetlenség egy következő esete lenne, ahol az *is* azt az előfeltevést fejezi ki nyelvi- leg, hogy mindez Ádám számára is elkövetkezett. Éppen azt, ami korábban kifejtve meg is jelent a beszédben: *Nem heon magának, de mind ő fajának halált evék. Az is* kapcsolja ívvé a két mondatot. Ha ezt elfogadjuk, további két dolog szorul magyarázatra: az ’is’ jelentésű *es* szórendi helye és a tagolójel. Az *is*-nek a finnugor nyelvekben tipológiailag a vonatkozó névszó mögött van a pozíciója. A Halotti beszédben azonban éppen ezen a tájon több hasonló helyzetű és funkciójú *es* is előfordul: *Hug es tiv latiatuc szuntuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut...* Ez kétségtelenül szokatlan helyzet, de nem csak a Halotti beszéd sajátja. Van rá nem is kevés kódexadat, elsősorban a korai kódexekből: „Igen *es tūmicor* latangatoc ézekét lenniéc” ’sic et vos cum videritis haec fieri’ (MünchK. 50ra); „Mert *es en* valloom teneked [...] te igassagodat” (AporK. 65); „DE zykseges erek ydwessegre, hogy *ees* mý wronk Iesus cristusnak *zyleteseeth* [...] hýgye” (KulcsK. 55); stb., továbbá – mint megbízható találati hely – ismét a Johannes von Grafing német bencés tollából származó MünchEml. Pater noster: „mikepen *es mi* magboczatunk veteteknek”. (Wie *auch wir* vergeben...; sicut *et nos* dimittimus...). Akár német, akár latin mintára kerülhetett a névszó elé az *es*.

A tagolójel vonatkozásában Benkő ellenérve az *is*-re, hogy az *is* értékű *es*-ek előtt nincs tagolójel, ahol viszont megjelenik, ott a mai **tagmondatokat** elválasztó vesszőnek felel meg (1980: 304, 363). Az egész Halotti beszédben összesen 5 esetben nem található pont az *es* előtt: ebből kettő biztosan, egy pedig feltehetően szópárt kapcsoló és (*por es hamu, halálnak és pokolnak, illetve szentii és ünüttei*), a maradék kettő a valóban ’is’ jelentésű *es*. Ezek viszont mind a kétszer **közvetlenül** a mondatot/tagmondatot kezdő szó után helyezkednek el (***Hug es tiv latiatuc szuntuchel. isa es num igg ember mulchotia ez vermut***), gyakorlatilag kizárva ezzel az írásjel szükségét és lehetőségét, míg a vizsgált mondatban – amely a szerkezetes hozzátoldás egy esete – más pozíciójú az *es*. További érv, hogy a tagolójel + kisbetű (ún. kispont) egyáltalán nemcsak tagmondatok között áll, hanem szép számmal mellérendelő szerkezetek tagjai között is (vö. Pászto 1966: 190 is): *Szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut; ovdania. es ketnie; urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatvl; munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet; abraam. ysaac. iacob. kebeleben*. Sőt hozzátoldásban is előfordul, ellentétesen hozzátoldó szerkezet kötőszava előtt: *Num heon muga nec. ge mend w foianec*. Így a központosás sem látszik akadálynak.

Az egész szövegförmézet ebben a magyarázatkeretben tehát így lenne értelmezhető: *Nemcsak magának, de mind az ő fajtájának halált evett. Megharagudott az Isten, és vetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lőn (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak vésze (veszedelme, pusztulása) mind az ő neme (fajtája) számára is. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, egy ember sem múlhatja ezt a vermet, bizony mind ahhoz járó vagyunk*. A kérdéses rész a legteljesebb mértékben megfelel a beszéd retorikájának, természetesen simul bele a szöveg történetmondáson alapuló folyásába.

Nem tartozik szorosan a tárgyalt szövegrész problémáihoz, de nem érdektelen, hogy a Halotti beszédnek éppen a fent értelmezett rész előtti mondata (*És a gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy torkukat megszakasztotta*) a szerkezet egyébként feltűnő szikárságára, tárgyilagosságára nézve több- letnek látszik. Elhagyása a beszéd kerektségét, tökéletes felépítését nem befolyásolná. Ez a mondat

⁹ Ezt a lehetőséget – más értelmezési keretben – már Sarkady is felvetette, a *lɔn*-t ő sem tartotta segédigének. (vö. Sarkady 1966: 418).

a bünbeesés történetének pusztá tényközléseivel szemben kép-, szinte illusztrációszerű, és – grammatikailag is feltűnően eltér a többitől. Olyan jelenségeket (is) képvisel, amelyek az egész Halotti beszédben csak itt fordulnak elő: igekötő, utalószó, sajátos (következményes) jelentésárnyalat. Ezen nyelvi elemek mindegyike éppen keletkezőben van még, megjelenésüket a nyelvi változásokban mindig élen járó, az írotnál előbbre tartó beszélt nyelvhez lehet kötni. Ez a mondat így grammatikailag, nyelvileg mutat rá arra, amit Tarnai Andor a Halotti beszéd retorikájával, annak elemeivel foglalkozva fedezett fel: „a magyar nyelvű Halotti beszédnek a Sermo mellett két további forrása van, s általuk más megvilágításba kerül a szöveg, a szövegező és közönsége. Nyoma van a Genesis szövegszerű ismeretének, és belopakodott egy állítás [ti. a kérdéses mondat HL.], ami a Bibliából hiányzik, de (előttem ismeretlen szöveg alapján) része lehetett a «népszerű egyházi tanításnak»”, és amelynek magyar nyelvűnek kellett lennie (Tarnai 1989: 45). Nyelvi és tartalmi nyomok így találkoznak össze, igazolva és erősítve egymást.

Egy meggondolnivaló akad még: a javasolt megoldás olyan akusztikai információra támaszkodott, amelynek háttérében német hatás meghúzódsát tettük fel. E feltevés igazolásául szeretnék még a hibatipológia bizonyosságán túl is felhozni néhány tény. Mezey László a Halotti beszéd anyakódexének, a Pray-kódexnek keletkezési kérdéseit vizsgálva megállapítja, hogy az eredeti mintapéldány egy elveszett Karoling-rajnai sacramentarium. Feltételezi, hogy a világiak temetése és a Halotti beszéd az erről íródott váci kéziratban, a Pray-kódex mintapéldányában is benne lehetett már (Mezey 1971; Madas 2002: 116). Távolsági előzményként pedig István király egyházszervezési munkájának kulturális kapcsolatait idézi, amelyben a német papságnak döntő szerepe volt. A magyar keresztény egyház megszületése tekintetében Sankt-Gallen, Salzburg-Passau, Mainz-Magdeburg, Regensburg liturgikus hatásával lehet számolni (Török 2000: 23). A korai széles körű német–magyar nyelvi érintkezéseknek jelentős befolyása volt a magyar szókincsállományra is (Mollay 1982). Az anyanyelvű temetési prédikáció szokása német nyelvterületről (feltehetően német közvetítőkkel) érkezett (Madas 2002: 84), mint ahogy írásba foglalt temetési sermomintákkal is csak német nyelvterületen lehet a 12. században találkozni (i. m. 110). Magában a Pray-kódexben öt salzburgi hatást mutató színezett tollrajz van (Madas 2009: 220). A Halotti beszéd hangjelölése is érintett: az *sz* megjelenése ebben a korban egészen meglepő, Kniezsa szerint „egyéni sajátság”, mégpedig német eredetű (Kniezsa 1952: 85; Korompay 2003: 582). Az írott nyelvre való folyamatos akusztikai befolyás nemcsak a javított, hanem a jól hangosítható javítatlan kódexadatokból is látszik: „Az vr istennec kedig orzaga *pekeseg* es orom zent lelokbe” (DebrK. 284); „Az el mwlando ky *folth* kyt sem egy ember hatra nem therytheth” (ÉrsK. 295a). És máig elérően tapasztalható a sváb falvak idősebbjeinek magyar beszédében: „Hát, akor aszt monta a Fili...”.

A bor és a tömlő. A. Molnár Ferenc tudománytörténeti áttekintéseiben láttam, hogy – akárcsak számára a *feje* olvasat –, a *vész* is eszébe jutott már másnak is a kezdeti időkben. Kassai (‘sagena’ jelentéssel), Döbrentei, és a CzF. is megpendíti ezt a lehetőséget. A CzF. a Halotti beszéd adatát a *fesze* vagy *fésze* és a *vész* címszó alatt is felveszi, és ‘veszély’-nek értelmezi. A bor tehát, amely a hibatipológia bizonyosságát igénybe véve, tanulságait hasznosítva került új tömlőbe, régi. A későbbiekben azonban komolyan senki nem foglalkozott ezzel a lehetőséggel. A TESz. a *vész* szóval való kapcsolatot elhárítja, az EWUng.-ban ez a lehetőség már meg sem említődik.

Megoldásomat igyekeztem minden oldalról megvizsgálni és alátámasztani, koherensnek és igen valószínűnek gondolom – bizonyára minden előttem próbálkozó így lehetett a sajátjával. A Halotti beszéd szövege azonban **abszolút** biztonságot nem nyújt. Ezért – minden meggyőződésem mellett is – megismétlem a választott mottót: „*Ez a szeg az a szeg is lehetne.*”

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 1986. *Feje. Magyar Nyelv* 82: 169–90.
 A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemek.* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8., Debrecen.
 Balázs János 1980. *Magyar deákiség. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
 Balázs János 1987. Mikor kezdtek a Bibliát nyelvünkre fordítani? *Magyar Nyelv* 83: 403–10.
 Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium I.* Szent István Társulat, Budapest.

- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Czebe Gyula 1915. A „Halotti Beszéd és Könyörgés” s a görög és latin szertartás. *Egyetemes Philologiai Közöny* 39: 34–42.
- CzF. = Zuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I–VI. Pest, 1862–1874.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESz. = Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Haader Lea 2010. Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK, Piliscsaba, 87–97.
- Haader Lea 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi meggondolások egy ómagyar hibatipológiához. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest, 87–103.
- Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Jakab László 1991. Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- Károly Sándor 1982. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Recenzió. *Magyar Nyelv* 78: 220–31.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 281–300, 580–95.
- Lengyel Zsolt 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás*. 186–98.
- Madas Edit 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen.
- Madas Edit 2009. Pray-kódex. In Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 220.
- Mezey László 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–23.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pásztó András 1966. A Halotti Beszéd interpunkciójáról. *Magyar Nyelv* 62: 188–94.
- Sarkady Sándor 1966. Feze. *Magyar Nyelvőr* 90: 415–20.
- Szépe Judit 2007. *Nyelvbotlástopológiák* I. rész. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Előadásvázlat.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Péter 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: Madas Edit (szerk.): „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 97–118.
- Török József 2000. *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Haader Lea

ny. tud. főmunkatárs

MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Haader, Lea

Old wine in new wineskins: one more time on the word *feze* in the Funeral Sermon

The paper presents one possible interpretation of the word *feze* of Funeral Sermon (the oldest surviving Hungarian text), a word whose correct interpretation has long been debated. This solution is based on evidence coming from an error typology of Old Hungarian, even though the occurrence of the word itself is not taken to be an error, unlike in some earlier views. Rather, it is claimed to be a representation of the word *vésze* ‘its peril’ in a form that is characteristic of the pronunciation of contemporary German-speaking ecclesiastic speakers (copiers). The author offers a multi-faceted consideration of the solution proposed: she brings up analogies from error typology, and arguments from the history of spelling and ecclesiastic history. She also confronts her own suggestion with Loránd Benkő’s criteria.

Keywords: Funeral Sermon, copying error, typology of errors, German contact effect, history of orthography, early church organisation

Önhasonlóság a magyar elemi mondatban*

1. Bevezetés

A tanulmány célja a véges igealakot tartalmazó magyar elemi mondat (*finite clause*) önhasonló jellegének feltárása és a magmondat Imrényi (2013a)-ban javasolt fogalmának bemutatása.

A matematika azokat az objektumokat nevezi önhasonlónak, amelyek egy vagy több része megközelítőleg vagy teljesen azonos tulajdonságokkal rendelkezik, mint az objektum egésze. A magyar elemi mondatokra azért alkalmazható ez a fogalom, mert az ige vagy az ige és a hozzá legszorosabban kapcsolódó elemek hálózata „mondat a mondatban”: olyan mondatszintű funkciók kifejezésére képes, mint egy lehorgonyzott folyamat ábrázolása, a polaritás és a beszédcselekvésérték. Például a *János elutazott Párizsba* pozitív kijelentő mondat az ELUTAZÁS mint folyamat típus egy példányának időbeli megvalósulását állítja. Ugyanezt a funkciót sematikusabban az *elutazott* igei állítmány is kifejezi, és megfelelő kontextusban teljes értékű megnyilatkozás lehet (A: *Hol van János?* B: *Elutazott*). Az eredeti példamondat és annak egy része tehát hasonlósági relációban áll egymással. Az *elutazott* „mondat a mondatban”, vagy más szóval – az Imrényi (2013a)-ban javasolt terminológia szerint – „magmondat”.

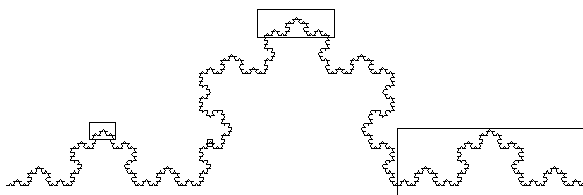
A tanulmány 2. része az önhasonlóság általános fogalmát értelmezi szemléltető példák segítségével. A 3. rész a ragozott igeire (véges igealakra, *verbum finitumra*) vonatkozó olyan szakirodalmi javaslatokat tárgyal, amelyek az önhasonlósággal állnak szoros összefüggésben. A 4. rész a viszonyhálózati modell többdimenziós elemzésének keretében kimutatja, hogy a magmondat nemcsak a *verbum finitum* lehet, hanem a ragozott ige és a hozzá legszorosabban kötődő elemek hálózata („lánc”, vö. Osborne–Gross 2012: 174) is. Egyúttal kitér azokra a tulajdonságokra és tesztekre, amelyek a magmondat azonosítását elősegíthetik. Végül az 5. rész összefoglalja az eredményeket.

2. Az önhasonlóság

Az önhasonlóság (*self-similarity*) a természetben gyakran előforduló jelenség. Azok az objektumok számítanak önhasonlónak, amelyek egy vagy több része megközelítőleg vagy teljesen azonos tulajdonságokkal rendelkezik, mint az objektum egésze. Jó példa a jelenségre a páfrány szerkezete, amelyben a levelek száráról olyan kisebb levelek sarjadnak, amelyek „lemásolják” a nagyobb levél mintázatát (vö. az 1. ábrát). Egy másik példa a tengerpartok vonala, amelyen ugyanazok az alakzatok megtalálhatók kisebb és nagyobb léptékben is (2. ábra).

1. ábra. A páfrány önhasonló szerkezete¹

2. ábra. Önhasonlóság a tengerpartok vonalában²

* A kutatást az OTKA K100717 számú projektuma támogatta.

¹ A kép forrása: <https://underdown.wordpress.com/>, 2015. augusztus 21-i hozzáférés.

² A kép forrása: http://pages.cs.wisc.edu/~ergreen/honors_thesis/similar.html, 2015. augusztus 21-i hozzáférés.

Ahogy Harris (2012: 15) rámutat, az önhasonlóság (szerves, természetes megvalósulását tekintve) több annál, mint hogy bizonyos formák megismétlődnek különböző léptékeken. Lényegéhez az is hozzátartozik, hogy a mintázat fokozatos átalakulások eredményeként jön létre, és a szerkezet magán hordozza saját kifejlődésének a nyomát. Az átalakulások kezdeti szakasza mintát (*blueprint*) ad a struktúra újbóli megismétlődéseire, amelyek mind megerősítik és továbbfejlesztik azt.

Az önhasonlóság megállapítására jól használható az X AZ X-BEN séma: a Hamlet egérfogó-jelenete „dráma a drámában”, egy település óvárosa „város a városban” stb. Ugyanígy a mondat is önhasonlónak bizonyul, ha olyan funkcionális egységet tartalmaz, amely „mondat a mondatban”. A következő részben azzal foglalkozom, hogy a magyar elemi mondat szerkezetére, pontosabban a mondat és a ragozott ige viszonyára hogyan alkalmazható az önhasonlóság fogalma. Előbb szinkrón, majd evolúciós (diakrón és nyelvelsajátítás-elméleti) összefüggésben közelítem meg a kérdést; e két nézőpontot a funkcionális kognitív nyelvészet felfogását követve szorosan összetartozónak tekintem.

3. A *verbum finitum* mint „mondat a mondatban”

3.1. Szinkrón megközelítés

Fizikai-formai szempontból a személyragozott ige legtöbbször csak része a magyar mondatnak. Funkcióját tekintve azonban nem úgy viszonyul a mondathoz, mint rész az egészhez, hanem inkább úgy, mint sematikus egész egy kidolgozottabb, komplexebb egészhez. Ez könnyen belátható abból, hogy az ige önmagában is teljes értékű mondat lehet, mint arra már Brassai (2011 [1863]) igen érzékletes példákkal világított rá:

[Az ige] maga magában képes végrehajtani a mondat feladatát, s nélkülözheti segédeit, ezek meg teljességgel nem lehetnek meg urok nélkül. *Esik, havazik, villámlik, dörög, kiabálnak, muzsikálnak, egyél, szaladj* sat. mindnyájan magukra egészen megmondják a mit a mondó akar. A halló pedig nem szükség hogy kiegészítse, valamit hozzátegyen, mással felcserélje, hanem rögtön és teljesen az a képzet támad benne, a mit a mondó szándéklott ébreszteni. Mikor azt mondja nekem valaki: *esik*, az eső egész jelensége, az ég beborúlt, a cseppek hullása, a föld megnedvedése, egész teljességében oly élelkségben megjelen képzelődésemben látatlanul is, hogy egy Vörösmarty vagy Arany költői leírása se tehetné különben. E szóban: *kiabálnak*, a tátott szájak, a levegő s ez által a halló idegei megrezzentése, maga a hang, mind bé vannak foglalva, és így cselekvény, alany és tárgy összeolvadva keltik egyetlen szóban a kívánt képet (Brassai 2011 [1863]: 102).

A magyar ragozott igék mondatértékűségére a legtermészetesebb érvet az időjárásigék nyújtják, amelyek közül Brassai is előszeretettel idéz. Ezek olyan tapasztalati jelenetekre utalnak, amelyekben az esemény és annak figurája nemigen különül el az észlelésben (pl. a dörgésnek nincs figuráserűen a háttérből kiemelkedő szereplője, a villámlás figurája pedig nem létezik az eseménytől függetlenül). A nyelvi konstruálásban ennek megfelelően az alany-állítmány szerkezet gyakran kisé mesterkelt vagy tautologikus (*Dörög az ég, Esik az eső*), máskor pedig alanytalan – a figurát morfológiailag, a szóalakon belül kifejező – igékkel találkozunk (*Villámlik, Havazik* stb.). Ez utóbbiakat szokás zéró argumentumú igéknek is nevezni, mivel egyetlen olyan szemantikai vonzatuk (argumentumuk) sincs, amelyet külön szóval lehetne kifejezni.

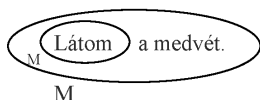
Brassai szövegrészlete ugyanakkor arról is árulkodik, hogy a magyarban az egy- vagy többargumentumú igék mellett sem kötelező az alanyi (és egyéb) szereplők analitikus kidolgozása. Az alany kidolgozása (külön szóval történő kifejezése) akkor maradhat el, ha a jelölet a kontextusból hozzáférhető, vagy ha pontos meghatározása nem releváns (vö. Goldberg 2006: 190). Például a *Kiabálnak* teljes értékű mondat, ha a kiabáló személyek kiléte ismert, vagy ha a figyelem magára a zajra összpontosul. Brassai példái után most vizsgáljuk meg az alábbiakat is, amelyek a magyar nyelv fontos jellegzetességeit szemléltetik.

- (1) A: Nézd, épp felénk fut az a medve!
B: Látom.
- (2) A: Hú, de magasan van az a könyv!
B: Várj! Odaadom.

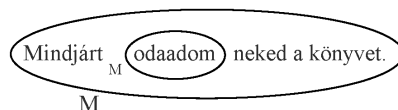
Mint az jól ismert, a magyar igealakok nemcsak az alany számát és személyét, hanem a tárgy határozottságát is képesek kifejezni, így kétargumentumú (alanyi és tárgyi vonzattal rendelkező) igék is önálló mondatot alkothatnak (1B). Sőt akár három argumentum szóalakon belüli jelölése is lehetséges: (2B)-ben az *odaadom* személyragja az alanyi és a tárgyi ('én', 'azt'), az irányjelentésű igekötő pedig – a beszédpartner metonimikusan helyként kifejezve – a részeshatározói referensre utal ('neked'). A valenciaelmélet az argumentumok szóalakon belüli, illetve kívüli kifejezését a mikro- és a makrovalencia megkülönböztetésével ragadja meg (Pasierbsky 1981; László 1988; Ágel–Fischer 2010: 245).

Az önhasonlóság szempontjából azok az esetek az érdekesek, amikor egy máskülönböző önálló mondatértékű használatra is képes igealak más szavakkal együtt alkot mondatot. A *Látom a medvét*; *Mindjárt odaadom neked a könyvet* példák önhasonlóak, mivel egy-egy olyan funkcionális egységet tartalmaznak (*látom*, illetve *odaadom*), amely önmagában is mondatfunkcióval rendelkezik. Szerkezetüket tehát első megközelítésben az alábbi módon lehet ábrázolni (M = mondat):

(3) a)

b)

A ragozott ige és a mondat viszonyának az önhasonlóságon alapuló elemzése fogalmi váltást igényel a mondatleírás metaforikus nyelvezetében. A nyelvészet gyakran él a MONDAT ÉPÜLET fogalmi metaforával (vö. Langacker 1991: 508), amelynek értelmében a szótárból mint raktárból kiválasztott építőköveket, azaz a szavakat fokozatosan összeépítjük, mígnem egy teljes és funkcióját betöltő mondatot kapunk. Ennek egy jellemző példája É. Kiss következő megfogalmazása: „A magyar nyelv mondatnana azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan, milyen szabályok szerint, milyen megszorításoknak engedelmesskedve **rakjuk össze** a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká” (2006: 110; a kiemelés tőlem). Érdekes észrevenni, hogy a MONDAT ÉPÜLET metaforától merőben idegen az önhasonlóság képze: ahogyan egy építőkocka funkciója távol áll a háztól, amelyet felépítünk, úgy a szavak sem lehetnek, lehetnének e metafora szerint önmagukban mondatértékűek.

A jelen tanulmány ezért egy másik, a nyelvészetben szintén elterjedt nézet mellett foglal állást, amely a MONDAT SZERVES STRUKTÚRA fogalmi metaforával jellemezhető. Eszerint a ragozott ige a mondat „magja”, mivel embriószerűen, sematikus magában hordoz egy teljes tagmondatnyi információt és azt a mintát, amely a fejlődés, bővülés lehetőségét meghatározza. A javaslat megengedi a „mondatmag” és a „magmondat” terminusértékű használatát is. Az utóbbi azonban jobban érzékelteti, hogy az ige (vagy egy, az igét is tartalmazó funkcionális egység, vö. a 4. részt) önmagában is képes hiánytalanul felmutatni a „kifejlett példányra”, azaz a bővített mondatra jellemző funkcionális tulajdonságokat.

A szinkrón megközelítés után a következő részben a mondat önhasonlóságának lehetséges nyelvtörténeti, illetve nyelvvelsajátítás-elméleti vonatkozásait tárgyalom.

3.2. Evolúciós megközelítés

Havas (2003) történeti szempontból olyan elemzést ad a ragozott ige és az elemi mondat viszonyáról, amely pontosan egybevág az eddigi észrevételekkel és a (3)-ban szereplő ábrákkal. Mint írja:

A verbum finitum [...] ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból egy olyan mondatban, mint *a kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alannyal, hanem éppenséggel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (*-n* és *-k*), a *kutyák* ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így verbum finitum esetén történetileg a legegyszerűbb „tőmondat” is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölérendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel és magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája (Havas 2003: 17).

Bár Havas hangsúlyozza, hogy elemzése „szigorúan történeti” szempontot követ, más helyütt Hegelre hivatkozva megjegyzi, hogy „a dolog az, amivé lett, vagy hogy nyelvészeti terminusokban fejezzem ki magam: minden szinkrón rendszer diakrón mozgások eredménye” (Havas 2012: 5). Ily módon a javaslat indokolt kiterjesztésének tűnik, ha a mai magyar nyelvben is úgy elemezzük *A kutyák ugatnak* mondatot, mint amely – önhasonló szerkezetként – egy sematikus „magmondatot” tartalmaz (*ugatnak*), az *a kutyák* szerepét pedig abban látjuk, hogy értelmezze, konkretizálja, illetve – szerencsésebb terminussal – kidolgozza (vö. Langacker 2008: 198) a magmondatnál előhívott folyamat szereplőjét.

Havas elemzésének lényeges mozzanata, hogy – történeti érvek alapján – megfordítja az alany-állítmány egyeztetés irányát, az alanyi szintagma névmási eredetű alakot kifejezésének tulajdonítva elsőbbséget. A nyelvelsajátítás kutatásában Wéber (2009) szintén az ige prioritását hangsúlyozza az állítmány és a tárgy közötti határozottságbeli egyeztetés kapcsán: megfigyeli, hogy a gyermek „kitett tárgyak és a nála ekkor még meg sem jelent határozott névelő fogódzója nélkül kezdte használni az ún. »határozott tárgyas« ragozást” (Wéber 2009: 152). A magyar igei egyeztetés ez alapján azzal magyarázható, hogy bizonyos információkat (az alany száma és személye, illetve a tárgy határozottsága) a magmondaton belül és az azt körülvevő keretsémában is kifejezzük. Havas és Wéber észrevételei azonban nemcsak a magmondat és a keretséma megkülönböztetését támogatják, hanem – a metaforával összhangban – a mag evolúciós elsőbbségét is.

Általánosabb nyelvelsajátítás-elméleti megközelítésben az igeik sematikusmondat-funkciója úgy tekinthető, mint az „egy szó : egy mondat” elv felnőtt nyelvi maradványa egy kitétetett szóosztály esetében. Míg a főnevek mondatértékű, holofrázisként való használata (pl. *Labda* 'Add ide a labdát' értelemben, vö. Tomasello 2002 [1999]: 146) idővel visszaszorul, addig az igeik egyfajta folyamatosságot képviselnek, megkönnyítve a rendszer bővülését, szerves továbbfejlődését. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a nyelvtörténet korai szakasza és a nyelvelsajátítás analógiájának vannak korlátai, így a ragozott ige „ősi mondatként” és a gyermekenyelvből továbbélő holofrázisként való értelmezése között hiba volna szoros összefüggést látni. A személyrag névmási előzménye még feltehetően önálló szó volt, a rekonstruált „ősi mondatot” már csak ezért sem hozhatjuk párhuzamba az egyszavas megnyilatkozásokkal. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy más-más oldalról mind Havas, mind Wéber megfigyelései támogatják a mondat önhasonló szerkezetként való elemzését, és megerősítik a MONDAT SZERVES STRUKTÚRA metafora alkalmasságát is, kimutatva egyes funkciók magon belüli jelölésének elsőbbségét.

A következőkben áttérek az önhasonlóságnak a magyar mondat viszonyhálózati modelljében (Imrényi 2013a) történő értelmezésére. A magmondat ebben a keretben nem mindig azonos a ragozott igével, hanem egy a ragozott igt tartalmazó többszavas hálózatrész is lehet. A magmondat mint funkcionális egység központi szerepet játszik 1) a lehorgonyzott folyamat ábrázolásában, illetve

2) alapbeállítás szerint, bizonyos mondatfajtákban a polaritás és a beszédcselekvés-érték jelölésében. E funkciók a modell szerint a mondat két különböző dimenziójához kötődnek.

4. A magmondat fogalma a magyar mondat viszonyhálózati modelljében

4.1. A mondat többdimenziós elemzése és a magmondat

A magmondat előzetes megközelítésben egy olyan funkcionális egység, amely „mondat a mondatban” azáltal, hogy sematikus kifejez egy teljes tagmondatnyi információt. Szerkezeti jellemzőit és szerepét úgy tudjuk pontosabban leírni, ha a mondat szerveződéséből és funkcióiból indulunk ki.

Imrényi (2013a)-ban a magyar elemi mondatot többdimenziós hálózatnak elemeztem, amelyben az egyes dimenziók a mondatjelentés és ezt jelölve a mondatforma egymást kiegészítő vonatkozásaiért felelősek (egy hasonló megközelítéshez vö. Halliday 1994: 35). A jelen tanulmány szempontjából az a két dimenzió (D1 és D2) lényeges, amelyek szemantikai hátterét az alábbi kérdések adják:

- D1: Milyen lehorgonyzott folyamatot (eseményt, helyzetet) ábrázol a mondat? Ennek milyen szereplői és körülményei vannak?
- D2: Mi a mondat közlési funkciója (polarítása és beszédcselekvés-értéke)?

A mondatot mint többdimenziós hálózatot a családi vállalkozások mintájára lehet elképzelni, amelyben ugyanazok a személyek egyidejűleg többféle kapcsolatrendszerben is részt vesznek: külön dimenziót alkot a rokonsági, illetve a munkatársi viszonyok hálózata. A magyar mondatban javaslatom szerint a szereplő- és körülménytípusok (D1), illetve a polaritás és a beszédcselekvés-érték kifejezésében (D2) lehet kimutatni két, egymástól lényegében független hálózatos struktúrát.³ Mindkét dimenzió aszimmetrikus viszonyokat tartalmaz, amelyek formai és funkcionális tulajdonságokat kapcsolnak össze, azaz szimbolikusak (Imrényi 2013a: 46–9). A szereplő- és körülménytípusok jelölésében a morfológia (névszórágózás, egyeztetés) és a névutórendszer, a közlési funkció jelölésében pedig a szórend és a prozódia játszik kulcsszerepet.

A viszonyok címkei D1-ben az alárendelő szintagmák hagyományos típusai (igei alaptag esetén alany, tárgy vagy határozó); ezeket szereplő- (pl. Ágens, Experiens, Páciens) vagy körülménytípusok (pl. Hely, Idő) és formai jelölésük közötti asszociációknak tekintem. Ez az álláspont megköveteli annak elismerését, hogy a viszonyok egyes megvalósulásaihoz az alaptag függvényében, konstrukciófüggő módon kapcsolódik jelentés (vö. Croft 2001: 170; Imrényi 2013a: 48–9); a cselekvő igék alanya Ágens, az érzékelést kifejezőké Experiens, az állapotváltozást kifejezőké Páciens stb.⁴ Ami a D2 dimenziót illeti, annak elemzésében új, de 19. századi előzményekkel rendelkező terminusokra támaszkodom (l. Imrényi 2013a: 68, 72).

A többdimenziós elemzés szerint a magmondat D1 és D2 szerveződésében is kitüntetett szerepet játszik: nélkülözhetetlen kiindulópontot jelent a bonyolultabb struktúrák létrejöttéhez. Erre D1-ben azért képes, mert sematikus ábrázol egy lehorgonyzott folyamatot, D2-ben pedig azért, mert alapbeállítás szerint jelöli a mondat beszédcselekvés-értékét és polaritását.⁵ Az alábbiakban részletesebben is megvizsgálom a magmondat szerepét a két dimenzióban.

³ Ezek mellett egy harmadik dimenzió bevezetése is indokolt, vö. Imrényi (2013a: 128–35).

⁴ Más szóval, nem szükséges közös nevezőre hozni az aktív és a mediális vagy passzív mondatok alanyának jelentését, szemben Langacker (2005: 132) javaslatával. Ehelyett elegendő, hogy az alanyt formai tulajdonságai (alanyeset, egyeztetés) alapján azonosítani tudjuk, jelentését pedig a nyelvi kontextus – az alaptag és a mondat szerkezet típusának ismerete – egyértelműsíti.

⁵ A magyar mondat javasolt elemzése több ponton párhuzamot mutat Langackernek az angolra vonatkozó és az egzisztenciális mag (*existential core*) fogalmán alapuló magyarázatával (vö. Langacker 2009: 246; Langacker 2012). A kettő viszonyához vö. Imrényi (2013a: 139–43).

4.2. A magmondat szerepe a lehorgonyzott folyamat ábrázolásában (D1)

A D1 dimenzió azzal a funkcióval (és kifejeződéssel) foglalkozik, hogy milyen lehorgonyzott folyamatot ábrázol („profilál”, vö. Langacker 2008: 66) a mondat, és ennek milyen szereplői, körülményei vannak. E dimenzió középpontjában a lehorgonyzott folyamatot sematikusan kifejező hálózatrészt áll. A további elemek mondatbeli léte és szerepe ettől a funkcionális egységtől függ, az ehhez fűződő közvetlen vagy közvetett viszonyban értelmezhető.

Kognitív szemantikai nézőpontból az igező egy az adott kultúrában számon tartott folyamat-típust hív elő, amelynek egy példányát lehorgonyozzuk, azaz a beszédszituációhoz képest elhelyez-zük az igeire jellemző inflexiók kategóriák (idő, mód, szám/személy) révén (vö. Langacker 2008: 259 kk.; Tolcsvai Nagy 2013: 163–5). Fontos azonban, hogy a lehorgonyzott folyamatot nemcsak az önmagában vett véges igealak hívhatja elő (mint [4]-ben), hanem egy összetettebb hálózatrészt is. Ez egyrészt az idiomatikus kifejezések, frazeológiai egységek esetében van így, amikor a folyamat-típus előhívását a ragozott igenél összetettebb funkcionális egység végzi el (l. [5]), másrészt azokban a mintázatokban, amelyekben a folyamat-típus előhívása és a lehorgonyzás külön-külön szavakkal szimbolizálódó műveletek (l. [6]).

(4) Az apa *vett* a lányának egy marék gyöngyöt.

- (5) a) Az ostromló sereg *bevette* a várat.
 b) A vitéz *feleségül vette* a királylányt.
 c) Mátyás nagy nehezen *erőt vett magán*.
 d) A követ *jó néven vette* az ajándékot.

(6) Az apa *venni fog/szokott/szeretne* a lányának egy marék gyöngyöt.⁶

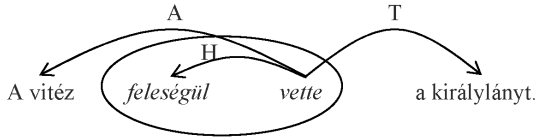
A példákban kurzíválás jelöli a magmondatnak elemzett egységet. Az (5) alatti mondatokban szem-betűnő, hogy bár tartalmazzák a *vesz* ige egy-egy személyragozott alakját, az előhívott folyamat-típus egyik esetben sem a VÁSÁRLÁS (KERESKEDELMI TRANZAKCIÓ, vö. Fillmore 1982: 116). Az (5a) lehorgonyzott folyamata az ELFOGLALÁS, az (5b)-é a MEGHÁZASODÁS, az (5c)-é a LENYUGVÁS, az (5d)-é pedig a POZITÍV ÉRTÉKELÉS típusához tartozik. Mivel D1 szempontjából az elemi mondat funkciója egy lehorgonyzott folyamat ábrázolása, magmondatként az a minimális egység azonosítható, amelyik ugyanezt a lehorgonyzott folyamatot fejezi ki, csak sematikusabban. Ez (4)-ben a *vett*, az (5)-ös példákban viszont a *bevette*, a *feleségül vette*, az *erőt vett magán*, illetve a *jó néven vette*. Az úgynevezett semleges pozitív kijelentő mondatokban (l. majd a 4.3. részt), mint amilyenek az (5) alattiak is, a magmondat nemcsak funkcionális, hanem szórendi és prozódiai egységet is alkot.

A viszonyhálózati modell a D1 dimenziót függőségi viszonyok (alárendelő szintagmák) hálózatoként jellemzi. Az elemzés közel áll a hagyományos nyelvtan (Tompá szerk. 1961–1962; Rácz szerk. 1968; Keszler szerk. 2000) megoldásaihoz, de attól eltérően törekszik a szórend tükrözésére, ezért Hudson (2007) ábrázolási módszerét alkalmazza. Ebben a szavak a maguk lineáris rendjében szerepelnek, a függőségi viszonyokat pedig az alaptagtól a bővítmény felé mutató nyílak jelzik. Példaként nézzük (5b) és (5c) szerkezeti ábráját. A magmondatot mindkét esetben dőlt betűs szedés és bekarikázás jelöli, a viszonyok pedig az *A*, *T*, *H* címkékkal (alany, tárgy, határozó) vannak ellátva.⁷

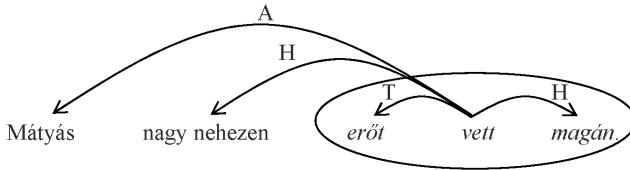
⁶ A magyar segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez vö. Imrényi (2013b,c)-t.

⁷ A szórendi elemzés megköveteli a névelőnek a hálózat külön pontjaként való kezelését is (vö. a jelzős szerkezeteket), ettől azonban az ábra egyszerűsítése érdekében eltekintek.

(7) a)

b)

Mint látható, a magmondat nem feltétlenül egyetlen pontja a hálózatnak – mint (4)-ben a *vett* –, hanem több pont együttese is lehet. Igen lényeges azonban, hogy ezek az elemkombinációk kivétel nélkül **folyamatosak** a függőségi viszonyok szempontjából.

Osborne és Gross (2012: 174) javaslata szerint a függőségi elemzésben kulcsszerepet játszik a **lánc** (*catena*) fogalma, amely a hagyományos „szintagmalánc” terminus (Keszler 2000: 361, vö. Hudson 1990: 99) kiterjesztésének tekinthető. A javaslat értelmében láncnak számít minden olyan hálózatrész, amely a függőségi viszonyok szempontjából folyamatos. E meghatározásnak az egyes elemek önmagukban is megfelelnek, hiszen „láncszemként” megszakíthatlan, folyamatos egységet alkotnak. Megfelelnek neki továbbá a szintagmák, a szintagmalánckok, a szintagmabokrok (Keszler 2000: 362), valamint az ezek kombinációiból származó szerkezetszövedékek, így a teljes mondat is. Bár ez a kiterjesztett fogalom nagyon általánosnak (és így akár parttalannak) tűnhet, Osborne és Gross (2012: 175) igazolja, hogy egy tipikus mondatban sokkal több olyan elemkombináció van, amelyik nem minősül láncnak, mint amelyik igen. A fogalom hasznosságát pedig számos jelenség függőségi nyelvtani elemzésével bizonyítják (idiómák, analitikus állítmányok, ellipszis).

A magmondat tehát azért döntő jelentőségű D1-ben, mert sematikusabban ábrázol egy lehorgonyzott folyamatot. A magon kívüli bővítmények e folyamat szereplőit, illetve körülményeit jelölik. Terjedelmi és szerkezeti szempontból a magmondat egy „láncnak” minősülő, azaz a függőségi viszonyok szempontjából folyamatos hálózatrész. Változatos szerkezetitípusait az (5)-ben látott mondatok, valamint az alábbi példák szemléltetik.

1. táblázat. A magmondat szerveződési formái

Típus	Példa
alaptag	Péter <i>beiratkozott</i> a tanfolyamra.
bővítmény + alaptag	A professzor <i>előadást tartott</i> az Akadémián. A szavazók <i>kétségbe estek</i> a választási eredmények láttán.
bővítmény + alaptag + bővítmény	Anna <i>jól érezte magát</i> a fesztiválon.
bővítmény bővítménye + bővítmény + alaptag	Az elnök <i>zöld utat adott</i> a kezdeményezésnek. A magyar csapat <i>két vállra fektette</i> Japánt.

A „mondat a mondatban” meghatározásnak megfelelően a magmondat „lánc a láncban”, „hálózat a hálózatban”. Felismerését D1-ben az a kérdés segíti, hogy milyen lehorgonyzott folyamatot ábrázol a mondat – például a *zöld utat ad* azért magmondat, mert a mintázat nem az ADÁS, hanem az ENGEDÉLYEZÉS egy példányát profilálja. A magmondat azonosításához a 4.4. rész ad további fogódzókat. A szerkezeti ábrán dőlt betűs szedéssel és/vagy bekarikázással jelölhető.

4.3. A magmondat szerepe a mondat közlési funkciójának jelölésében (D2)

A magmondat az előző rész alapján az a minimális egység, amely sematikusabban ábrázolja a mondatban kifejeződő lehorgonyzott folyamatot. Ugyanakkor a lehorgonyzott folyamat ábrázolása mindig valamilyen elemi közlési aktusba (pl. tájékoztatás, kérdés, kérés) ágyazódik. Az alábbi mondatok a lehorgonyzott folyamat jellegében hasonlítanak, közlési funkciójuk azonban különbözik.

(8) a) János <i>elutazott</i> Párizsba.	f) János nem <i>utazott el</i> Párizsba.
b) János <i>elutazott(-e)</i> Párizsba?	g) <i>Utazz el</i> Párizsba!
c) Ki <i>utazott el</i> Párizsba?	h) Bárcsak <i>elutazhatnék</i> Párizsba!
d) János <i>utazott el</i> Párizsba.	i) Mennyien <i>elutaztak</i> Párizsba!
e) János ritkán <i>utazik el</i> Párizsba.	

A fenti példamondatok mind az ELUTAZÁS folyamattípusának egy lehorgonyzott példányát ábrázolják. Közlési funkciójuk viszont eltér: a beszélő (8a)-val a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulását állítja, (8b)-vel rákérdez ennek megtörténte, (8c)-vel a folyamat alanyi szereplőjének azonosítását kéri, (8d)-vel kizáró azonosítást végez ('Aki elutazott Párizsba, az János és nem más', vö. É. Kiss 2006: 118), (8e)-vel megszorítja, korlátozza a megvalósulás gyakoriságát, és így tovább. Ezek a közlési funkciók egymás **alternatívái**: egy elemi mondat nem fejezhet ki egyszerre többet is közülük. Szemantikai eltéréseik vagy a **beszédcselekvés-értékkel** (pl. kijelentő, kérdő, felszólító funkciók), vagy a **polaritással** (pozitív vagy negatív) kapcsolatosak. E két kategória a viszonyhálózati modell szerint egy integrált rendszert alkot, együttesen határozza meg a mondat D2 dimenzióját.⁸

A fenti példamondatok ugyanakkor nem egymástól függetlenül létező alternatívák a nyelvi rendszerben, hanem bizonyos funkciók és formai megoldások más funkciók és formák meglétét feltételezik, evolúciós értelemben azokból származtathatók. Kézenfekvő példa erre (8a) és (8f) viszonya: a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának tagadása feltételezi az állító funkció lehetőségét (vö. Szilágyi N. 1996: 111), mint ahogy formai szempontból is a fordított szórend jelensége (ige + igekötő) csak az egyenes szórendhez képest (igekötő + ige) értelmezhető. Hasonló (8a) és (8d) összefüggése. A kizáró azonosító mondat beszélője előfeltételezi, hogy 'valaki elutazott Párizsba', és azt állítja, hogy 'ez a valaki János'. Az előfeltévesben tetten érhető a (8a)-nak megfelelő szerkezet, azaz a (8a) típusú mintázat nélkül (8d) sem volna elgondolható.

Hasonló megfontolások alapján a viszonyhálózati modell a (8a)-val szemléltetett mondat-típust, az úgynevezett semleges („Mi történt? Mi a helyzet?” kérdésre felelő) pozitív kijelentő mondatot tekinti **alapbeállításnak**. Langacker (2012: 11) javaslata szerint egy nyelvi rendszeren, paradigmán belül a legegyszerűbb fogalmi szerkezetű tag képviseli az alapbeállítást (*baseline*), amely kiindulópontot jelent más, összetettebb jelentésű rendszertagok feldolgozásához. E rendszertagok az alapbeállításhoz képest valamilyen funkcionális eltérést mutatnak, amelyet a formai oldalon (általában) jelölni kell (vö. Langacker 2012: 12). Egy egyszerű példa az alapbeállításra a főnevek körében az egyes szám, amely kiindulópontot jelent a többes szám összetettebb fogalmi szerkezetének feldolgozásához, és ez utóbbit testes morféma jelöli. A mondatok esetében pedig a kijelentő beszéd-cselekvés-értéket és a pozitív polaritást – és ezek együttállását, a pozitív kijelentő funkciót – lehet alapbeállításként értelmezni (vö. Goldberg 2006: 177; Langacker 2012: 15, 38). Az ettől eltérő funkciókat a magyarban egymással versengő vagy éppen együttműködő morfológiai-lexikai (pl. felszólító módjel, *-e* kérdő partikula, *nem* tagadószó), prozódiai (pl. emelkedő-eső dallam), illetve szórendi megoldások (fordított szórend) teszik felismerhetővé.

⁸ Bár a polaritás és a beszédcselekvés-érték logikailag független kategóriáknak tűnhetnek, Croft (1994) megállapítja, hogy „a pozitív/negatív paraméter, amit polaritásnak fogunk nevezni, tipológiai jelentőségében vetekszik a kijelentő, kérdő és felszólító beszédcselekvés-típusok megkülönböztetésével” [„the positive/negative parameter, which we will call polarity, is comparable in typological significance to the declarative–interrogative–imperative speech act distinction”] (466). Ennek egyik oka a pozitív kijelentő mondatok központi, prototipikus státusza lehet, amelyekhez képest a nem kijelentő, illetve a nem pozitív mondatok egyaránt eltérésként értelmezhetők (vö. Goldberg 2006: 179). Langacker (2009: 235) a beszédcselekvés-értéket és a polaritást szintén szorosan összetartozó fogalmaknak tekinti, amelyek a mondat szerveződésének ugyanahhoz a rétegéhez tartoznak.

Ezek után térhetünk rá arra a kérdésre, hogy a magmondat milyen szerepet játszik a mondat közlési funkciójának (beszédcselekvés-értékének és polaritásának) jelölésében. A (8a) mint semleges pozitív kijelentő mondat arra szolgál, hogy a beszélő egy elutazási esemény időbeli megvalósulását állítsa, és ugyanez a közlési funkciója az *elutazott* magmondathoz is, amely megfelelő kontextusban önálló megnyilatkozás szerepét is betöltheti (A: *Hol van János?* B: *Elutazott.*). A (8a) magmondata tehát két szempontból is a szerkezet központi, legfontosabb eleme:

- egy lehorgonyzott folyamatot ábrázol, amelynek különböző szereplői és körülményei vannak (D1);
- pozitív kijelentő (mag)mondat, amelynek közlési funkciója a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának állítása (D2).

A lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulását állító, azaz pozitív kijelentő magmondatot röviden **protoállításnak** nevezem (Imrényi 2013a: 62). A (8a) példa az *elutazott* protoállítástól csak a specifikusság fokában (vö. Langacker 2008: 55) különbözik, a bővítmények pusztán kidolgozó szerepűek. A bővített mondat pontosabban határozza meg a folyamat szereplőjét, illetve helyhatározói körülményét, így önálló megnyilatkozásként való használatával a beszélő kisebb mértékben hagyatkozik a situációs és nyelvi kontextusra.

A magmondat nemcsak sematikus pozitív kijelentő mondat, azaz protoállítás lehet, hanem sematikus felszólító mondat is. Például (3g) magmondata az *Utazz el!*, amely az *Elutazott* protoállításhoz hasonlóan szintén alkalmas arra, hogy önálló megnyilatkozás legyen. Emellett a magmondat betöltheti eldöntendő kérdés szerepét is, amelyet az emelkedő-eső dallam (**Elutazott?*) vagy az *-e* kérdő partikula (*Elutazott-e?*) különböztet meg az alapbeállításnak számító kijelentő magmondattól.

A D2 dimenzió hálózatos szerkezete abból adódik, hogy egy meghatározott közlési funkciójú magmondattól nem csak a specifikusság fokának növelésével állhatnak elő komplexebb mintázatok (mint azt az *Elutazott* és a *János elutazott Párizsba* vagy az *Utazz el!* és az *Utazz el Párizsba!* viszonyban látjuk). Ehelyett arra is lehetőség van, hogy az adott típusú magmondat a „nyelvi anyagát” tekintve megjelenik ugyan a szerkezetben, de funkcióját egy másik kifejezés **felülírja**. A viszonyhálózati modell szerint a felülíró kifejezés és a magmondat közötti aszimmetrikus viszony áll több olyan mondat típus szemantikai hátterében, amelyekben fordított szórendet használatos. Vizsgáljuk meg újra az alábbi példákat, amelyekben a fordított szórendet megkövetelő elemet nagybetűs szedés emeli ki.

- (9) a) KI *utazott el* Párizsba?
 b) JÁNOS *utazott el* Párizsba.
 c) János RITKÁN *utazik el* Párizsba.
 f) János NEM *utazott el* Párizsba.

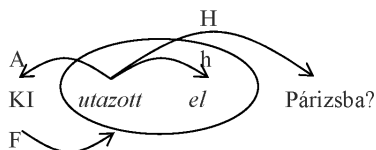
Javaslatom szerint ezek a mondatok is egy-egy pozitív kijelentő magmondat köré szerveződnek, legalábbis abban az értelemben, hogy tartalmazzák azokat az elemeket (az igekötőt és a kijelentő módú személyragozott igét), amelyek alapbeállítás szerint, egyenes szórendben egy protoállítást fejeznek ki. A magmondatot azonban olyan kifejezés előzi meg mindegyikben, amelynek a jelentése (és ezáltal a teljes mintázaté is) összeegyeztethetetlen a protoállítási funkcióval, azaz a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának állításával.⁹ A (9a) funkciója rákérdezés az alanyi szereplő kilétére, a (9b)-é az alanyi referens kizáró azonosítása, a (9c)-é az időbeli megvalósulás korlátozása, megszorítása, a (9d)-é pedig annak tagadása. Ezek a műveletek – amelyeket az ige előtti kifejezés szimbolizál – egyaránt megátolják azt, hogy a magmondat alapbeállítás szerinti protoállítási funkciója a mondat szintjén is érvényesüljön. A jelentésszerkezet részeként felhasználják a protoállítási funkciót, de felülírják azt, így a teljes mintázat közlésbeli szerepe nem a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának állítása. A felülíró művelet ikonikusan a forma oldalán is meg-

⁹ Vö. a szemantikai egyezés elvét Péter (2008: 5)-ben, Apreszjan (1974: 13) nyomán.

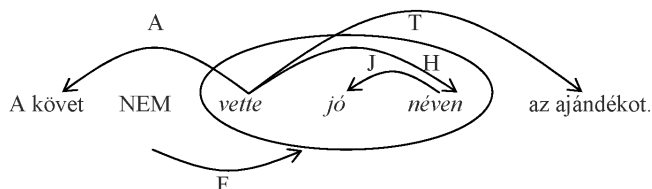
nyilvánul: az alapbeállítás szerinti közlési funkció felülírását az egyenes szórend felülírása, azaz az igeikötő és az ige inverziója jelöli.¹⁰

Ami a szerkezeti ábrát illeti, a **felülíró viszonyt** (F) egy külön nyíl jelöli a mondat D2 dimenziójában (vö. [10a,b]). A felülíró kifejezés nem feltétlenül része a D1 dimenzióknak is: erre példa a tagadószó, amelynek nincs mondatrészszerpe, hanem kizárólag a mondat közlési funkciójának meghatározásához járul hozzá (10b). Lényeges továbbá, hogy D2-ben elemi egységnek számíthatnak olyan kifejezések is, amelyek D1-ben több elemből álló (de láncként elemezhető) hálózatrészek. A szórend leírása megköveteli például az igeikötő külön szintaktikai elemként való kezelését (az igehez fűződő viszonyának jele a kis *h*, amely a kapcsolat határozói típusú grammatikalizációs forrására utal), ugyanakkor az igeikötős ige magmondatként elemi egysége D2-nek. A D1 dimenzió viszonyait a szavak fölött, D2 szerkezetét pedig a szavak alatt ábrázolom.

(10) a)

b)

4.4. A magmondat tulajdonságai, felismerése

További figyelmet érdemlő kérdés, hogy hogyan azonosítható a magmondat egy mondaton belül. Ebben a részben néhány olyan tulajdonságot és tesztet említek meg, amelyek segíthetnek ebben. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az önhasonlóság és a magmondat fogalmát hangsúlyozottan csak a mondatok egy bizonyos körére alkalmazom (a differenciált elemzéshez vö. Imrényi 2013a: 82–113). Emellett előfordulhat, hogy egy mondaton belül több réteget is meg lehet különböztetni, azaz az önhasonlóság nemcsak két, hanem több réteg között érvényesül. Mindezek figyelembevételével a magmondatot javaslatom szerint a következő tulajdonságok jellemzik:

- Általános jellemző: a magmondat minden esetben lánc (*catena*), azaz a függőségi viszonyok szempontjából folyamatos hálózatrész (vö. Osborne–Gross 2012). A szórendet tekintve azonban nem szükségképpen folyamatos (vö. *A követ nem vette az ajándékot jó néven* példát).
- D1-hez kötődő tulajdonságok:
 - a magmondat az a minimális egység, amely sematikusán ábrázolja a mondatban kifejeződő lehorgonyzott folyamatot, azaz tartalmazza a folyamat típus előhívásához, illetve a típus egy példányának lehorgonyzásához szükséges elemeket (igei inflexiók kategóriák: idő, mód, szám/személy);

¹⁰ Generatív keretben É. Kiss (2002) fogalmazott meg hasonló javaslatot. Eszerint „a VP-t csak akkor terjesztjük ki aspektuális operátorral AspP-vé [azaz az igeikötő akkor előzi meg közvetlenül az igét], ha a VP képviseli a tagmondatban a fő állítást” (75). Ezt az elemzést azonban É. Kiss későbbi munkáiban nem vitte tovább, minden jel szerint egy – feltehetően elméleten belüli okokból – elvetett kísérletnek számít az életműben.

- a folyamattípus előhívása többszavas hálózatrésszel is történhet, amely szoros – sok esetben idiomatikus – jelentésegység, a használat szempontjából pedig általában nagyfokú begyakorlottság és konvencionáltság (Tolcsvai Nagy 2013: 158) jellemzi;
- a magmondaton belül a lehorgonyzás szintetikus és analitikus kifejezése is lehetséges, amelyek között paradigmaticus (vö. *vett – vesz – venni fog*), illetve szinonim viszonyok (pl. *venne – venni szeretne*) teremtenek összefüggést (vö. Imrényi 2013c: 126);
- magmondatot alkotnak az „intézményesült cselekvéseket” jelölő (Kiefer 1990–1991) igemódosítós szerkezetek, „komplex igék” (Kiefer 2003); ezzel összefüggésben a magmondatok sok esetben megfeleltethetők *-ás/-és* képzős összetett főnevek (pl. *újságot olvas : újságot olvasás, kétségbe esik : kétségbeesés*; vö. Kiefer 2003: 183).
- D2-höz kötődő tulajdonságok:
 - a magmondatok képesek jelölni a pozitív polaritást; egyedi kivételként a *nincs* lexikalizált tagadó ige révén a negatívát is;
 - a magmondatok önmagában is betöltheti sematikus kijelentő (*Elutazott*), felszólító (*Utazz el!*), eldöntendő kérdő (*Elutazott?*), ritkán az elvárt, de meg nem valósult cselekvés miatti bosszankodást, szemrehányást kifejező (*Utazott volna el!*) mondat szerepét, más funkciók önálló kifejezésére viszont (pl. kiegészítendő kérdés, kizáró azonosítás) nem alkalmas;
 - alapbeállítás szerint, semleges pozitív kijelentő mondatban a magmondatok protoállításként funkcionálnak: olyan sematikus mondat, amelynek szerepe a lehorgonyzott folyamat időbeli megvalósulásának állítása;
 - a protoállításként érvényesülése esetén a magmondatok elemei egyenes szórendben állnak (*Elutazott*); e funkció alternatívái közül többet a fordított szórend (is) jelöl (pl. *Utazz el!*); ezen alternatív funkciók egy része (pl. tagadás, kiegészítendő kérdés, kizáró azonosítás) D2-ben egy felülíró viszonytal magyarázható (vö. [10]);
 - semleges pozitív kijelentő mondatban a magmondatok nemcsak funkcionális, hanem szórendi és proszódiai egység is: elemei szomszédosak, és az egység egyetlen (elsődleges) hangsúlyt kap.

A magmondatot legkönnyebb a semleges pozitív kijelentő mondatokban azonosítani. Ez a típus a szereplők, körülmények ismeretében a magmondatra redukálható, így a lehorgonyzott folyamat megvalósulására vonatkozó eldöntendő kérdésre a magmondattal adhatunk rövid igenlő választ (A: *A követ jó néven vette az ajándékot?* B: *Igen, jó néven vette. / # Igen, vette*). Kontrasztív topikos, ellentétező szerkezetben a magmondatok az *igen* mondatszóval helyettesíthetők (*A követ nem vette jó néven az ajándékot, a király viszont {igen / jó néven vette / # vette}*).

5. Összefoglalás

A tanulmány célja az volt, hogy kimutassa a ragozott igét tartalmazó magyar elemi mondatok önhasonlóságát: azt a jellegzetességet, hogy az elemi mondat egy olyan funkcionális egységet tartalmaz, amely „mondat a mondatban”, azaz mondatszintű funkciók sematikus kifejezője. Előbb a ragozott ige mondatértékűségére vonatkozó javaslatokat tárgyaltam szinkron és evolúciós megközelítésben, majd a magyar mondat viszonyhálózati modelljének (Imrényi 2013a) keretében rátértem a magmondatok fogalmának értelmezésére.

A magmondatok a javaslat szerint olyan lánc- (*catena*, vö. Osborne–Gross 2012: 174) típusú funkcionális egység, amely központi szerepet játszik a lehorgonyzott folyamat ábrázolásában, illetve alapbeállítás szerint a mondat közlési funkciójának (polaritásának és beszédcselekvés-értékének) jelölésében is. Ezek a funkciók a modell szerint a mondat két különböző dimenziójához (D1, D2) kötődnek, amelyek egyaránt hálózatos szerkezetűek. A magmondatok legkönnyebben a sematikus pozitív kijelentő mondatokban azonosítható, amelyben elemei nemcsak funkcionális, hanem szórendi és proszódiai egységet is alkotnak. A felismerést olyan tesztek segítik elő, mint a kérdés-próba, illetve az *igen*-behelyettesítés, valamint több, a magmondatra jellemző tulajdonság (l. 4.4.). A magyar

igekötő-ige inverzió, azaz a fordított szórend számos szerkezetípusban a magmondat alapbeállítás szerinti protoállítás funkciójának (l. 4.3., vö. Imrényi 2013a: 62) felülírásával magyarázható.

A cikk a viszonyhálózati modell egyik kulcsfogalmával foglalkozott, terjedelmi okokból a teljesség igénye nélkül. A részletesebb elemzés Imrényi (2013a)-ban olvasható. A kutatás célja egy pedagógiai felhasználásra alkalmas, ugyanakkor elméleti igényű, a funkcionális kognitív nyelvészet nézőpontját érvényesítő mondatleírás kidolgozása.

SZAKIRODALOM

- Ágel Vilmos – Klaus Fischer 2010. Dependency Grammar and Valency Theory. In: Heine, Bernd – Heiko Narrog (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford University Press, Oxford, 223–255.
- Apreszjan, Ju. D. 1974. Апресян, Ю. Д., *Лексическая семантика*. Наука, Москва.
- Brassai Sámuel 2011 [1860–1863]. *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory: Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London & New York, 460–77.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford University Press, Oxford.
- É. Kiss Katalin 2002. Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5: 65–76.
- É. Kiss Katalin 2006. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110–47.
- Fillmore, Charles 1982. Frame semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin Publishing Co., Seoul, 111–37.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford University Press, Oxford.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An introduction to Functional Grammar*. 2nd edition. Edward Arnold, London.
- Harris, James 2012. *Fractal architecture: Organic design philosophy in theory and practice*. University of New Mexico Press.
- Havas Ferenc 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely III*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 7–44.
- Havas Ferenc 2012. *Válasz az opponenseknek (Bakró-Nagy Marianne-nak, Dezső Lászlónak, Keresztes Lászlónak)* A prenominitivitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre című akadémiai doktori értekezéssel kapcsolatban.
- http://real-d.mtak.hu/408/15/Havas_valasz_opp.pdf (2015. augusztus 21.)
- Hudson, Richard 1990. *English Word Grammar*. Blackwell, Oxford.
- Hudson, Richard 2007. *Language networks. The new Word Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Imrényi András 2013a. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. [Nyelvtudományi Értekezések 164.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András 2013b. A beférkőző segédigés szerkezetek függőségi nyelvtani elemzéséhez. *Magyar Nyelv* 109: 291–308.
- Imrényi András 2013c. The syntax of Hungarian auxiliaries: a dependency grammar account. *Proceedings of the Second International Conference on Dependency Linguistics (DepLing 2013)*. Prague, August 27–30, 2013. Charles University in Prague / Matfyzpress, 118–27.
- Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler szerk. 2000: 347–66.
- Kiefer Ferenc 1990–1991. Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 40: 149–77.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–86.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar 2. Descriptive application*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2005. Construction grammars: cognitive, radical, and less so. In: Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J.–Peña Cervel, M. Sandra (eds.): *Cognitive Linguistics: internal dynamics and interdisciplinary interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 101–62.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- Langacker, Ronald W. 2012. Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses. Mario Brdar, Ida Raffaelli, and Milena Žic Fuchs (eds.): *Cognitive Linguistics between Universality and Variation*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 3–52.
- László Sarolta 1988. Mikroebene. In: Mrazovic, Pavica and Wolfgang Teubert (eds.): *Valenzen im Kontrast*. Heidelberg, 218–33.

- Osborne, Timothy – Thomas Gross 2012. Constructions are catenae: construction grammar meets dependency grammar. *Cognitive Linguistics* 165–216.
- Pasierbsky, Fritz 1981. Sprachtypologische Aspekte der Valenztheorie unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 34: 160–77.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Rácz Endre szerk. 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.
- Tompa József szerk. 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wéber Katalin 2009. Beszéd hangról hangra: mentális fonotéka. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 149–59.

Imrényi András

egyetemi adjunktus
Jagelló Egyetem, Krakko
Magyar Filológiai Tanszék

SUMMARY

Imrényi, András

On the self-similarity of Hungarian finite clauses

This paper argues that Hungarian finite clauses display a self-similar structure by including a core component which functions as a “clause within the clause”. The core is a catena of elements which schematically profiles a grounded process, and has the capacity to code (certain types of) illocutionary force and (positive) polarity as well. Drawing on recent advances in Langacker’s Cognitive Grammar, the author argues that the “baseline” function of the core is that of a schematic positive declarative clause, with departures from the baseline marked by word order and/or by various morphological, lexical and prosodic devices. The proposal is set against the author’s description of Hungarian finite clauses as multi-dimensional networks, with separate dimensions accounting for complementary aspects of the clauses’ meaning and form.

Keywords: self-similarity, core component, catena dimensions, grounded process, illocutionary force, polarity, inversion, overriding

„Te öttél meg engemet néne”

– A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben¹

1. „Cselekedetinek valósága ebből is ki tetszik” – Bevezetés

Dolgozatomban esettanulmányszerűen vizsgálom a jelentéstörténet egyik szeletét: megbetegedésekre és gyógyulásokra vonatkozó metaforikus kifejezéseket – ezekből általánosabb összefüggéseket leszűrve a metaforáról mint a hagyomány és a tapasztalat továbbvivőjéről. A vizsgálat anyagát a boszorkányperek, azokon belül is a tanúvallomásokban megjelenő megbetegedési, illetőleg rontási eseményeket felidéző történetmondások teszik ki. A választott szövegtípusban gyakran utalnak külföldre, a boszorkányoknak tulajdonított megbetegedésekre, a szövegek nyelvi megformálását pedig

¹ A dolgozat a K116217 számú OTKA-munkálat anyagait felhasználva készült.

a sokszínűség, az árnyaltság jellemzi. A dolgozat alapvető célja a fogalomkör feltárása: a szókinccs egy részének bemutatása során szeretnék rámutatni arra, hogyan fejlődnek ki ezekben a történetmondásokban a közösségre jellemző hiedelmek, tapasztalatok. Az állapotfelmérés mellett kitekintésszerűen kitérek arra is, hogyan alakul az egyes kifejezések használata a szövegtípusban és azon kívül. A betegség és rontás metaforái különféle, a közösségben megőrzött hagyományokat mozgósíthatnak, ugyanakkor az egyes jelentésváltozásokat alakító motivációk idővel elhomályosulhatnak.

A vizsgált időszak történeti, pragmatikai és szociolingvisztikai jelentőségét az adja, hogy nagy mennyiségű olyan nyelvemlékes anyag maradt fenn a 16–18. századból, amelyekben lehetőség van a szóbeliség megragadására, beszélt nyelvi elemek közvetlenebb elkülönítésére. Ez elsősorban a misszilisek és a periratok szövegtípusára vonatkozik, utóbbiak esetében a rögzítés során tudatosan törekedtek az élőbeszéd visszaadására (Pusztai 1999: 380; Juhász 2002: 172; Haader 2006: 865–70).

A továbbiakban a választott nyelvtörténeti forrás sajátosságait mutatom be röviden (2. pont), majd áttekintem a metaforaértelmezések számunkra releváns vonásait (néhány 16–18. századi példán keresztül bemutatva, 3. pont).² Ezt követi egy részletes nyelvi elemzés a legjellegzetesebbnek tekinthető rontásmetaforáról (4. pont); kitekintésként pedig rátérek a gyógyulás fogalmi kategóriáira, összevetve azokat az orvosi receptekben megjelenő idevonatkozó metaforákkal (5. pont).

2. „Akar mi lillyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok” – A tanúvallomás mint szövegtípus

2.1. Különböző időszakokból és területekről származó, nagy mennyiségű perszöveg (tanúvallomás) ismeretében az a benyomásunk támadhat, hogy a boszorkánysággal kapcsolatban viszonylag ritkán számolnak be ténylegesen az ördöggel való szövetségről (ezzel összefüggésben repülésről, boszorkányszír használatáról, boszorkánygyűlésekről). Noha a boszorkány a vádak szerint jellegénél fogva „ördögi mesterséggel” cselekszik, az ördög inkább általánosságban a természetfeletti hatalom forrásaként értelmeződik. Ami jellemzően előtérbe kerül az egyes eljárások alkalmával, az a kuruzslás, a rontásba vetett hit, illetőleg egyes esetekben az erkölcsstelen életmód. Ezt a vélekedésünket a néprajzi szakirodalom is megerősíti.

Az üldözéseket megalapozó hiedelem kettősnek tekinthető: egyrészt a paraszti gyakorlat gyógyító és rontó tevékenysége, másrészt a természetfölötti képesség (Dömötör 1981: 57–8; Pócs 1983: 135–7; francia példára hivatkozva Klaniczay 1986: 270–1). A magyar néphitből hiányzik a repülő-vérszívó striga alakja, ugyanakkor már Könyves Kálmán törvényei között szó van a károsító boszorkányok, a maleficusok és veneficusok büntetéséről (Kulcsár 1961: 95; Dömötör 1981: 56; Iklódy 1982: 296). A közösség tagjainak fő motivációja az, hogy az őket érintő egyéni károkra, hétköznapi balszerencsére, sérelmekre magyarázatot kapjanak. Váratlanul bekövetkező károk, tragikus események hatására az egyén jellemzően okozót keres – lehetőleg természetfölötti erőnek tulajdonítva a gondokat, egyúttal leginkább a mindennapos konfliktusokból, viszályokból, félelmekből kiindulva (Pócs 1983: 140–2; Klaniczay 1986: 269–70; nemzetközi kontextusban, elsősorban angolszász anyagon Culpeper–Semino 2000: 98–9). A boszorkány ennéll fogva nem személy, hanem egy szerep (részben ideológia, részben viselkedés). A valós jellemzők – az összeférhetetlenség mellett ilyen lehetett a feltűnő szépség vagy épp csúnyaság, a szabados vagy éppen túl erkölcsösnek tartott életmód stb. – sztereotípiákkal keverednek, így egy idő után a közösség bármely tagját megvádolhatták, férfiakat és nőket egyaránt (Kulcsár 1961: 76; Klaniczay 1986: 270).

A boszorkánysággal vádolt személyeknek tulajdonított rontásokat általában megkülönböztetik az egyéb mágikus tevékenységektől, mint például a jóslás, az elveszett tárgyak meglátása, a boszorkány felismerése (az ezekkel foglalkozó a személyeket – *nézők, orvosok, táltosok* – ritkábban vádolják meg). A népitéletet pedig – a tanúvallomásokban felidézve – jelzik a következő megjegyzések:³

² A 16. század elejéről szórványos (jellemzően még latinul rögzített), míg a század második feléről már rendszeresebb dokumentációról beszélhetünk. 1690 után ugrásszerűen növekszik a perek száma, mivel a források megmaradása ekkortól válik rendszeresebbé (Klaniczay 1986: 259). A 18. századból tehát többször annyi szöveg maradt fenn, mint a korábbi időszakból.

³ Az adatokat a kiadások alapján közlöm, a hivatkozás az év, a kötet és az oldalszám alapján történik. Ezúttal részben a Schram Ferenc által közölt perszövegek digitalizált nyersváltozatából keresve (Bosz. 1–3.), részben a Történeti magánéleti

1677: „tsak gondolta magában, hogy *nem kár volna megh égetny*” (Bosz. 1: 377); 1716: „Boszorkány kutya, *még az én szekerem hord Nádat, az te égettetésedre*” (Bosz. 1: 172). Nem példátlan az sem, hogy a vádakat nem követi halálos ítélet, ugyanakkor bizonyos esetekben, ha a vádlott ártatlansága bizonyítást nyer, akkor is kapott valamiféle enyhébb büntetést (például botütés formájában). Ez utóbbi értelemszerűen elrettentésként is szolgált a közösség többi tagjának.

2.2. Mindezt a perkiadásokból tudjuk, amelyek elsősorban a tanúvallomásokat tartalmazzák (a tárgyalás alkalmával elhangzott beszámolókat jóval ritkábban). A közösség tagjai ugyanis – ahogy más büntető-eljárások esetében is – a (boszorkány ellen indított) vizsgálódási eljárás során számolnak be sokféle történésről, lehetőleg olyanokról, amelyekkel megerősíthették vagy éppen cáfolhatták a különböző részletességű vádakat. Magyarországon a boszorkányságot kivizsgáló perek a 16. század elejétől a világi hatóság előtt zajlottak (városi, megyei bíróság, magisztrátus, úriszék), egyházi bíróságok nem foglalkozhattak ilyen ügyekkel (Kulcsár 1961: 96–7; Iklódy 1982: 292). A vizsgálódási időszak dokumentumai a későbbi tárgyalási folyamatban komoly szerepet tölthettek be: hivatkoztak az azokból nyert információkra, ezekkel indokolhatták az ítéletet is. Valószínűleg ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy a kihallgatás alatt elhangzott beszámolókat minél pontosabban igyekeznek rögzíteni. A tanúvallomás jellegénél fogva elsődlegesen a szóbeliségben gyökerezik és formálódik, ugyanakkor nyomot hagy rajta a fogalmazó is a lejegyzés (valamint a tisztázás és a másolás) során. A későbbi olvasó (befogadó) számára ezek a beavatkozások nem mindig azonosíthatók egyértelműen az egyes szövegekben, ugyanakkor a források alapján nem is feltételezhetünk ebből a szempontból egységes gyakorlatot a fogalmazók között.

A tanúvallomások tehát nemcsak jogi érdekeltségű dokumentumként értelmezhetők, hanem különféle, a 16–18. századi közösségek hétköznapi életéről szóló történetekként is olvashatjuk őket (a rontáselbeszélések vagy maleficiumnarratívák szerkezeti sajátosságairól bővebben l. Tóth G. 2001: 202–9). Nem azonosíthatók természetesen a valósággal, hiszen olykor mesés, mondászerű elemeket is tartalmaznak (ilyenek a szó szerint lóvá tett emberek, macskává változó nők vagy a dióhéjban utazás). Jellemzőbb azonban, hogy keveredik a „csodás” és a hétköznapi tapasztalat, például nem ad elég tejet a tehén, rossz a termés, vagy valaki hirtelen megbetegszik. Mivel alapvetően szabadon hagyták beszélni a tanúkat, a műfajnak jellegzetessége a sokféleség: nemcsak a tényszerű információk, hanem diskurzusrészeket, vélekedéseket, egyéni benyomások is bőségesen teret kapnak a szövegekben. Ebben a tekintetben egyedülállónak számít ez a forrás, hiszen amellett, hogy bizonyos, a korszakra jellemző mindennapi nyelvhasználati sajátosságokat megőriztek, felidéznek a közösségben hagyományozódó tudást, hiedelmeket, vélekedéseket.

Jellegzetes többek között az is, ahogyan a korszakban a megbetegedéseket értelmezték. Ezek meghatározása és a rájuk való utalás feltűnően más természetű volt, mint manapság. Ritkán neveznek meg konkrét betegségeket, mint a köszvény vagy a süly, és a tünetekből is legfeljebb a feltűnőket írták körül: 1730: „keze olyana lőtt *mint egy fekete süveg*” (Bosz. 1: 234); 1716: „Bátyya háta olyan volt *mint a törött szén*” (Bosz. 1: 290); 1728: „*mint a törött máj* olyan volt orczája” (Bosz. 2: 323). Jellemzőbbek voltak a tünetektől függetlenül többféle betegségekre utaló kifejezések, amelyek valójában különféle képzettársítások, metaforák. Más szövegtípusokból az így kialakuló szókincs valószínűleg nem tárható fel ilyen részletességgel. További szempont, hogy egyes betegségmetaforák szemléletbeli különbséget is mutatnak az egyes szövegtípusokban, például az orvosi könyv műfajával összevetve (l. 5. pont).

3. „Sulos nyavalája tapasztaltatott”

– metaforaértelmezések hagyományos történeti és kognitív megközelítésben

3.1. A néprajzi kutatások is kitérnek rá, hogy a magyarországi boszorkányperekben több kifejezés is rendszeresen szerepel a tanúvallomásokban a boszorkánysággal vádolt személy rontó tevékenységé-

korpusz anyagát használva (célzott kereséssel: <http://tmk.nytud.hu/>), részben pedig manuális úton válogattam, kiegészítve az alábbi kiadásokkal: „A magyarországi boszorkányság forrásai” (MBF. 1–4.), „Nagybányai boszorkányperek” (NB.), „Kolozsvári boszorkányperek” (KB), „Magyarországi boszorkányperek oklevéltára” (Komáromy), „Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben” (Sugár), „Magyarországi boszorkányperek. Kisebb források gyűjteménye” (KF. 1–2.).

re vonatkozóan. Ezek közül legáltalánosabbnak a következőket sorolják fel (különösebb részletezés nélkül): *megrontott*, *megvesztett*, *megett/megevett*. Megkülönböztetnek továbbá cselekvésmódokat (megnyomás), illetőleg konkrétabb betegségeket jelölő szóhasználatot. Utóbbira példa a megkötés, ami ebben a megközelítésben főként „szerelmi” varázslásként, például impotencia vagy meddség okozásaként értelmezik (Dömötör 1981: 145–6).

A szövegeket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a boszorkányperek anyagában fellelhető betegségekre, illetőleg rontásra vonatkozó megnevezéseknek vannak olyan közös jelentésbeli tulajdonságai, amelyek alapján hálózatot alkotnak, jelentésmezőként értelmezhetők. Ezek a hálózatok nem statikusak, megfigyelhető bennük mozgás, változás; emellett hasonló természetű változások szintén is létrejöhetnek. A jelentésváltozások egyik tipikus aspektusa leginkább a konkrét és absztrakt szemlélet szembenállásán alapszik, amikor az adott jelentés valóságához kötöttsége, érzékletessége elhalványul, jellemzően azért, hogy a lelki vagy társas élethelyzetek jelenségeit, tulajdonságait is kifejezhesse. Az ilyen változások alapja a metafora. Hadrovics László a metaforát a stilisztikából kölcsönzött jelenségeként vezeti be, rámutat azonban sokkal általánosabb és meghatározóbb szerepére, amikor azt állítja, hogy tulajdonképpen „egész elvont szókincsünk” elhalványult metaforákból áll (1992: 69–71).

A metaforikussá válás kritériumát abban látja, amikor az adott kifejezésnek a közvetlen valósághoz köthető jegyei háttérbe szorulnak (metaforikusan szólva lehámlanak), így az adott szó jelentése általánosabbá válhat. Fontos azonban, hogy az adott időszakban újszerűnek számító metaforák a gyakori használat során hagyományozódnak, motivációjuk elhomályosulhat, és ezeken kívül is tovább változhat a jelentésük. A nyelvi változás szempontjából tehát kiemelt szerepe van a metaforának és a metonímiának. A gondolkodás képzettársítási mozzanatait legfeltűnőbben a metaforikus – a korábbi szakirodalomban „névátviteli” – jelentésváltozások mutatják, egyúttal ezek alapvetően a gondolkodási folyamatokból fakadnak (Benkő 1988: 136–41).

3.2. A metaforák megértésben játszott szerepe abból adódik, hogy megfeleléseken, formai és/vagy funkcionális hasonlóságokon alapulnak. Lássunk tehát a funkcionális (később formai) megfelelésre egy példát a betegség fogalomköréből és a boszorkányok „háza tájáról”. A *nyavalya* a történeti-etimológiai szótárak szerint szláv eredetű (*ne + volja*) ’kényszer, szükség, akarat ellen való dolog’, ebből alakult ki a ’baj, nehézség, kellemetlenség’ jelentése (belső fejlemények, vö. TESz.). A kapcsolatot mutatja, hogy a betegség egyik tipikus képzete a teher, a nehézség (vö. *súlyos* beteg). A tanúk ugyanakkor gyakran a gesztusok, hangadások kifejezésével nyomatékosítják mondandóikat, például a betegség hiteles ábrázolása érdekében is: 1584: „mintha megnyomtak volna és kezdék erősen *nyekegni*” (Komáromy 42); 1753: „az fatens felesége sárgulni kezdte és Testiben bágyadozni [...] el annyira *nyikorgott* az Agyban az fatens Hitvesse” (Bosz. 2: 448). Az ilyen szövegekből kiindulva arra következtethetünk, hogy a *nyavalya* használata valamikor részlegesen átértelmeződhetett az olyan hangutánzó igék hatására, mint a *nyög*, a *nyekereg* ~ *nyikorog*: feltűnőbbé vált benne az állapottal járó hangadás jelentés-összetevője. A betegséggel (*nyavalyával*) járó tünetek fájdalmat váltanak ki, ezt jellegzetes hangadás jelezi – nyögés, nyöszörgés –, idővel pedig ez a körülmény kezdi el jelölni magát az állapotot vagy magát a megbetegedést. Ebben a jelentésváltozásban tehát a metafora és a metonímia (figyelemáthelyezés) egyaránt közrejátszott.

A tanúk beszámolójában már kétféleképpen is találkoznak ezzel a metaforával, az egyik a ’megbetegszik’ értelmű (*el-* vagy *meg*)*nyavalyodik*: 1746: „hamar utána mintegy hat nap mulva mód nélkül *el nyavalodott*, annyira hogy minyájan azt gondolták meg hal, sem nem ülhetett sem nem feketett, szüntelen vallo fájdalokat szenvedett” (Bosz. 2: 246); 1746: „négy holnap mulva annyira *megh nyavalodott* a fatens, hogy vetőtül foghva kikeletik nyomorkodván, járyni nem tudott” (Bosz. 2: 252); 1750: „azért egy Bornyuja annyira *nyavalodott*, hogy csak el nem veszet” (Bosz. 2: 637); 1746: „csak hamar utána három esztendő leánkájá ugy *megh nyavalodott*, hogy sem ehetett sem alhatott” (Bosz. 2: 255). A másik változat pedig ’betegeskedik’ jelentésű *nyavalyog*; ez a főnévi tő ellenére a -g képzővel beleilleszkedik az általában fiktív tövű hangutánzó-hangfestő igék közé, így a formai hasonlóság is megfigyelhető: 1755: „melly ütésre ell annyira ell nyavalásult, hogy közel három fertál Esztendeigh *nyavalgott*, ell annyira, hogy semmiképpen fejét nem birhatta” (Bosz. 2: 271); 1746: „azonnal a fejével roszul volt, és tudósokra jutván sokáig *nyavalgot*” (Bosz. 2: 621); 1741: „annyi tehetségek nem volt, hogy a csordára ki hajcsák, hanem csak a ház keőrül

nyavalgott egész Szent Mihál napig” (Bosz. 2: 135). A két kifejezés történetéről azt mondhatjuk, hogy a *nyavalyodik* a későbbiekben visszaszorul, a *nyavalyog* azonban megmarad, noha a használat megváltozik, elsődlegessé válik a (kellemetlen) hangadás jelentés-összetevője. Ekkor már elszakad, függetlenedik a betegség fogalomkörétől – talán ezzel összefüggésben változik meg a kifejezéshez kapcsolódó attitűd. A ’betegeskedik’ jelentés semleges volt, a mai *nyavalyog* viszont rosszalló, pejoratív hatású.

3.3. A nyelvi megismerést és a kommunikációt központba állító (funkcionális kognitív) nyelvfelfogásban a metafora információbefogadási módszer. Szinkrón értelemben olyan jelentéskiterjesztésként működik, amelynek során egy új vagy kevésbé ismert és megismerhető dolgot, fogalmat (célartomány) egy másik, könnyebben hozzáférhető mintájára (forrástartomány) dolgozunk fel (Kothencz 2008: 241–2; Tolcsvai Nagy 2010: 80–1). Ez a megközelítés elkülöníti a fogalmi, nyelvi nem kifejtett metaforát a metaforikus kifejezésektől: az utóbbiak (lexémák, szerkezetek) teszik világossá azokat az összefüggő tapasztalatokat, amelyek a metafora fogalmi alapját adják (Kövecses 2005: 20–3; 2010: 5–8, 77–82). A metafora alapja a hagyományos történeti megközelítéshez hasonlóan ebben a keretben is megfelelések, leképezések rendszere: tipikus források a testi és térbeli tapasztalatok, amelyek könnyen hozzáférhetők, általánosíthatók, így alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül értsünk meg elvontabb fogalmakat (ez a megállapítás Hadrovics Lászlónál is megjelenik). Hozzá kell tenni, hogy egyes, elsősorban kulturálisan hagyományozódó tapasztalatok szintén gyakran válhatnak forrástartománnyá. Ilyen például a háború többek között a VITA/ÉRVELES metaforájaként (a vitapartner mint *ellenfél*, akit *legyőzünk*, az érvek *fegyverek* stb.).

A fogalmi (tehát nyelvi nem kifejtett) metaforáknak többféle megértésbeli funkciója lehet, és ennek megfelelően eltérő típusai különböztethetők meg az alapján, hogy milyen erős a tapasztalati hasonlóság (Kövecses 2005: 48–9; 2010: 37–42). A széleskörű, rendszerezett tudás szerkezetű metaforát alkot, ekkor egy-egy fogalom (célartomány) különféle szempontok szerint képeződhet le metaforikus kifejezésekben (érzékletes példa az IDŐ mint MOZGÁS, ahol előtérbe kerülhet a mozgás gyorsasága, iránya stb.). Kevésbé szervezett célartomány (megérteni kívánt dolog) fogalmait képeznek le az ontológiai metaforák: ezek segítségével a nehezen körülhatárolható fogalmak vagy azok egyes aspektusai válnak valamelyest azonosíthatóvá, körülhatárolhatóvá.

3.4. Az egyik legáltalánosabb ontológiai metafora a TARTÁLY mint felszín, nem körülhatárolt fizikai tárgy vagy éppen állapot (Kövecses 2005: 50–1). A váratlanság és a tehetetlenség érzését gyakran az *esés*, *zuhanás* képzetével társítjuk – többek között megbetegedések esetén is. A testhelyzet és egészségi állapot kapcsolata nyilvánvalónak tekinthető (maga az *állóképesség* kifejezés is érzékletesen mutatja). A perszövegek, tanúvallomások egyik jellegzetes példája erre a megfelelésre a *nyavalyába esik*. Ennek alapja a hirtelen bekövetkező állapotváltozás megértése; a betegség itt többé-kevésbé körülhatárolt, tartályszerű, így a változás tartályok (állapotok) közti mozgásként értelmezhető: 1730: „ismet ujoban lábáról el esvén *betegh agyban* [= betegágyba] *esett*” (Bosz. 1: 401); 1732: „Simon Balást olyan *nyavalyában ejtette* melly miatt csak meg nem holt” (Bosz. 2: 578); 1737: „a Fatensnek edgyik szolgája lábáról el esvén, *olly szörnyü nyavalyában esett*, a kin minden ember csudálkozott” (Bosz. 2: 576); 1742: „ugyan akkor ezen Tanu *Hideglelisben esvén* az Ablak alá feküdt” (Bosz. 2: 367); 1742: „*Kis Juhász nevő ember nagy betegsighben esvén* utolsó oráján is csak Szabó Mihályra gyanakodott, hógy eő rontotta megh” (Bosz. 2: 161); 1750: „de ismét az Úra ugyan *nyavalyába azonnal belé eset*” (Bosz. 1: 292). Az *esik* által a figyelem előtérbe kerül az akaratlanság; a mozgás iránya, a helyviszony miatt ugyanakkor a változás hirtelen, pillanatnyi volta is érzékelhető. A szerkezet motivációja és használata pedig azóta is eleven.

A funkcionális kognitív megközelítés a megszemélyesítést is ontológiai metaforának tekinti, mint a legkézenfekvőbb tapasztalat – azaz önmagunk – használatát (Kövecses 2005: 50; 2010: 39). A tanúk elmondásai alapján a betegség felfogható egyszerre anyagszerűen, ugyanakkor élőlényként is elképzelhető – szintén az esés képzetét mozgósítva, míg ezúttal a test felületként jelenik meg: 1677: „mindgiart *reaia esett* mastani *njavallia*” (Bosz. 1: 378); 1732: „azon itzaka *esett rejá az nyavallya* az leányára, midön meg fenyegette volt az öreg Seresnő”; (Bosz. 1: 121); 1740: „azért valla bizonyossan, hógy nem egyeb által *eset azon nyávala rea*; hanem forgo Ilona által” (Bosz. 2: 112); 1741: „csak ha-

mar vagy *magokra nyavala esett*, vagy marhájukban kárt vallottak” (Bosz. 2: 133); 1755: „*te ejtettede rajta azon Nyavalyát*: hogy azulta semmi erős munkát nem dolgozhatik” (Bosz. 1: 318).

További előfordulásokat is találhatunk a váratlan állapotváltozást jelölő képzetre, szintén élő-lényszerű, megszemélyesített formában: 1699 k.: „egykor nem tudom micsoda *nyavalyaja érkezvén* Santa Lászlónak fenteregvén a földön” (Bosz. 1: 43); 1716: „akkor tsak hirtelenséggel nagy *fájdalom érkezik* az edgyik lába talpára, holyag támadvan rajta” (Bosz. 1: 179); 1753: „mindgyárt *baja és navalyaja érkezvén*” (Bosz. 3: 320). A testet irányító erő nemcsak a mozgás képzetével fejeződik ki megszemélyesítésként: 1742: „s láboj pedig bokában dagadni es fájni kezdinek melly nyavala egy hét alat annyira *el hatalmazot rajta*” (Bosz. 2: 168); 1742: „bal keziben pediglen nagy fáiaást erzet volna, melly nyavala az következendő napokon annira *el hatalmazot rajta*, hogya kezejvel nem foghatot” (Bosz. 2: 169); 1745: „miert eddigh nem gyüttetek hamaréb segíthetem volna rajta, már igen *el hatalmazot rajta az nyavala*” (Bosz. 2: 217).

A metaforák nemcsak a megértésben játszanak jelentős szerepet, hanem elősegítik az ismeretek, tapasztalatok fennmaradását, hagyományozódását. Ugyanakkor a kulturális változások vagy éppen a gyakori használat miatt a metaforikus kifejezések motivációja elhomályosulhat, háttérbe kerülhet. Az elméleti háttér vázlatos tisztázása után részletesen bemutatom a perszövegek egyik legjellegzetesebb rontásmetaforáját.

4. „Szánnja az Úristen, ha íg kell az embert megenni tizenkét pénzéért” – egy rontásmetafora elemzése

4.1. Ahogy arról korábban szó volt, a kihallgatásokon szabadon hagyták beszélni a tanúkat, így ugyanaz az esemény a közösség több tagjától is elhangzik (valamelyest függetlenül attól, hogy rákérdeznek-e a kérdőpontokban). Az egyes beszámolók eltérőek lehetnek a részletesezést tekintve, más esetekben pedig akár az ártó szándékosság hangsúlyozása is különbözhet. Az egyik tanúvallomásban véletlenszerű történésnek látjuk a megbetegedést: 1740: „maga pedig ollyas *Hideghlölisben eset*, hogy sok üdőkigh szenvedet” (Bosz. 2: 112). Míg egy másik tanú tudatos, akaratlagos cselekvésről és cselekvőről beszél: 1740: „eö rea bizonyossan Forgo llona *Boczáította azon nyávalat*” (Bosz. 2: 111).

Noha a kontextusból gyakran kiderül, hogy alapvetően rontásként értelmezik a betegséget, a szóhasználatban ez nem mindig jelenik meg. Beszélhetünk ugyanakkor az ártó szándékot feltűnően hangsúlyozó rontásmetaforákról is. Az egyik legjellemzőbb ilyen szerkezet a „valaki megesz valakit”: 1627: „eötet valami korpa miatt *megette* Simon Ferenczne” (KF. 1: 413). A metafora lehetséges motivációira és a hozzá kapcsolódó hiedelmekre az értelmezés és a történeti kontextus felvázolása után térek ki.

4.2. A *megesz valakit* szerkezet azonosítása, az ige értelmezése a mostani kompetenciánkból kiindulva több szempontból is magyarázatra szorulhat, de már a 16–18. században sem feltétlenül volt egyértelmű a magisztrátus számára. Erre abból következtethetünk, hogy időnként reflektálnak rá a lejegyzés során, szinonimával teszik világossá a jelentését: 1724: „Praedikátor Uram sokat feddődik ugy mond; már edgyszer *meg ettik (áliás vesztettik)*” (Bosz. 1: 36); 1748: „azt mondotta: hogy Horváth Kata *rontotta, vagy amint szoktak beszillenyi az illyes Aszonyok; ette megh* a Tehenit” (Bosz. 2: 258). Úgy tűnik tehát, hogy elsősorban a közösségben használatos, beszélt nyelvi fordulat lehetett. Mai szemmel nézve pedig az írott alakok egy része többféle értelmezést is megenged. Elsőre könnyen összekeverhető például az *etet* ~ (*meg*)*éitet* ’megmérgez’ jelentésű igével, gondoljunk csak a *süttötte* ige *sütte* változatára. A boszorkányperekben pedig nem példátlan a mérgezőes „rontás”: 1677: „Aztis hallotta, hogy az Urát *sülte almában valo eszközökkel étette* volna *megh*” (Bosz. 1: 379). Ugyanakkor több előfordulás ismeretében azt mondhatjuk, hogy nem az *etet* ~ *éitet* múlt idejű alakja szerepel *ette* változatban. Több érv is szól ugyanis amellet, hogy az *eszik* alakját kell ilyenkor is felismernünk. Bizonyos területeken az *evett* igealak *ett* ~ *ött* változatban fordul elő ilyen használatban is, azaz „működik” a rövidítéses alakváltozat: 1693: „llona, tégedet bizony Fekete Istváné *ett meg*” (Komáromy 167); 1722: „Nem egyéb, hanem az napom *ött meg*” (MBF. 3: 104); 1732: „mert e kivel egy söt kenyeret ettél az *ett meg*” (Bosz. 1: 237). Ha a műveltetés képzője

is a lexéma része lenne (mint az *étet*-ben), az grammatikai-funkcionális tartalma által nagy valószínűséggel gátolná az alaki redukciót.

További bizonyítékokat is találunk az olyan tövváltozatokban, amelyek világosan azonosíthatók. Lássunk erre néhány példát: 1712: „azután mondotta Hermánné Banánenak, nő *meg evel engem*” (Bosz. 1: 53); 1723: „No (ügymond) az fiamat *megevéd* s engem is *megéssz* immár” (MBF. 3: 151); 1741: „azonnal nagy sirással mondotta, no édes Anygom *megh evet* bizon engem az én Mosthám” (Bosz. 2: 64); 1745: „neis pöröllön kegyelmed Anyam Aszonnal, mert kegyelmed *evet meg engem*” (Bosz. 2: 233).

Eddig főként a 18. századból szerepeltek szövegrészek, a *megezz* azonban mint a rontás metaforája már a 16–17. századi peranyagokból is adatolható, ilyen a fejezet címben idézett „ig kell az embert *megenni* tizenkét pénzért” (KB 152). Az egyik első fennmaradt – Kolozsvárról származó, latin nyelvű – lejegyzésben is megjelenik: 1565: „*megennék őt*” (Komáromy Andor kiadásából magyarra fordítva idézi Klaniczay 1986: 280). További példák: 1584: „megfogatom, mert igen gyanakodom, hogy az *eszi meg* az én fiamat” (Komáromy 50); 1627: „te *ettel* engemet *megh* te miattad vallom en az kint” (KF. 1: 451); 1665: „ha gyermekeket veztegetteke *megh*, és *megh etteke*” (Bosz. 2: 12); 1677: „ne vécsetek édes Leányim ennek az Aszonynak, mert Csakoné Leánkáiat mégh az Anyya hassában eö *ette megh*” (Bosz. 1: 379); 1680: „engemet *megévé*l, miattad kel meghalnom!” (MBF. 3: 469). A tanúkihallgatási szövegek fennmaradása 1690-től válik rendszeresebbé, ezért sem várható el egységes megoszlás a különböző időszakokban. Hozzá kell tennünk azt is, hogy az ártó-rontó tevékenység *megevésként* történő megnevezése a 18. század után sem szűnt meg teljesen. Ezt mutatják legalábbis a néprajzi gyűjtések, azok, amelyek a hiedelemvilágra irányulnak (P. Madar Ilona gyűjtése Hajdú-Bihar megyéből, idézi Dömötör Tekla 1981: 128): 1963: „Guziné a maga lányát *ette meg*, mert félt, hogy rajtaveszít a másén. Valakit nekije *meg kellett enni*. [...] Úgy vált boszorkánnyá, hogy *megevett valakit*”. Még egy utalásszerű példa, ahol szintén nem derül ki, hogyan valósul meg a rontás, és pontosan mik a következményei: „Madar Eszter bába is *megette a lányát*, szíp nagy lyánya volt.”

A területi dimenziót tekintve nem mondhatjuk, hogy ez a szóhasználat kifejezetten körülhatárolható tájegységekhez, nyelvjárásokhoz kötődne. Jó néhány előfordulás a kolozsvári és a nagybányai lejegyzésekből való (Komáromy; KB; NB). A Schram Ferenc kiadásából gyűjtött anyag főként Bihar, Borsod, Békés és Csongrád megyéből származik, de a Dunántúlról is adatolható (Somogy és Zala megyei szövegekben is előfordul [Bosz. 2: 64; 233; 632]). Időben és területileg egyaránt kiterjedt használatú szerkezetéről van tehát szó.

4.3. Miután magát a szóelemet és a jelentését körüljártuk, térjünk rá arra, hogy milyen hiedelmeket, tapasztalatokat idézhetett fel ez a szóhasználat a korszak emberének. A metafora eredetét, motívációját több szempontból is megközelíthetjük. Molnár Éva szerint a kifejezés használata mögött valamiféle kulturális hagyományozódás működhet: az évezredes néphit szerint a varázslók megölik és megeszik az embereket, és ez válhatott a 15–18. századra jelképpé: akit a boszorkányok az özszejöveteleik alkalmával jelképesen megettek, az megbetegedett, sőt meg is halhatott (Molnár 1942: 48). A perszövegeket tekintve nem példátlanok az ilyen leírások, egy-két tanú beszámolójában szerepelnek boszorkánygyűlések mondaszerű elbeszélései: 1734: „s hozot egy szép szopós kövér gyermeket, de nem tudja férjfi volt e, vagy leány? Szintén úgy sikoltot kezekbe, és csak hamar öszve vagdalván, vasfazékban meg főzték, és közönségesen *meg ették*, a Csontyait penigh öszve szedvén, Széna Murvával elegyítvén öszve rakták” (Bosz. 1: 247). Egy másik részlet hasonló helyzetet ír le, bár nem emberre vonatkozik: 1743: „láta volna egy brázdából, sok boszorkányoknak öszvő gyülekezését, a kikkel egy hordó bor és egy vörös tehén lett volna, mellyeket midőn *el költöttek volna*, a tehenet megint tsontyaira állították, és kender tsöppüvel meg töltötték volna” (Bosz. 2: 190).

Arról viszont nem esik szó ezekben a konkrét szövegekben, hogy a tanúk összefüggést látnának az elmondott események, történések és a közösségben bekövetkező megbetegedések (vagy halálesetek) között. Az elmondott megevéseknek lehet jelképes tartalma, de következménye még vélekedésként sem mutatható ki. Emellett lényegesen ritkábban értesülünk olyan boszorkánygyűlésekről, ahol megbetegedéseket idéznének elő, mint ahányszor *megevésként* nevezik meg a rontást. Ahol tárgyi vonatkozása, nyoma van a károkozásnak – vagyis a gyanú szerint „eszközöket, mesterségeket” használnak –, azt máshogyan is nevezik meg, jellemzően kötésként (1737: „mészes

borba csinalt *kötést* s ugy atta néki az mely miat egész esztendeig elet halal között senlödött” [Bosz. 2: 354]). Így a fenti két példa mégsem támogatja a kulturális hagyományozódással kapcsolatos feltevélezt – bár természetesen nem is zárható ki.

Ezúttal a néphit mellett valamilyen ősi, alapvető, közvetlen fizikai tapasztalatokból is kiindulhatunk. Az *eszik* ~ *megesz* jelentés-összetevői közül a ’felemészt, elpusztít, megsemmisít’ válik a metaforikus kiterjesztés fogalmi alapjává. Hasonló jelentéstartalmú kifejezés vonatkozik a rontásra következő tanúvallomás részletében is: 1724: „Mind Tehenemet, S mind Gyermekeket *meg emésztették* a boszorkányok” (Sugár 103); 1742: „az Attyokat *ki emésztette* Tormáné ez Világbul” (Bosz. 2: 182). A betegségmetafora fogalmi alapja tehát ezúttal a „PUSZTÍTÁS mint EVÉS”: a történeti és történeti-etimológiai szótárak alapján ez a kiterjesztés a jelentéscsoportokból könnyen kialakulhatott. Az *eszik* ’emészt, gyötör’ jelentése mentén válhatott általánosabbá, elvontabb használatúvá. A Szótörténeti tár sorolja a *megesz* jelentésváltozatait, ezekből is kirajzolódik a változási sor, egy lehetséges változás iránya: ’felfal’ [felemészt] > ’elpusztít, tökretezt’. Ebben a metaforában tehát nem annyira a rágás képze, mint a testi erő, az egészség felemésztése, a test megsemmisítése érvényesül.⁴ Ez a motiváció bizonyos értelemben máig eleven, hiszen manapság is mondhatjuk ételle, hogy elpusztítottuk – noha inkább bizalmas-tréfás fordulatként használatos.

Ez a rontásmetafora sem eredményez sokféle aspektus szerint változó szókinccset: nem a szerkezetben jelölődik az, hogy maga a megbetegedés milyen gyorsan történik, vagy milyen súlyosak a következményei (nem mondják például azt, hogy valakit „felfaltak” a boszorkányok). Eddig mindössze egy olyan esetet találtam, ahol valamelyest más aspektus jelenik meg: 1742: „mert engem éjjel nappal *az ő tudománya rágat*” (MBF. 3: 717). Azt mondhatjuk tehát, hogy nincs különösebb strukturáltsága, inkább a tapasztalat általános körülhatárolásának szándéka működhet benne, így az ontológiai metaforák közé tartozik.

Az egyelőre nem ismeretes – a forrás jellegéből adódóan sem –, hogy a *megesz* mióta használatos varázslással pusztításként, rontásként történő értelmezéssel. A ’gyötör’, ’pusztít’ jelentéstartalmak mindenesetre a 15–16. századból adatolhatók (NySz.; TESz.).⁵ A Szótörténeti tár szerint már a boszorkányperes iratokkal egyidejű szövegekben is megtalálható a *megesz* általános – nem feltételezett varázslás által történő – ’elront, megnyomorít’ jelentésben: 1574: „chiakne(m) meg Eonek ez Estve”; 1583: „hog ha lehetne meg ennetek”; 1697: „hiszen azt az nyomorú Aszszonyt meg ette az ura”. Tájszótáraink alapján a későbbiekben is kimutatható ez a hiedelmektől eltávolodott jelentés: „*ne egyél meg*” ’ne gyötörj’ értelemben (SzamSz.); „*megeszed* minden rongyodat” (SzlavSz., ÚMTsz.). A tanúvallomás anyagában ugyanakkor nem találtam olyan adatot, ahol hétköznapi elrontást neveznek meg így: 1627: „sok szegeni ember *tehene hasznat ette megh*” (KF. 1: 423); 1716: „*az én fonalamat* ugjmond az boszorkányok *ették meg* tsak tudom már” (Bosz. 1: 184). Az eddigi feldolgozott anyagok alapján az sem fordult még elő ezekben a beszámolókbán, hogy ne boszorkánysággal gyanúsított személyt enne meg – tenne tönkre – valamit (pedig előfordul, hogy a tanúk valami kárt okoznak, és vélekedésük szerint ez készíti a boszorkánysággal vádolt személyt olyan megtorlásra, amely megbetegedéssel jár). Úgy tűnik tehát, hogy a boszorkányság témakörében a közösség számára a *megesz* lefoglalódott a boszorkányok által elkövetett általános megbetegítés, pusztítás megnevezésére. A hiedelmektől részben eltávolodva, de a betegség témakörében maradvá gondolhatunk e metafora kapcsán bizonyos szitkozódásokra is, mint az *egyé fene* (előbb ’fenevad’ majd ’betegség’ jelentésben is), vagy a *franc egye meg*, hiszen ezekben is az ’elpusztít’ jelentés volt az elsődleges. Manapság inkább igeikötő nélkül használatos hasonló metaforaként ’gyötörődik’ jelentésben, ha azt mondjuk, valaki *eszí, emésztí magát* valami miatt – mostanra viszont már nem a másik ember ellen irányul, hanem a „cselekvő” egyben az elszenvető is.

⁴ További kutatásokat igényel az a kérdés, hogy ez a metaforikus kiterjesztés mennyire univerzális, mindenesetre a NySz. *megesz* címszavánál található latin megfelelők esetében hasonló jelentésváltozatok figyelhetők meg: *devoro* ’elviszteget, pusztít, megsemmisít’; *comedo*: ’megesz, elkölt, emésztí magát’, illetőleg ’felfal, elnyel, vagyont elpazarol’ (vö. A latin nyelv szótára: A kútfőkből, a legjobb és legújabb szótáriradalomra támaszkodva. Összeállította: Finály Henrik. Franklin, Budapest, 1884).

⁵ Nem ’ront, megbetegít’ jelentésben, inkább általános pusztításra vonatkozik: 16. század eleje: „ez velagban valo farkastul ilyen igen felte-tek. ky chak az testwt *ewhetj meg* es nem az lelket” (VirgK. 28v/24); 1536: „ky zemedbe zepet zol, de hatwl *meg ezē* / Az weled egjwyt soha sokajg nē lezē” (Pesti: Fab. 14).

4.4. Miután valamelyest képet kaptunk a jelentéskiterjesztés lehetséges motivációiról, érdemes rátérni arra, hogyan is működik a *mege*sz rontásmetaforaként, vagyis milyen hiedelmek, vélekedések kapcsolódnak hozzá – ezek egy része érvényes a szövegtípusban fellelhető további betegségmetaforákra is.

Jellemző, hogy nem egy meghatározott betegségre vonatkozik, hanem a tünetektől függetlenül általánosságban utal az állapotváltozásra. Lássuk tehát, hogy a tanúk szerint mi mindent „ehettek meg a boszorkányok”. Időnként konkrét testrészekre hat az így elképzelt rontás: 1726: „mondotta Farnosinénak *te etted meg* az Béres András komam *kezeit*” (Bosz. 1: 118); 1739: „Nekem Anyám Aszony miatt kell ell vesznem, mert *eő kgme ötte megh a lábamat*” (Bosz. 2: 362); 1756: „akkor boszúságában mondotta vólt, hogj az a kurva boszorkány *ette meg az ő szemét*” (Bosz. 3: 142); 1739: „*te etted meg* Faluvéginé az feleségemet és *az fiannak a fejét*” (KF. 2: 874).

Nem minden esetben értesülünk ugyanakkor a részletekről: 1665: „es ezen fatensnek fiat *megh ettik kilencz Esztendőst*” (Bosz. 2: 13); 1723: „Kovácsnak nyavalyája esett Kenéznének az házára ment azt mondotta, *te öttél megh engemet néne*” (Bosz. 1: 109); 1739: „hallottam [...] hogy Berei Sára *megette ötet és nyomorút csinált belőle*” (KF. 2:876). Ugyanakkor az így felfogott megbetegítésnek az élet különböző területein lehetnek következményei: 1667: „*megettétek világát* feleségemnek, mert már csak három hétig élhet” (MBF. 4: 374); 1745: „*megöttik az én férjhezmenésemel*” (MBF. 4: 206); 1728: „ezt mondotta Szemeben Kis Györgyné, Te égetni való vén Boszorkány *te ettl meg engem azért nincsen Gyermekem*” (Bosz. 2: 321); 1743: „de Vámosné *megette ötet és azolta nem látta a fényes csillagot*” (MBF. 1: 474). Emellett a test erejét, energiáit pusztító erő hatása tartós folyamatként is megfogalmazódik: 1735: „az egy felemet megette Kovács Szabóné, és a másikat most *eszi*” (Bosz. 2: 584); 1742: „ötet Bába Ilona és Székely Ferenc feleségestől *eszik s kínozzák*” (MBF. 3: 210); 1731: „nemcsak *meg van rontva*, hanem *meg is van éve*. Ha előbb hívtatok volna, segíthettem volna rajta” (SzegSz.).

A megevést olyankor sem szó szerint kell érteni, amikor állatokra vonatkozik: 1720: „*El rontottad* az Tehenemet Te Takács Istvánné. Azért *etted meg*, hogy háromszor tejet kérni voltál nálam, nem adtam” (Sugár 88); 1723: „*eő ette volna meg* az Eözvegy Aszszony tehenét. És *eő meg is gyógyította*” (Sugár 94); 1727: „ismit mondotta az ördögh Teremtettek *megh ettek es el rontottak* az Marhamat hasznátis el vettek” (Bosz. 1: 520). Ahogy a kontextusból is kiderül, nem az állatok elpusztulásáról számolnak be ilyen módon (sőt szerencsés esetben meg is gyógyulnak). Egy Nógrád megyei szövegben pedig részletesen olvashatunk egy „küldött farkasról”, egy Pályo nevű koldusról, az ő károkozásai is így jelennek meg: 1754: „az felesége meg intette az Urát ne halljatok [háljatok] úgy mond most oda ki az lovakkal, mert bizony *meg eszi* Palyo [...] és azon éjel a Leg jobb Lovát *megfojtotta a farkas*” – egy másik tanú hozzáteszi: „*semit sem evet belőle* a farkas, azért minden gyanúsága reája vagyon” (KF. 2: 538, 541). Noha itt már pusztításról van szó, itt sem az elsődleges jelentésben használatos a *mege*vés.

Annak ellenére, hogy az erő felemésztése, a test megsemmisítése jelenik meg ebben a metaforában, a rontási tevékenység ilyenkor nem helyrehozhatatlan: 1704: „*Megevétek* a lábomat és két-három óra múlva ismét meggyógyult!” (NB. 204); 1693: „ezt a tehenet a szomszédod *ette meg*, de [...] semmi gondja nem lesz [...] és meggyógyult” (Komáromy 165). A közösség szemében tehát ritkán végzetes az így „okozott” betegség. Sőt el is várják, hogy a boszorkány orvosolja a rontást: 1703: „Ha *megh ötted* vagy mit csináltál haraghból a feleségemnek, meg gyógyítsd” (NB. 139); 1731: „*reá kiáltottam*, hogy ő rontotta meg a gyermekemet [...] *amely ebül megetted, meg is gyógyítsad!*” (KF. 1: 354); 1734: „*te ettl meg ugymond kutya lelkü hanem meg gyógyéts*” (Bosz. 3: 314), 1771: „Nó Amica *megetted* a Bölkényi koma fiát, *meggyógyítsd* mert hanem megigetlek borsószalmába” (KF. 2: 852).

Ezt a szemléletet támogatja az a hiedelem, amelyet a nézők képviselnek; azok, akik állításuk szerint meg tudják mondani, honnan származik a betegség: 1693: „asszonyomat a *másik bába* [...] *ette meg és én meg nem gyógyíthatom*” (Komáromy 166); 1702: „a melly beteget ő meg néz, meg tudgya kicsodák *ették meg*” (Bosz. 3: 182); 1708: „Egy vak leánya is volt Lippainénak, az orvos azt mondotta, hogy *maga ette meg* Lippainé” (Komáromy 220). Emellett a nézők a gyógyítást is rontásként értelmezhetnék: 1742: „látták, hogy majd el szakad a Gyermek Lába [...] *no az ötte megh, a kívül köttetétek*” (Bosz. 2: 373). Nem tehát az a kérdés, mivel kötötték, hanem hogy ki – ahogy szó volt róla, a betegség okozóját keresik, nem pedig az okát.

Lényeges, hogy bár a megevésben egyértelműen kifejeződik az ártó szándék és az, hogy valakinek tulajdonítják a rontást, az így okozott betegség nem feltétlenül irányítható: 1720: „Erre monda az szokszor írt asszony: *magadat akarták megenni*, de az gyermeked az megye mellett volt, s azt ették meg” (MBF. 4: 482). Ez a vélekedés más rontásmetaforáknál is megfigyelhető, például nem az lép bele a kötésbe, akinek „szánták”.

A vélekedések szerint az ilyesfajta rontásnak a boszorkányos tudás megszerzésében is szerepe van: 1708: „mondotta az orvosasszony Lippainénak: hiába hordozod ezen vak leányodat, mert *tedd meg, ezen tanulád a boszorkányságot*” (Komáromy 221); 1714: „Csanadiné arra kinszergette, hogy allyon közégben, kire mondotta a fatens, én nem alok, mert úgy mond; *az Emberek gyermekén tanulják azt az Asszonyok [...]* arra azt mondotta néki Csanadiné *ed megh edgyik öcsédet, lam énis az én Gyermekemet edtem megh*” (Bosz. 1: 58). Ez utóbbi hiedelem, ahogy a korábban idézett néprajzi gyűjtésekben láttuk, az üldözések után is fennmarad.

5. „nyavalyája távozott” – a gyógyulás képzetei

5.1. Ahogy a boszorkánynak tulajdonítják a fent tárgyalt metaforákkal jelölt rontásokat, megbetegedéseket, hozzá kapcsolják a gyógyítást is. Ennek tipikus képzete a betegség szorító erejének megszüntetése, amit úgy fejeznek ki, hogy a boszorkány *megeeszt* valakinek 1742: „ha Hegedüs Andrásné *megh nem ereszt* neki, *megh köll halni*” (Bosz. 2: 170).⁶ Érdemes tehát kitekintésként ráterni a gyógyuláshoz kapcsolódó képzetekre, metaforákra is, összevetve azokat az orvosi receptekben kirajzolódó metaforahálózattal. Kuna Ágnes egy tanulmányában azt vizsgálja, hogyan jelennek meg a 16. századi orvosi receptekben – az *Ars Medica* című (1577 körüli) gyűjteményben – bizonyos meggyőzőési stratégiák, hiszen a gyógyulásba vetett hit szerepe kulcsfontosságú tényező, főként az ilyen típusú, részben népi tapasztalatokra is építő szövegekben (2013: 105–24). A betegség megszűnésének alábbi fogalmi kategóriáit, alkategóriáit mutatja be: távozás (kezdet); megáll/eláll (pl. a vérbaj); tisztulás, szabadulás, enyhülés (pl. hideglelésé); erősítés (pl. a tüdőt); kiűzés (férget, hurutot stb.); elrontás (pl. vesekövet); elvevés/vesztés (hályogot, fájdalmat); újulás (pl. a tüdőt újítja) – emellett megjelennek a *könnyebbül, meglassul* típusú kifejezések. Ennek megfelelően ebből a szövegtípusból a betegség következőképpen rajzolódhat ki: mint TESTBEN KÖZLEKEDŐ ÁLLAT/ERŐ; mint MOCSKOSSÁG, RABSAG vagy NEHÉZSÉG (Kuna 2013: 116–7).

Az orvosi receptek tehát szintén sokféleképpen idézik fel a betegség-egészség tapasztalatát, ezek pedig szembeisíthatók a tanúvallomásokban rögzített benyomásokkal, vélekedésekkel, hiedelmekkel. Fontos ugyanakkor figyelembe venni, hogy a két szövegtípusnak más a célja, és maga a megbetegedés témaköre is más-más módon fogalmazódik meg bennük. Az orvosi receptek jellegüknél fogva bizonyos konkrét megbetegedések, tünetegyüttesek gyógymódjait tartalmazzák, így a betegség megszűnésének egyes metaforái is erősebben kapcsolódnak az egyes tünetekhez, azokból indulnak ki. Emellett pedig, bár a népi gyógyászatból merít, a boszorkányos, ördögi hiedelmek értelemszerűen kimaradnak; amennyiben természetfölöttinek szerepe jut, az Istennek tulajdonítva jelenik meg (Kuna 2013: 106, 119). Részletesebben megnézve az egyes metaforákat, átfedésről és ellentétekről egyaránt beszélhetünk.

5.2. Mind az orvosi receptekben, mind a tanúvallomásokban a gyógyulásra vonatkozik a *könnyebbül, könnyebbedik*: 1714: „béis kötötte Kapta Sophi az eő Kglme kezét, mingyart is *könnyebedet*” (Bosz. 1: 58); 1741: „Tamás Susa kertében bizonyos füvet szedvén az Fátens Feleségéhez ment, és kezit reá tette, kente, fente, és kötözte, *azonnal megh könnyebbedett Felesége*” (Bosz. 2: 479). Ebben a szemléletben a betegség nehézségként, teherként értelmeződik (konkrét betegséget is neveznek nehéz nyavalyának).

Szintén előfordul az enyhülés, szabadulás a közösségi szóhasználatban: 1745: „két hét mulva *föl szabadulván* kinnyiaibúl, és föl kelvén többeknek jelenléttében” (Bosz. 2: 245). Megfigyelhető továbbá a TÁVOZÁS mint fogalmi kategória, bár az orvosi receptekben ez jellemzően tünetekre vonatkozik (*elindul a kö*). A tanúvallomásokban főként az anyagcserre („természet”) kapcsán jelenik

⁶ Igeköti nélküli használatban is megjelenik, ekkor viszont éppen rontásra utal: 1740: „magara pedig Kovács Györgyre, olyan *nyavalat eresztett* kiben sok üdeigh sinlödöt” (Bosz. 2: 114).

meg az indulás. Általánosságban a betegség is előfordul így, megszemélyesítve, hiszen valamiféle – mások számára nem látható – alakban képzelik el a betegséget: 1754: „tellyes gyanóság a kérdésben irtt Kele Katára lévén, meg izenték a helségbéliek neki, hogy *könnyebétcse, vagy is távoztassa el azon faidalmat*” (Bosz. 2: 681); 1748: „azonnal jobban let, *nyavalája távozott*, s mint ha egyszerre el fujták volna rula ugy helyre épült” (Bosz 2: 260). Erősebben jelzi a hiedelmek szerepét, ha li-dércnyomásos tünetekkel kapcsolatos: 1737: „megh szolította Tott Ilona, hogy tarcsa jól éget borral *el távoznak az Boszorkányok a leányátul*” (Bosz. 2: 108); 1761: „*ha gonosz tétemény van rajtok, az ellen fog használni azon orvosság, és el távoztattya töllök*” (Bosz. 3: 171).

Az *eláll, megáll* jelentéstartalom már máshogy érvényesül a tanúvallomásokban (nem gyakori fordulat). Megjelenik a természetre (anyagcserére) vonatkoztatva a betegség tüneteként: 1751: „*mind a két természet folásó el állott* volna mely miát megh köllött volna halnyi” (Bosz. 2: 659). A gyógyulást jelezve tipikusan nem ’abbamarad’ értelemben használatos, hanem metaforikusan utal magára a betegsége: 1677: „ki megh füröztuén ezen Fatenst *ugy állot el az götteleum rola*” (Bosz. 1: 377). A test ezúttal is a felületként, felszínként képzelhető el, a betegség pedig az azt beborító, körülvevő anyag, vagy valamilyen erő, megszemélyesítve.

Az *erősít, kiűz* és az *elvesz~elveszt* nem jellemző a tanúvallomásokban; a jobbulás folyamatáról ugyanis közvetetebben beszélnek, jelezve, hogy az illető ehetett, ihatott, vagy a maga lábán járt. Az *elront* ilyen használatban szintén nem jelenik meg, tünet ’elrontására’ nem találtam példát, a gyógyítást tipikusan a *megegerszt* fejezi ki (az viszont többféle tünetre vonatkozhatott). Az *újít* szintén tipikusan nem a gyógyulásra vagy a gyógymódra vonatkozik a tanúvallomásokban, hanem inkább a betegség súlyosbodását és/vagy az ártó szándékot fejezi ki: 1696: „azert nem gyógyithatom megh, mert mostis *ujjettan ujjiytak rajta*” (Bosz. 1: 370); 1723: „*de hogy gyógyitom, de ezerszerte jobban meg ujitom*” (Bosz. 1: 219); 1744: „s úgy valami kevéssé jobban kezdet lenni, de azután is *ugjan tsak megh ujult a nyavalya*” (Bosz. 2: 517); 1743: „hallom kerekas Kata, hogy a Jutkánkot gyógyított, *de azt bizony Ujjiyták* mivel én is gyógyéttam, és nem gyógyéhattam megh” (Bosz. 1: 550). Az orvosi receptekben tehát néhány fogalmi kategória, mint a RONT és az ÚJÍT, pozitív jelentéstartalmakkal is használatos, míg ez a tanúvallomásokra – így valószínűleg a közösségi tapasztalatok egy részére – nem jellemző: erősebb a hiedelmek szerepe, a gyógymód(ok) helyett a feltételezett okozóhoz kapcsolódnak ezek a kifejezések.

5.3. Az orvosi receptekben nem szerepel, vagy legalábbis nem gyakori metaforája az egészség helyreállításának, a betegség megszűnésének az EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT mint ÉPÜLET képzete. A tanúvallomásokban az egyik legtipikusabb ilyen fordulat a *kiépül*, érzékletesen utalva az irányjelentéssel az állapotváltozásra: 1754: „és mindgyárt *ki épült betegségébül*” (Bosz. 2: 683); 1730: „és más orvassagokkal orvasolván *ki épült nyavalájából*, és mind keze, mind lába helyre allottak” (Bosz. 2: 56); 1750: „és harmad napig nem is látott szemével (:Noha ugyan *ki épült belőle*:)” (Bosz. 2: 400); 1767: „gyarapodtak az marhák, és *ki épültek lassanként nyomoruságokbul*” (Bosz. 2: 541). A tünetektől függetlenül úgy jelenik meg a betegség, mint a testet körülvevő (többé-kevésbé zárt) valami, amiből ki lehet jutni, ha nem is tipikusan mozgást jelentő igével utalnak rá. Az állapotváltozás másik irányával is szembeállítható: ahogy láttuk, a megbetegedés kifejeződik azzal, hogy valaki *lábáról el-leesik, nyavalyába esik*. Megfigyelhető valamelyes változás az irányultságban: manapság az egészséget inkább a felfelé jbbi, míg a korszakban jellemzőbb a kifelé irányulás (bár a *felépül* sem példátlan).

Ezeket kívül a rontás megszűnésére utalnak a tanúvallomásokban azzal, hogy valakinek *tágul a nyavalyája ~ valakin tágul a nyavalya*. Ez olyan képzetet idéz fel számunkra, amelyben az emberi test felszínként értelmeződik, a betegség pedig a felületre kerülő, azt körülvevő, érintő – sőt szorító anyagnak, hatásnak feleltethető meg. Ugyanakkor bizonyos értelemben felfogható élőlényszerűen, megszemélyesítésként is: 1703: „mellyet a fatens meg cselekedet akkor egy keves ideig *tagul(!) az nyavalyaja*, de most is csak hibas az feje” (Bosz. 3: 192); 1729: „látván nehész nyavalyaban fetrengeni, kit is Vörös Mihalyne midőn megh kenegetett, *az nyavalya tágult rajta*” (Bosz. 1: 400); 1730: „akkor ugyan nagy fajdalmakat érzett Testiben a kenyis után, de idővel *tágult nyavalyája*” (Bosz. 2: 58). Mivel a szorítás megszűnése a megfelelő alapszint, ez a szerkezet párhuzamba állítható a *megegerszt* metaforával. Noha az állapotváltozást előidéző szándék ilyenkor nincs jelen közvetlenül, a kontextus világossá teheti a vélekedést: 1742: „Az után pedig hogy egy kevéssé *tágultak nyavalaí*, es az szollásais egy kevéssé megh jött, mindenkor Kas Andrásné okozta” (Bosz. 2: 177).

Ha a gyógyulás metaforáit összevetjük egymással és a megbetegedést jelölő kategóriákkal, gyakran hasonló képzetek különböző aspektusai jelennek meg *megereszt – tágul a nyavalya; nyavalyába esik – kiépül a nyavalyából*. Az orvosi receptekből általánosítható betegséget és gyógyulást érintő fogalmakkal, képzetekkel egybevetve pedig megfigyelhetünk átfedést (*könnyebbedik, távozik*); jelentésmódosulást (*eláll*); elkülönüléseket a tapasztalatok, hiedelmek, vélekedések eltérése miatt (*újít, ront*).

6. „A bizonyágok vallásai jobb részint világosok lévén” – összefoglalás

6.1. A dolgozatban a betegség témakörére vonatkozó metaforákat vizsgáltam történeti forrásanyagban. A boszorkányperek szövegtípusa egyedülállóan tekinthető abból a szempontból, hogy változatos és sajátos szókincs- és metaforahálózat rajzolódik ki benne – csak részlegesen mutat hasonlóságot más, az egészség-betegség témakörére vonatkozó műfajokkal. A tanúvallomások jellegzetes módon őrizték meg a 16–18. századi közösségek tudását, hiedelmeit arról, ahogy a korszak embere feldolgozhatta a hétköznapi, nem ritkán tragikus káreseteket, megbetegedéseket. Jellemzően a boszorkányság szerepköréhez kötődtek a betegségek, ugyanakkor nem minden esetben tekintették a rontást végzetesnek, sőt nem is volt feltétlenül irányítható – így arra következtethetünk, hogy a leghangsúlyosabb a váratlanság és a tehetetlenség tapasztalata lehetett.

A bemutatott példákban látszik, hogy a jelentéskiterjesztések többféle közvetlen fizikai tapasztalat mentén működhetnek, ezek egy része ősi lehetett (*megeesz*), más része újabb, analógiás hatást mutat (*nyavalyog*). A képzetek egy része fennmaradt (*betegségbe esik*), egy része módosult (*nyavalyog*), a megszemélyesítés ritkábbá vált (kevésbé jellemző a *nyavalya esik valakire* vagy *tágul a nyavalyája* – bár előfordul, hogy valakit *ledönt a lábáról a megfázás*), a korszakra oly jellemző *megeesz* pedig nagyrészt visszaszorult, illetőleg elszakadt a hiedelmektől.

FORRÁSOK

- Bosz. 1–3. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III*. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- KB. = *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743*. Szerk.: Pakó László – Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- KF. 1–2. = *Magyarországi boszorkányperek: kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2*. Közreadja: Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1989.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- MBF. 1–4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II*. Szerk.: Bessenyei József; *III*. Szerk.: Kiss András – Pál-Antal Sándor; *IV*. Szerk.: Tóth G. Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- NB. = *Nagybányai boszorkányperek*. Szerk.: Balogh Béla. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig 1–3*. Sarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Sugár = *Bübbajosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Közreadja: Sugár István. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1987.
- SzamSz. = *Szamosháti szótár 1–2*. Csúry Bálint. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1935–1936.
- SzegSz. = *Szegedi szótár 1–2*. Bálint Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.
- SzlavSz. = *Szláviai (kórógyi) szótár 1–3*. Penavin Olga. Forum, Újvidék, 1968–1978. [2. kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2000.]
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14]*. Főszerk., Szabó T. Attila et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Történeti magánéleti korpusz = <http://tmk.nyud.hu/>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Culpeper, J. – Semino, E. 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1: 97–116.
- Dömötör Tekla 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina, Budapest.
- Haader Lea 2006. A középmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 365–85.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Iklódy András 1982. A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. *Ethnographia* 93: 292–8.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä, 165–73.
- Klanciczay Gábor 1986. Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97: 257–95.
- Kothencz Gabriella 2008. A lexikai jelentésváltozások okairól holista kognitív szemantikai keretben. In: Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 241–67.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2010. *Metaphor: A practical introduction*. Second Edition. Oxford University Press.
- Kulcsár Zsuzsa 1961. *Inkvizíció és boszorkányper*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kuna Ágnes 2013. Meggyőzési stratégiák az *Ars Medicában* (1577 K.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Molnár Éva 1942. *Boszorkányper*. Budapest.
- Pócs Éva 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányper néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–47.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő*, 380–6.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Tóth G. Péter 2001. „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium narratívák a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva szerk., *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 199–226.

Varga Mónika

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Varga, Mónika

On metaphoric expressions of illness in witch trials

The present paper is a case study in historical semantics examining metaphorical expressions and constructions of illness and recovery with respect to their capacity to uphold conventions in usage and to maintain the collective experiences of speech communities. Data was taken from documents of 16–18th century witch trials, most notably witness depositions that tell of individuals unexpectedly falling ill, and of the witch hunts that ensued consequently. The aim of the paper is to explore various segments of the vocabulary of a distinct conceptual sphere and the ways of expressing the knowledge, beliefs and impressions which were characteristic in these communities according to the testimonies. The semantic extensions at hand can emerge from all sorts of direct physical experience: some of the idioms are probably ancient in origin, while others are rather new, and come about as a result of analogical change. The most characteristic phrases of the period, however, are today separated from past beliefs.

Keywords: metaphor, semantic extension, witch trials, vocabulary of illness and recovery

„Hogy fejezzem ki magam szépen?” – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött

1. Bevezetés

A tanulmány nyelvvideológiai szempontból vizsgálja az obszcenitásokról alkotott metanyelvi reflexiókat. Az obszcenitásokat olyan nyelvi ideológiák által determinált jelenségként kezelem, amelyek az diskurzus résztvevői számára trágarak, sértőek lehetnek. A tanulmány célja az, hogy az obszcenitásokhoz kapcsolt stílusutajdonításokat és stilisztikai attitűdöket magyarázó, nyelvről alkotott implicit és explicit vélekedések megnyilvánulási lehetőségeit bemutassa. Ezen felül a tanulmány a nyelvi ideológiák általános működésére vonatkozó megfigyeléseket is tárgyalni kíván.

A vizsgált kérdések interdiszciplináris keretbe ágyazódnak, mivel a téma érintkezik a szociolingvisztikával, a stilisztikával és a pragmatikával is egyaránt. A tanulmány ennek megfelelően először a kutatás elméleti alapfeltevéseit tisztázza (2.). Ezen belül az elméleti háttér általános bemutatását követően a nyelvi ideológiák működéséről ejtek szót (2.1), majd pedig az obszcenitásfogalom tisztázásáról és használatának relevanciájáról szólnak (2.2.) A 3. részben empirikus kutatásom módszertanát és a mintát ismertetem. A 4. fejezet a kutatási eredmények bemutatását szolgálja, így annak alfejezeteit tekintve szót esik az obszcenitásokról szóló különböző diskurzusokról, így a nyelv romlásának a gondolatáról (4.1.), a standardista diskurzusokról (4.2.), az indexikalitásról (4.3.) és a magyar nyelv egyediségének az ideológiájáról (4.3.). A tanulmány végén összegzésként kitekintést teszek a nyelvi ideológiák diskurzusbeli szerepéről általánosan (5.).

2. Elméleti háttér

Jelen dolgozat egy olyan nyelvelméleti keretet kíván alkalmazni, amely beleillik a szociolingvisztika „harmadik hullámba”, azaz a társas konstruktivista irányzatába, illetve az interakcionális stilisztikába (vö. Bartha–Hámori 2010; Eckert 2012). Ennek megfelelően a mereven elkülönített szocio- és dialektusok helyett a stílushasználat („styling”) kerül a vizsgálat középpontjába. Ebben a szemléletben a stílus választása egy olyan nyelvi tevékenységként értelmeződik, amelyet meghatároznak szociokulturális, kontextuális, diszkurzív és egyéni tényezők egyaránt. A különböző stílusválasztások tehát aktiválhatnak különböző kognitív sémaként értelmezhető normákat, ideológiákat és attitűdöket, konstruálhatnak és dekonstruálhatnak identitásokat is (Simon 2012). A dolgozat az obszcenitásokat is stílusválasztásként értelmezi, amelyek használata meghatározó különféle ideológiák létrehozásában a diskurzus összes (beszélő és hallgató) résztvevőjének a szemszögéből. Ezen ideológiák meg- és újraalkotásának, valamint a stílushasználatnak mindig alapvető elemei a nyelvről alkotott vélemények, elgondolások, amelyeket a következőkben fogok tárgyalni.

2.1. A nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiák egyik központi eleme a metanyelvi értéktulajdonítás, vagyis a nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos vélekedések és értékítéletek (Heltainé Nagy 2009: 76). A funkcionális nyelvelméletek szerint a nyelvet a nyelvhasználó és közössége mindig újraalkotja, ebből kifolyólag a nyelvről való véleményalkotás, egyes nyelvi formulák, stílusválasztások megítélése és ezek változása természetes velejárója a nyelvi tevékenységnek. Az értékelés megalapozza, létrehozza a normákat, és az értéktulajdonításoknak fontos szerep jut adott közösségek önértelmezésében is. Ehhez kapcsolódva Susan Gal nyelvvideológia-meghatározása a következő: „[a] nyelvvideológiai kultúrafüggő fogalmak, amelyeket a résztvevők és megfigyelők visznek bele a nyelvbe, gondolatok arról, hogy mire jó a nyelv, mit jeleznek az egyes nyelvi formák azokról az emberekről, akik

ezeket használják, illetve egyáltalában miért vannak nyelvi különbségek” (Gaal 2002: 197-t idézi Laihonen 2011: 22).

Fontos megjegyezni, hogy a magyar szakirodalom beszél nyelvi babonákról, mítoszokról és tévhitokról egyaránt (vö. többek között Borbély–Vançoné Kremmer–Hattyár [szerk.] 2009; Hires-László–Karmacsai–Márku [szerk.] 2011). Célszerűbb azonban a **nyelvi ideológiák** kifejezés alkalmazása. Míg a *babona*, a *mítosz*, a *tévhit* és a *sztereotípa* szavak egyaránt rendelkeznek valamilyen negatív konnotációval, és szakszóként magukba foglalják azt, hogy valamely téves felvetés rejtezik mögöttük, addig a nyelvi ideológiák ezzel szemben nem jelenítenek meg negatív vagy pozitív értéktételeket – de ez azt sem zárja ki, hogy az eddigieket ne értsük bele a nyelvi ideológiák kategóriájába. A nyelvi ideológiák felől való értéksemleges megközelítés tehát elveti azt az elképzelést, hogy volna a nyelvnek egy tisztán tudományos, objektív és „igaz” szemlélete.

Ennek kapcsán kérdésessé válik, hogy a nyelvvideológia-kutató feladata-e megítélni, hogy melyek a nyelv igazi, megfelelő szemléletét bemutató és emiatt preferálandó ideológiák, és ezzel együtt valamilyen preskripciót létrehozva, avagy inkább az lenne a vizsgálatok célja, hogy a különböző közösségek nyelvi ideológiáit leírja, úgy, hogy abban a kutató nyelvi ideológiái a lehető legkevésbé legyenek tetten érhetőek.¹ A kérdés tehát az, hogy a nyelvésznek kritikai vagy semleges kutatói attitűdöt kell-e megvalósítania (vö. Woolard–Schieffelin 1994: 57–8). Jelen tanulmány utóbbi lehetőség mellett foglal állást, hiszen a nyelvi ideológiák működésének és megjelenésének vizsgálata sokkal fontosabb a nyelvről való gondolkodás tudományos megismerésében, mint szubjektív értéknilyánítások kifejtése, illetőleg azt is fontos belátni, hogy a nyelvészeknek is vannak nyelvi ideológiáik (vö. Laihonen 2010), amelyeket a kutatás során követnek.² Ezen felül a semleges viszonyulásban e konkrét kutatás kapcsán az is szerepet játszik, hogy a céloom nem a vizsgálati tárgyat átható nagyfokú normativitás továbbberősítése vagy esetleges gyengítése volt, hanem ennek a normatív nézőpontot jellemző ideológiai háttérnek a megismerése és a leírása.

A nyelvi ideológiák Szabó Tamás Péter (2012: 15) szerint „explicit metanyelvi diskurzusok”. Ennek alapján a nyelvről szóló vélekedéseket, amelyeknek hatásuk van a nyelvhasználatra, befolyásolják az emberek viselkedését, és mások megítélését a beszédük alapján nyelvi ideológiáknak tekinthetjük. Ezeknek a nyelvi ideológiáknak a megléte minden nyelvközösségekben természetes, és ezek mindig kultúra- és nyelvfüggőek³ (Laihonen 2009).

A nyelvi ideológiák egyaránt lehetnek explicitek és implicitek is. Ez a felismerés értelem szerűen módszertani nehézségeket okoz – ennek alapján a jelenségkör nemcsak kimondott véleménykinyilvánítások alapján elemezhető, hanem előhozhatók a diskurzusok és az írott szövegek elemzésével olyan ideológiák is, amelyeket a megnyilvánuló maga nem tud körülírni. A kimondott vélekedések olykor a ki nem fejtettektől, ki nem mondottaktól eltérő világképet reprezentálhatnak (Bodó 2009; Tsitsipis 2003). Szabó Tamás Péter fenti megállapítása így részben módosításra szorul, hiszen maga a szerző elemzése sem zárja ki az interpretációból a rejtett, közvetett elgondolásokat. Ennek megfelelően jelen dolgozat sem fog kizárólag az explicit nyelvi ideológiákra fókuszálni, hanem ugyanolyan jelentőséget fog tulajdonítani az impliciteknek. A nyelvi ideológiák diskurzusban való létrehozását a narratívák dinamikus szerveződése is elősegíti – narratíva fogalma alatt itt saját nyelvvel és nyelvi tevékenységgel kapcsolatos tapasztalatok és történések elbeszélését érthetjük. Ahogy Szabó Tamás Péter (2012: 88–9) írja, a nyelvi narratíváknak két csoportja különíthető el: az első típus a magyar nyelv történetére és jelenlegi szinkron metszetére vonatkozik, míg a második típus a „kommunikációs tapasztalatok elbeszélése”.

Mint minden nyelvi cselekvést, az obszcén nyelvhasználat aktusát, illetve annak megítélését is irányítják nyelvi ideológiák. A dolgozat egyik fő kérdése az, hogy mik ezek a nyelvi ideológiák, és hogy mennyiben játszanak szerepet a társas jelentésalkotás folyamatában, a különböző ideológi-

¹ Ezen tanulmány kérdésvetetésén messze túlmutató filozófiai-ontológiai kérdés lenne az, hogy egy teljesen független nézőpont kialakítása lehetséges-e egy kutatásban. Valószínűleg ez nem valószínű meg, egy nyelvész sem tudja kutatási témáját és saját nyelvi ideológiáit teljesen elhatárolni egymástól, de ez nem is feladata, viszont az igen, hogy ezek kapcsolatára reflektáljon.

² Vö. a kérdéshez Lanstyák István (2010) tanulmányát és az ahhoz kapcsolódó Petteri Laihonen által megfogalmazott kritikát.

³ Petteri Laihonen a kultúra és a nyelv fogalmát itt a hagyományos nemzeti kultúra és nemzeti nyelv értelemben használja.

ák legitimálják-e az obszcenitásokat, esetleg az azzal kapcsolatos tiltásokat – ugyanis gyakorlat és ideológia gyakran eltér egymástól, ahogyan arra majd példákat is láthatunk az elemző fejezetekben.

2.2. Az obszcenitások

Az obszcenitás nehezen behatárolható nyelvi jelenség. A beszélők által káromkodásnak, durva szavaknak, illetve trágárságnak nevezett nyelvi elemek nyilvános használata a mai magyar nyelvet használók közösségben tabunak számít. Úgy tűnik ez a nyelvtudományra is igaz, hiszen az utóbbi évtized kisszámú publikációi egyaránt – valamilyen nyelvideológiától vezérelve – nyelvhasználati hibaként értelmezve, negatív értékítélettel szólt a témakörrel (l. Balázs–Dede 2008; Vasová 2011). Ennek oka az is lehet, hogy a társadalom jelentős része már az elsődleges szocializációs környezetben találkozik a nyelvi obszcenitás normativitásának egyfajta ideológiájával, azaz azzal, hogy léteznek olyan szavak, amelyek csúnyák, bántóak, ezért használatuk minden esetben, minden körülmény közepette tilos. Ezek a megbélyegzett szavak, kifejezések, az ezekre épülő stílusválasztások mégis léteznek, annak ellenére, hogy a választékos nyelvhasználatban kerülendők.

Dolgozatom egyik kiinduló nehézsége a vizsgálni kívánt témakör megnevezése volt. A Magyar értelmező kéziszótár második kiadása például a szavak után stílusminősítéseket használ, mint durva, pejoratív, trágár és vulgáris, míg A magyar nyelv nagyszótárában csak az első kettő található meg.⁴ (ÉKsz.², Nszt. 1.) Ezeknek az alkalmazása azonban nem tűnik konzekvensnek.⁵ Ebből kifolyólag az én felfogásom nem tesz különbséget a lábjegyzetben felsorolt és az azokhoz hasonló megítélésű kifejezésekben ilyen módon, hiszen ebből látszik, hogy a jelenség meghatározásakor nemcsak a laikusok alkalmaznak különféle megjelöléseket, hanem a lexikográfusok és nyelvészek is az általuk szerkesztett szótárakban. A magyar szakirodalom a *durva szók* (pl. Benkő 1980), a *nyelvi agresszió* (pl. Domonkosi 2008) és a *verbális agresszió* (pl. Vasová 2011) megnevezéseket használja a vizsgálati tárgyunkra, míg a nemzetközi szakirodalomban a *verbal aggression* mellett a *swearing* tűnik népszerűnek (pl. Jay–Janschewitz 2008). Ezek a műszavak azonban nem tűnnek értékesnek, ahogyan például a köznyelvi *káromkodás* és *csúnya beszéd* sem. Ebből kifolyólag az *obszcenitás* kifejezést fogom alkalmazni a dolgozatomban, amely a fentiekhez képest kevésbé tűnik ideológiai töltetűnek. Minden olyan nyelvhasználatot beleérték az obszcenitás kategóriájába, amely olyan nyelvi cselekvést jelöl, amelyben szitkozódás történik, a szeméret sértheti, illetlen, másokat bántathat, erőszakosnak is értelmezhető. Az obszcenitás nem nyelvi elemek jól megragadható halmaza, hanem a róluk szóló ítéletek révén jön létre – és ezek az ítéletek teszik indokolttá az obszcenitások nyelvideológiai keretben való elemzését.⁶

Ahogy jeleztem, a témakört az agresszió kérdése felől is meg lehet közelíteni. A verbális agresszió, a nyelvi erőszak „olyan aktus, mely során a beszélő szándéka az, hogy direkt vagy indirekt módon (de mindenképpen szándékosan), az elhangzott nyelvi megnyilatkozás tartalma és/vagy minősége (pl. hangerő) folytán, egy másik személyt bántalmazzon, szidalmazzon, sértegesen” (Kegyessné Szekeres 2008: 59). Ennek a megközelítésnek problematikusságát azonban a másoknak tulajdonított szándék mutatja, mivel a megnyilatkozó céljait hallgatóként nem ismerhetjük. Domonkosi Ágnes (2008: 52) tanulmánya rámutat arra is, hogy egyes szituációkban bizonyos obszcén szavak (mint a *hülyegyerek*, *faszfej*) nem hatnak sértőnek, míg bizonyos kommunikációs aktusokban egyes megszólítások igen (pl. *Öcsikém*, *Mama*).⁷ A verbális agresszió felőli megközelítés mellett

⁴ A stílusminősítések a következő definíciókkal vannak ellátva a szótárakban: durva („*sértően, megalázóan, gyakran kakofemisztikusan nyers*” és „*durva, közönséges beszédben*”), pejoratív („*pejoratív[an], rosszálló[an], elítélő[en], lekicsinylő[en]*” és „*pejoratív, rosszálló, lekicsinylő*”) trágár („*tabusított megnevezéseket [gyakran tüntetően] használó beszédmódra jellemző, szeméremérintően illetlen*”), vulgáris („*kirívóan igénytelen beszédmódra jellemző, bántóan közönséges, alantas*”) (ÉKsz.²: Rövidítések; Nszt.1: 1117.)

⁵ Példának okán a Magyar értelmező szótárban a *baszik*, a *fasz*, a *pina*, a *picsa* és a *pöcs* szavak a *trágár* minősítést kapták meg, a *fene*, a *franc*, a *geci*, a *kurva* és a *segg* a *durvát*, míg *buzi* a *biz* (a bizalmas társaságra jellemző) besorolásba esik. (L. az ÉKsz.² vonatkozó szócikkét.)

⁶ Ugyan a magyar szakirodalomban van olyan tétel, amely történeti szempontból kereste a különböző obszcén megnyilvánulások motivációit (pl. Czifágyi 1992), de a téma mai magyar nyelvre vonatkozó illetén megközelítésének felvetése újszerű.

⁷ Eszerint nem megfelelő definíciónak ítélnék meg Vasová (2011: 240) megjegyzését: „a verbális agresszió a durva szavak használatát értjük”, hiszen az agresszív viselkedés nem csupán bizonyos szavak használatában nyilvánulhat meg.

az obszcenitásoknak lehetséges egy udvariatsági pragmatikai funkcióként való olvasata is. Így értelmezi Jay és Janschewitz (2008) is közös munkájukban, ahogy Daly és munkatársai (2004) is arcfenyegetősi aktusként írják le a *fuck* kifejezés alkalmazását az általuk vizsgált új-zélandi munkahelyi közösségben, ami viszont bizonyos diskurzusokban alkalmas a szolidaritás jelölőjévé és a pozitív udvariasság eszközzé válni.

E lehetséges értelmezések ellenére, ahogy már fentebb jeleztem, egy olyan szemléletmóddal kívánom vizsgálni a témakört, amely nem határozza meg mereven az obszcenitások funkcióját, mert az magában hordozna egyfajta értékítéletet. Ellenben kizárni sem akarom azt, hogy az ilyen nyelvi formulák alkalmazása ne lehetne agresszív vagy udvariatlan, ám meglátásom szerint be kell látni ennek diskurzushoz és kontextushoz kötöttségét. Az obszcenitásoknak ebben az elméleti keretben stílusválasztásokként kell értelmeződniük, amelyek aktiválhatnak különböző attitűdöket és ideológiákat. Abban, hogy mit tekintünk obszcenitásnak, sokszor egy ideológiai töltetű normatív nézőpont játszik szerepet. Ez a normatív nézőpont indokolta az obszcenitás prototípuselvű kategóriájának fenti felállítását.

3. Minta és módszertan

Kutatásom során három csoport adatait vettem fel. A kiválasztásnál szempont volt az, hogy több, hasonló korosztályt felölöl, de eltérő nyelvi szocializációs környezetből származó közösséget vizsgáljak. Ebből kifolyólag már érettségivel rendelkező, de még oktatási intézményt látogató, egyetemi vagy felsőfokú szakképesítésben részt vevő közösségeket választottam ki. A csoportokból tizen-négy, tizenegy és nyolc adatközlőt sikerült megnyerni a kérdőív kitöltésére, míg interjút a csoportok három, illetve négy tagjával készítettem. Az első csoport főként férfiakból álló, vidéki megyeszékhelyen található közoktatási intézményben elektrotechnikai OKJ-s képzésben részt vevő osztály, a második főként nőkből álló, szintén vidéki OKJ-s, ápolói osztály, a harmadik pedig budapesti, nemileg vegyes jogászhallgatói csoport.

A kutatásom kérdésfelvetéseire keresett válaszokat kérdőíves felmérés és interjú útján kívántam megtalálni. A kutatás eredetileg attitűdvizsgálatot kívánt megvalósítani, jelen dolgozat középpontjába azonban a nyelvi ideológiák kérdése került. A módszertan kidolgozását követően, az adatgyűjtés folyamán azzal szembesültem, hogy a kérdőív elsősorban konkrét attitűdvizsgálatok statisztikai szempontú elemzésére alkalmas, illetve a különböző csoportok összehasonlítására, míg inkább az interjú az, amely képes a nyelvi ideológiák kérdéskörére jobban rávilágítani (vö. Laihonon 2008). Mivel ennek a dolgozatnak a fő problémafelvetése az obszcenitások használata és megítélése mögötti nyelvideológiákra vonatkozik, ezért itt főként az interjúkra vonatkozó reflexiók kerülnek előtérbe.

4. Elemzések

A dolgozat e fejezete az interjúk négy olyan altémáját mutatja be, amelyek megjelentek az obszcenitásokról való párbeszéd kapcsán, és amelyekre mindegyik csoport kapcsán találunk példákat.⁸ Ez a négy alfejezet a nyelvromlás, a standardista felfogás, az indexikalitás és a magyar nyelv egyediségének ideológiáit dolgozza fel.⁹

⁸ Mivel e kutatás egyfajta előtanulmányként is szolgált, ezért nem voltak ezekre a témákra vonatkozó előzetes kérdéseim, se előfeltevéseim; a különböző válaszok főként spontán kerültek elő az interjúkban az obszcenitásokról folyó beszélgetések kapcsán. A tanulmány eredményei azonban a további kutatáshoz alapként szolgálhatnak majd.

⁹ A négy témakör közül háromról bővebb kifejtésben megjelenés előtt álló publikációimban lehet olvasni: a nyelvromlás és az egyediség kérdésköréhez l. Szabó G. 2015a, míg a standardista diskurzusok felől való értelmezéshez l. Szabó G. 2015b.

4.1. A nyelvromlás

A nyelv negatív irányba történő változásának gondolata nem új keletű elképzelés – már korai grammatikáiróinknál is előfordul a magyar nyelv illetén alakulásának a narratívája. Ahogy Kiss Jenő (2011) írja, a mai nyelvhasználók kollektív tudatában jelen van a nyelvromlás eszménye, amely a nyelv olyan változásait jelenti, amelyeket a laikusok veszélyesnek találnak a nyelv tekintetében. Ennek egyik eleme lehet a szlengesedésen túl a „a közbeszéd durvulása, a vulgáris, sőt alpári kifejezések nyilvános használata” (Kiss 2011: 10). Mindez egy olyan ideológia jelenlétét feltételezi adott diskurzusokban, amely szerint a magyar nyelv történetiségében létezett egy olyan nyelvváltozat, amely esztétikailag és morálisan egyaránt értékesebbnek tekintendő, így egyúttal követendő is lenne. A *nyelvromlás* kifejezés ugyan nem artikulálódott ebben a formában az interjúkban, az obszcenitásokról folyó párbeszédnek szerves részét képezik az obszcenitások romlasként való interpretációi és olyan megközelítései, miszerint az obszcenitások publikus használata összefügg a magyar nyelvben negatívnak vélt folyamatok lezajlásával. Ilyen történeti megközelítésű narratívával találkozunk az (1) részletben:

- (1)¹⁰
- 42 1A¹¹ *Há:t (.) nem tudom (.) régebben talán még nem is káromkodtak annyit, mint mostanában.*
- 43 1B *Nem (.) régebben ez [ti. a „füzfán fűtyülő rézangyalát”] volt a káromkodás.*
- 44 1C *Igen.*
- 45 1A *Hát ez az. Ahhoz képest, amik most vannak, azok nem is (..) az már nem is beszéd (.) [vagy*
- 46 1C *Régen] elnyújtották, hosszan mondtak finom szavakat (.) most meg tömören kimondják a lényegét.*
- 47 1B *Most már nem olyan burkolt.*
- 48 1C *Így van.*

Az (1) részlet 1A adatközlője a 42-es fordulóban egy olyan narratívát hoz létre, amelyben korábbi korok és generációk nyelvi tevékenységét mennyiségileg kevesebb obszcenitás alkalmazásával képzeli el. Ezt az ideológiát az 1B interjúalany rögtön dekonstruálja, hiszen elgondolása szerint a stílustulajdonításokban zajlott le valamilyen változás, ugyanis a *füzfán fűtyülő rézangyalát* típusú szitkozódásokat ők már nem ítélik obszcénnek, míg a fiktív régebbi generációk számára annak minősült vélhetőleg. Ezzel összhangban a 45-ös fordulóban az 1A a ma általuk is bevallottan használt kifejezéseket lesújtóan a *már nem is beszéd* itélettel jellemzi. A diskurzusban megjelenő ideológián részben módosít az 1C, aki szerint az obszcenitás növekedése mint a lényeg tömör kimondása egyértelműen negatív változásként fogalmazódik meg. Ugyanazon interjú későbbi részében, a 162. fordulóban újra visszatért a nyelvromlás és a történetiség gondolatmenete:

- (2)
- 162 1C *Régebben ugye még nem kezdődtek el, (...) ugye voltak ezek a rézfán fűtyülő rézangyalát meg hasonlók, aztán elkezdett jönni ez a kurvaanyázós időszak (.) akkor az újnak számított, ebből lett egy divatszertűség.*
- 163 1A *Ez majd benn lesz a törtiatlaszba, hogy lett egy kurvaanyázós korszak. [nevetnek]*
- 164 1C *Így van. [nevet] Ami megmaradt (..) az 1980-as évek környékén talán (..) bejött ez. És (.) ugye manapság mindenki használja.*

¹⁰ Saját lejegyzési rendszeremet Boronkai Dóra (2009) javaslatai alapján alakítottam ki. Az idézett interjúrészletek első oszlopában a félkövér betűvel szedett számok az aktuális interjú fordulójának számát jelölik, amelyben elhangzott a megnyilatkozás. A második oszlopban a megnyilatkozó található: a szám az interjúának a számát jelöli, míg a betű az interjúalany betűjele adott interjúban. A kurzivált rész a konkrét nyelvi adat. (.) jellel jelölődik a szünet, mértéke a pontok száma mutatja: így lehet (.), (..) vagy (...). A kettőspont az igen hosszan ejtett beszédhangokat jeleníti meg. A szögletes zárójel jelöli, ha egyszerre beszélnek az interjúalanyok. Az elkülönülő szintaktikai egységeket ponttal, illetve vesszővel választottam el a könnyebb olvashatóság érdekében.

¹¹ 1: elektrotechnikai és fotográfusi OKJ-s osztály; 1A: 19 éves férfi, 1B: 20 éves férfi, 1C: 18 éves férfi.

165 IV *Miért jött be?*

166 1C *Hát (...) úgy, ahogy bejött a divat. Sokak nem követik a divatot, de viszont ők is hordanak ruhát. És sokszor nem is tud már másmilyen ruhát venni, csak az elmúlt időszak divatából kiharcolódott ruhákat. Így valamennyire ragad rá (...) felvesz mind divatból (...) egyéniségéhez építi és így elkezdi használni ilyen szavakat is.*

A (2) részletben újfent megjelenik az obszcenitások e sajátos, történeti időbeliségen alapuló distinkciója. Az 1C interjúalany egy anticipációs megakadásjelenséggel¹² a magyar nyelvközösség korábbi tagjai által használt káromkodásokat *részán füttyülő rézangyalát* típusúnak nevezi, míg megkonstruál egy olyan narratívát is, amelyben az 1980-as évektől datálja a *kurvaanyázás időszak*-ot. A 164-es fordulóban két ideológiát is létrehoz: egyfelől, hogy mindenki él obszcenitással, másfelől hogy ez a jelenség a magyar nyelvbe *bejött*, korábban nem volt része. Az 1A adatközlő a 163. fordulóban megfogalmazott ironikus megjegyzése magában foglalja az ideológiával való azonosulást is. Ezt követően egy olyan gondolatot is explikál, amelyben az obszcén stílusválasztásokat a divathoz hasonlítja. Létrejön egy olyan ideológia, amely egyfajta legitimációt ad a megnyilatkozó nyelvi tevékenységének. A divattal (a szó itt ’öltözködési divat’ értelemben jelenik meg) mindenki azonosul az adatközlő szerint, mert az üzletek kínálata miatt nem tud másképp tenni – és *az ilyen szavak*, obszcenitások használata is olyan, mint a ruhák viselete, ami szükségszerű. Az obszcenitások divatként való értelmezése a 166. fordulóban azonban már nem feltétlenül a nyelv romlását megjelenítő ideológia, hiszen a különböző divatjelenségek sosem állandóak, és nem valamilyen múltban lévő tökéletes állapot elromlott változatai.

Mindegyik interjúban megjelent egy olyan korábbi nyelvi tapasztalat elbeszélése, amelyben az adatközlőknél fiatalabb nyelvhasználók kerültek elő összefüggésben a nyelvhasználat romlásával, erre példa a (3) részlet.

(3)

31 2B¹³ *Azért is én legalábbis nem szeretek nagyon nyilvánosan így izé i bazmeg a folyosón, mert ő: megítélnék azáltal mer szerintem tökre nem kulturált. Tehát az egy olyan olyan őm főleg így most jó hát hülyén hangzik ennyi idősen, hogy a fiatal kicsajok itt tényleg így mindenféle (...) [halkan kurva anyád] (...) az ilyeneket kurjongatnak csak úgy lazán, és és szerintem az nem tudom (...) nem (...) nem kell. És me tehát megítél szerintem (...) buta az az ember, aki tényleg ennyire ő: nagyon sokat káromkodik, és így a folyosón ezt ordibálja, meg így beszél a másikkal folyamatosan, és ő: én például a kurvaanyázást azt nagyon, arra nagyon allergiás vagyok, és nagyon néha így kicsúszik egy ilyen anyád, de egyébként nem. Tehát mer hiába nem úgy gondolja az ember, ne (...) az anyukákat hagyjuk ki ebből. Tehát [nevet] nem tehetek róla, hogy az a gyerek hülye.*

A részletben a 2B interjúalany *fiatal kicsajok*-at említ, illetve olyan szituációt idéz fel, amikor ők oktatási intézményük folyosóján nyilvánosan élnek a *kurva anyád* kifejezéssel. Egyértelműen elítéli ezeket a női beszélőket, annak ellenére, hogy – ahogy utal is rá – szignifikáns korkülönbség nincs köztük. Érdekes felhívni itt a figyelmet arra, hogy az obszcenitások kapcsán az adatközlők olyan önmegfigyelői nézőpontban látatják sokszor magukat, amelyben a mások nyelvi tevékenysége mindig kevésbé értékes, és amelyben ők mindig tudatos nyelvhasználókként mutatkoznak meg. A részletben az interjúalany az obszcén nyelvi tevékenységet eleve adott mentális képességekhez is köti: *buta az az ember, aki tényleg ennyire ő: nagyon sokat káromkodik*. Ebben az interjúban is jelen van mögöttesen egy olyan ideológia, miszerint az adatközlő jelenének nyelvhasználata kevésbé lenne értékes, mint a múlté, amikor ő volt olyan idős, mint a megnevezettek.

¹² Az anticipációs megakadásjelenség pszicholingvisztikai fogalom, amely olyan beszédprodukciónak hibát jelöl, amelynek során valamely nyelvi elem korábban jelenik meg a beszédben (vö. Gósy 2005: 73–80).

¹³ 2: ápolói OKJ-s osztály; 2A: 20 éves nő, 2B: 21 éves nő, 2C: 21 éves nő.

4.2. Standardista diskurzusok

A standardista-lingvisticista diskurzusok alapja egy olyan implicit szemlélet, amely szerint létezik egy nyelvváltozat, amely „eredendően értékesebb, magasabb rendű, fejlettebb, jobb, sőt szebb a többinél” (Lanstyák 2011: 56). Bodó Csanád (2014: 269) megfogalmazásában a standard nyelv „a beszélőktől független eszmény, amely a nyelvi helyesség kritériumainak teljes körűen megfelel, és amelyet intézmények által rögzített formában ismerünk meg”. A standard tehát csak ideológiaiaként értelmezhető, így a standard nyelvváltozat alkalmazásának elvárása és az erre utaló javaslatok, esetleges tiltások egy ideológiavezérelt standardista diskurzusba ágyazódnak bele.

Milroy (2001) alapján három generalizálódó nyelvi ideológiát vehetünk hangsúlyosnak az ilyen diskurzusokban. Az első az, hogy a (sztenderd) nyelv(változat) a nyelvi tevékenységet folytató embertől elhatárolódik. Ebből következik a második, amely szerint ennek a nyelvváltozatnak a normája az igaz és valójában az egyetlen; emiatt amelyik nyelvi elem nem része ennek a központi normának, az előre meghatározott módon helytelen. A harmadik pedig az, hogy az az expertista gondolat, miszerint a helyes nyelv intézményi keretei teszik lehetővé annak elsajátítását, ezáltal bizonyos személyek, akiknek magasabb nyelvi kompetenciája feltételeződik, legitim módon hajthatnak végre nyelvi diszkriminációt a sztenderd eszményére hivatkozva. Erre a három elgondolásra nyújtanak példát az obszcenitások kapcsán a (4)–(6) példák.

- (4)
- 105 IV** *És akkor m:ik azok a szituációk (.) tudnátok-e olyanokat sorolni, ahol ezt úgy érzitek, hogy ez elfogadható (.) megengedett?*
- 106 2A** *Hát ő: elfogadhatónak igazából nem elfogadható szerintem, mert (...)*
- 107 IV** *Semmilyen körülmények között?*
- 108 2A** *[nevet] Hát nem az, hogy semmilyen körülmények között, csak nem helyes káromkodni. De például ha belerúgunk az asztalba ajtóba, akkor jó (.) káromkodjon egészségére.*

A (4) részletben például az interjú folyamán már többször explicitté válik egy olyan ideológia, miszerint az obszcenitások nem elfogadhatók, helytelenek. Kiemelendő, hogy nyelvi tevékenység és annak végrehajtója ebben az elgondolásban elkülönül – a káromkodás mint cselekvés és mint nyelvhasználat minősül elítélendőnek, a személy még nem. Az interjúvezető kontextussal kapcsolatos visszakérdésére a 2A adatközlő újraképezi ezt az ideológiát egy tipikus beszédhelyzet felelegetésével, amikor mégis elfogadhatónak tekinthető az, ha egy beszélő káromkodik – ezzel mintegy végrehajtja a legitimációját a megbélyegzett beszédtevékenységnek.

- (5)
- 138 1B** *Ne haragudj, hogy a szavadba vágok (.) pont ez az, hogy idősebb korosztályba is vissza kell magadat fogni, még ha ideges vagy, akkor is. Főleg úgy, hogy tegyük fel a főnöködnél (.) a főnököd (.) hogy fejezzem ki magam szépen? Fel (..) felbassza az agyadat.*

Idetartozik a dolgozatom címét adó részlet¹⁴ is, ahol az idézett interjúalany nem akar obszcenitással élni, azaz egy olyan implicit ideológiát láthatunk, miszerint a csúnya beszéd helytelen, míg ami nem csúnya, az szép vagy helyes. E gondolat alapján a helyesség és a csúnyság mértéke kizárólagos, tehát egy nyelvi elem lehet helyes vagy helytelen, szép vagy csúnya, mindez nem köthető kontextushoz vagy diskurzusvilághoz. A (4)-ben is ugyanez az ideológia dekonstruálódott, ahogy itt is ez történik a *felbassza* kifejezés kimondásával.

¹⁴ Az interjúrészlet alapján a dolgozatom címe a következő is lehetne: „Hogy fejezzem ki magam szépen? Felbassza az agyadat.” Hogy végül miért nem e cím mellett döntöttem, azt az én nyelvi ideológiám magyarázza meg, miszerint nem lenne megfelelő egy obszcén kifejezés alkalmazása egy tudományos igényű dolgozat címében.

(6)

- 128 2C *De ha túlzásba esnek például, akkor rászólunk (.) vagy én rá szoktam szólni, hogy te már megint hogy beszélsz? [2B nevet] A jó isten áldjon meg. De: de úgy úgy (.) van még az a az a káromkodási szint, ami még úgy belefér e(.) egy egy kapcsolatba, legyen az baráti vagy szerelmi vagy bármi. (.) De: úgy van az a az a szint, amikor már azt mondja az ember hogy, nem, (.) elég volt. Meg hogy akkor vegyél vissza apukám, mer pofánváglak.*

A 2C adatközlő saját narratívája egy olyan hatalmi pozíciót képez le, amely alapján ő egy olyan személy, aki nemcsak verbális agresszióval büntetheti az obszcenitást alkalmazó megnyilatkozót, hanem testi megtorlással is. Ez a szerep, amelyben az interjúalany láttatja magát, tipikusan a standardista-lingvistica diskurzusok sajátossága.¹⁵

4.3. Indexikalitás

Az előző alfejezetben tárgyalt diskurzusbeli szerep legitim volta egy másik beszélő negatív megítélését teszi lehetővé. A három csoport adatközlői egyaránt kötötték valamilyen indexikális jelentéshez az obszcenitásokat a metanyelvi diskurzusokban.

(7)

- 164 2A *Szerintem ez megint a műveltségtől függ, mert hogy most egy művelt emberrel beszélélek, akkor akármennyire mérges, akármennyire indulatos, vele azért szót lehet érteni. De ha most nem annyira művelt, vegyünk egy kisebbségi embert, akkor akkor hiába [beszél]*
- 165 IV *Milyen] kisebbségit? Sváb? Vagy(..)*
- 166 2A *Cigányokra gondolok. És ő: mit akartam mondani? Ja, és ha vele van valami összetűzésem, akkor nem biztos, hogy ő megérti a szép szót, hogy ő ha szépen szólok hozzá. Szóval itt megint a műveltségről is szó van.*

A (7)-ben is megjelenik a szépen szólás, beszélés, de a műveltség nemcsak a szép szavak használatával kapcsolódik össze, hanem a többségi társadalommal is. A részlet érdekessége azon túl, hogy az adatközlő sztereotip módon a műveletlenséget és az obszcenitást összeköti, harmadik komponensként egy kisebbséget is említ, amelyet az interjúvezető visszakérdezésére konkretizál is. Így létrehoz a 2A interjúalany egy olyan ideológiát, ahol az obszcenitás tipikusan a műveletlenség kifejeződése, és ebből fakadóan tipikusan a cigányság indexikus jellemzője is.

(8)

- 122 2C *Baráti társaság[ba].*
- 123 2B *Igen igen.]*
- 124 2C *jönnek elő ezek. Néha otthon is.*
- 125 IV *És ott nem érezhetik azt, hogy te: emiatt kulturálatlan vagy?*
- 126 2A *Dehát ők ismernek.*

A korábban az interjúalanyok által említett (pl. 31. fordulóban: *mer szerintem tökre nem kulturált*) kulturálatlanság és obszcenitás összefüggését konstruáló ideológiára kérdez vissza a 125. fordulóban az interjúvezető. Ezt követően nem ennek az ideológiának a dekonstruálását hajtják végre az adatközlők, hanem egy újat hoznak létre, amely arra vonatkozik, hogy az ő kulturáltságukat vagy kulturálatlanságukat nem

¹⁵ Ugyanerre a problematikára mutat rá az a kérdés is, amit az egyik adatközlő fogalmazott meg felém az interjú után: „És te amúgy tényleg nem szoktál soha káromkodni?” Ezzel a kérdéssel implikálódott azaz ideológia, miszerint én, az a személy, akiről csak annyit tudnak, hogy érdeklődik a nyelvészet iránt, és hogy tanári szakot végez, bizonyára egy olyan helyes nyelvváltozatot birtokolok, amelyet ők nem, és olyan nyelvi kompetenciával rendelkezem, amellyel ők nem. Ebből az előfeltevésekből számukra az következik, hogy az én nyelvi repertoáromnak nem képezik részét az obszcenitások.

határozza meg az obszcenítások alkalmazása, ha a diskurzus többi résztvevője ismeri őket. Ezzel saját maguknak is egyfajta magyarázatot adnak az olyan nyelvi viselkedésükre, amelyet egyébként elítélnek.

(9)

201 3B¹⁶ *Nőnél jobban feltűnik, ellenbe nem feltétlenül mondom azt, hogy rosszabb ember, csak azt, hogy esetleg lazább vagy ő: kevésbé modoros.*

202 3A *Há:t nincs egyenlőség, lájtátok.*

203 3B *Nincs egyenlőség.*

204 3A *Nincs egyenlőség.*

205 3B *Valahogy ha egy nő használja, tényleg jobban feltűnik. De mondjuk engem személy szerint nem zavar jobban. Mondjuk persze ott is van egy határ valószínűleg a férfinél nem zavar, a nőnél meg igen.*

[...]

221 3C *Én azokra a nőkre, akik csúnyán beszélnek, azt gondolom, hogy közönségesek.*

222 3D *Há:t de [*

223 3A *Nem az] a baj.*

224 3D *ha belegondolsz, az ivásnál ugyanez van, tehát hogy ha egy lány issza magát szanaszét, akkor őt is jobban megjegyzed, mint hogyha mondjuk (...)*

A (9) az obszcenítások és a társadalmi nemekkel szemben való elvárásokkal kapcsolatos ideológiákra nyújt példát. A 201-es fordulóban a 3B adatközlő arról nyilatkozik, hogy egy női beszélő esetén az obszcén szóhasználat stilsztikailag jelöltebb, mint egy férfi esetében. A 202–204 fordulókban ezzel összefüggésben az interjúalanyok szélesebb társadalmi kontextusra reflektálva megállapítják, hogy a nemi egyenlőség nem létezik. Később a 221-es fordulóban a 3C női adatközlő egy olyan ideológiát artikulál, miszerint a káromkodó nők közönségesek.

Az eddigiek alapján általánosan megállapíthatjuk, hogy az interjúalanyok egyfelől a cigányság indexikus jellemzőjeként írták le az obszcenítások alkalmazását, és ezzel összhangban a maszkulinitás egyik megjelenési formájaként is értelmezik. Ezen túl explikáltak olyan ideológiákat is, amelyek szerint az obszcén nyelvhasználat a műveletlenség és a kulturátlanság mérőfoka is.

4.4. A magyar nyelv egységisége

Az interjúk alapján megállapítható, hogy a magyar nyelv egyediként való értelmezése, többek között az obszcenítások alapján ezen csoportok körében általánosnak tekinthető.¹⁷ A (10)–(12) részletek erre nyújtanak példát.

(10)

178 1C *Azért a magyar egy olyan nyelv (.) ahol nem minden a szó. Sokszor egy szóban sokkal több információt rejt maga a hangsúly és a [hangerő.*

179 1B *Meg a] magyar nyelv olyan szép, hogy nekünk van a legtöbb trágár szavunk.*

180 1C *Jó (.) hát igen (...)*

181 1B *Mi tudjuk a legjobban kifejezni magunkat.*

182 1C *Ez biztos.*

A (10)-es részlet 178-as fordulójában az 1C adatközlő először a magyar nyelv egységiségre általánosan vonatkozó narratívát hoz létre, amely szerint a beszédképzés két szupraszegmentális jellemzője, a hangsúly és a hangerő fontos szerepet játszik a jelentésképzésben is. Ezt az ideológiát modifikálja az 1B interjúalany a következő fordulóban, ahol a magyar nyelv szépségét az obszcé-

¹⁶ 3: jogászhallgató csoport; 3A: 21 éves férfi, 3B: 22 éves férfi, 3C: 21 éves nő, 3D: 21 éves férfi.

¹⁷ A magyar nyelv használóinak reflexiója nyelvük obszcenításaira nem egyedülálló a világon abban a tekintetben, hogy az obszcenításokra és a saját nyelvre vonatkozó ideológiáik között szoros összefüggést látnak. Jona Fras (2012) rámutatott arra, hogy a szlovénség körében jelen van egy olyan ideológia, miszerint az obszcén szavakat a többi délszláv nyelvből kölcsönözték.

nitások mennyiségére konkretizálja. Ezek mögött a kijelentések mögött egy olyan nyelvi ideológia is implikálódik, hogy a magyar nyelv a többi nyelvtől eltérő, sőt bizonyos szempontokból jobb, illetőleg esztétikai összevetésüket tekintve szebb. A 181-es fordulóban az adatközlő továbbépíti az ideológiát, és a magyar nyelv használóit, a *mi* személyes névmás inkluzív többesével – amelybe beletartoznak az interjúalanyok és az interjúvezető is – megnevezett közösséget azzal a képességgel írja le, amely a legjobban tudja kifejezni magát. Az (10) interjúrészlet azért is fontos, mert rámutat az ideológiakonstrukciók egy sajátosságára, mivel a metanyelvi diskurzus témája az obszcenitások körül forog, az egyediséget, szépséget megfogalmazó ideológia azonban áttevődik az egész nyelvre és annak használóira, ezzel megadva az obszcén nyelvi tevékenység legitimitációját.

(11)

130 2A *Ö: én úgy tudom, ez nem biztos, hogy igaz, de: hogy a magyar emberek azok nagyon jól tudnak káromkodni, és ő: [2C nevet] és ő nagyon sok csúnya szavuk van, mer például a németeknek talán a hülye, meg a nem tudom, az állat, meg a szar, meg az ilyenek vannak, mint káromkodás szintjén, és hát nekünk magyaroknak meg hát eléggé bő a káromkodásunk.*

131 2B *De ez ez minden tehát (...) tehát a a magyar nyelv az egy nagyon bő szókinccsű a többi nyelvhez képest. És akkor például a németnek a káromkodásnak ott van a sájsze [Scheiße], és akkor az lehet piccsába, izé meg minden a szartól elkezdve minden, már bocsánat, de az valami öt hat féle dolgot ő: foglal magába. Tehát az nem csak a káromkodás szintjén nyilvánul meg, hanem ő: ugye a: színimákban is például.*

Az (11) részletben hasonlóan történik az ideológiaképzés, mint az (10)-ben. Azt fejtegeti a 2A interjúalany, hogy a magyar nyelvet beszélők jól tudnak káromkodni, és hogy nagyon sok csúnya szó van a szókinccsükben.¹⁸ Ezt az ideológiát fűzi tovább a másik interjúalany, aki szerint ez nem csak az obszcenitásra vonatkozik – azt fogalmazza meg, hogy a magyar nyelv szókinccse terjedelmesebb a világ többi nyelvéhez viszonyítva. Erre példaként a német nyelvet hozza fel; ebben a narratívában a *Scheiße* szó a több jelentéssel is bír, a magyar nyelv értéke pedig így abban rejlik, hogy azt a jelentésmezőt öt-hat különböző szóval fedi le.

(12)

194 3B *Jó, meg a magyar nyelvben annyi ilyen rejtelem rejtőzik, hogy ilyen tényleg e e:gy csomó szórakoztató káromkodás lehet, meg van, amivel tényleg színesebbé lehet tenni a beszédet, nem azt mondom, hogy szebbé vagy kulturáltabbá, hanem színesebbé. Nem mint az angol, hogy van a fákk [fuck], és a siten [shit] kívül semmi nincs. Itt aztán tényleg lehet.*

195 3D *A magyarban huszonhatféleképpen el lehet küldeni a másikat.*

196 3B *Meg annyi lehetőségünk van erre, hogy különféle módon kifejezzük magunkat kevésbé szalonképesen, hogy szinte adja magát. De szinte már ha csak tényleg csak a bazmeget és a kurvát használjuk, és ennek a különféle variációit, az fantáziahiányra utal. [nevetnek] Nem, én nem azt mondom, hogy [jó*

197 3A *Tehát] választékosan kell káromkodni. [nevetnek]*

198 3B *Én nem azt mondom nem azt mondom, hogy jó, ellenben azt is lehet valahogy úgy megoldani, hogy (.) ez nem feltétlenül von le a beszéd értékéből. Mer ő tényleg üm lehet ezt csűrni csavarni úgy a szót, hogy (.) szórakoztató legyen. Főleg itt a magyarba.*

¹⁸ Az adatközlő erre úgy hivatkozik, mint ha ez egy korábban empirikusan vizsgált kérdés lenne. Ez a gondolat, miszerint a magyar nyelv obszcenitásainak száma tudományosan bizonyítottan magasabb, mint más nyelveké, feltételezhetően nem egyedi elgondolás bizonyos közösségekben. Ezt az is alátámaszthatja, hogy egy hallgatói konferencián a témában tartott előadást (Átjárások – áthallások konferencia, Budapest, 2014. 11. 07.) követő vitában egy másik előadó laikus hozzátartozója felszólalt, és kijelentette, hogy kutatások bebizonyították, hogy a káromkodások számában a „magyarok viszik a primet” – ahogy ő fogalmazott.

A (12) interjúrészletben a (11)-hez hasonlóan a magyar nyelv egy másikhoz történő hasonlítása történik meg. A 3B adatközlő a 194-es fordulóban megfogalmaz egy olyan ideológiát, miszerint az angol nyelvben csak a *fuck* és a *shit* szavakhoz járulnak obszcén stílusulajdonítások, a magyar káromkodásokat azonban sokkal *színesebbé* lehet tenni, amelyek még szórakoztatóak is. A 196-os fordulóban egy újabb sajátos narratívát hoz létre, amely szerint a magyar anyanyelvűeknek olyannyira természetes az obszcenitások alkalmazása, hogy annak a *bazmeg* és a *kurva* szavakra való korlátozódása a megnyilatkozó kognitív képességeinek hiányosságát, fantáziahiányát mutathatja. A 198-as fordulóban ideológiáját újra megerősíti azzal, hogy a korábban elmondottakat kifejezetten a magyar nyelvre tartja igaznak.

Összegezve érdemes elmondani, hogy a jelen kutatásban vizsgált csoportok a magyar nyelv egyediségének egyik elemeként az obszcenitások mennyiségi és minőségi előrehaladottságát tartják más nyelvekhez képest. A (10) és a (11) interjúrészletek az előbbi, míg az (12) elsősorban utóbbira szolgáltattak példákat. Közös vonásnak tűnik, hogy az obszcén megnyilvánulások milyenségéből kiinduló ideológiateremtés sokszor áttevődik a magyar nyelv többi elemének egyediségére vonatkozó gondolatokra is, illetve az is, hogy ezt alátámasztandó a narratívában egy másik, az adatközlők által beszélt nyelv jelenik meg.

5. Összegzés

Az említett interjúrészletek példákat szolgáltattak arra, hogy a nyelvi ideológiák aktuális diskurzusokban konstruálódnak meg, de sokszor az azokban való előrehaladásuk dekonstruálódnak is. Lanstyák István 2011-es tanulmánya és főként annak függeléke egy olyan lehetőséget tár elénk, miszerint nyelvi ideológiáink eleve adottak, annyira, hogy azok egzakt módon azonosíthatók és nevesíthetők. (A függelék 87 nyelvi ideológiát definiál; l. Lanstyák 2011: 46–57.) Kutatásom eredményei ennek annyiban mondanak ellent, hogy az interjúk résztvevői számára a nyelvi ideológiák nem stabilak vagy állandóak, a diskurzív közegben dinamikusan változhatnak. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a nyelvi tevékenységet folytató személynek ne lehetnének ideológiái nem nyelvről folytatott párbeszédekben; bizonyos tanult ideológiák (mint ahogy e dolgozat esetében például a *Ne beszélj csúnyán!* restriktív szabály is ilyen) igenis jelen lehetnek implicit módon a megnyilatkozó tudatában, a kérdés az, hogy ezek milyen mértékben aktiválódnak. Ide tartozik azonban a nyelvromlás és a magyar nyelv egyediségének eszméje, amelyek korábban megismert narratívák újraértelmezésékként aktualizálódtak az ismertetett interjúrészletekben.

Azt a felismerést is érdemes kiemelni, hogy bizonyos nyelvi tudásunkba beágyazódott, valamely nyelvi szocializációs környezetünkben megtanult ideológiák dekonstruálása vagy újraértelmezése saját nyelvi gyakorlatunk legitimitását képes megvalósítani. Hiába nyilatkoztak arról az adatközlők, hogy nem szabad vagy nem illik csúnyán beszélni, ők mégis megteszik ezt. Megteszik, mert az színesebbé teszi a történetmondást, mert levezeti az agressziót, vagy csupán azért, mert nem bánt senkit – legalábbis ideológiáikkal ekképp legitimálják azt, hogy nyelvi tevékenységük nem felel meg az értékrendjüknek. Michael Silverstein szerint a nyelvi ideológiák „nyelvről alkotott gondolatok halmaza, melyeket annak használói fogalmazznak meg az észlelt nyelvi szerkezetek és nyelvhasználatok racionalizálása és igazolása érdekében” (Silverstein 1979: 193-at idézi Woolard 1998: 4, saját fordítás – Sz. G.). Ennek alapján ezek az újraalkotott ideológiák azért konstruálódtak meg a diskurzusokban, hogy az obszcenitások létjogosultságát indokolják meg.

A kutatás eredményeinek ismertetését tematikus blokkokba rendezéssel tettem érthetőbbé, követhetőbbé. Ez azért is volt indokolt, mert ez a négy fő téma különböző szílesebb társadalmi diskurzusokba ágyazódik be. (A nyelvi ideológiák és szélesebb társadalmi diskurzusok viszonyához l. Verschueren 2012: 7–22.) Így a nyelvromlásának gondolata általánosítható egy olyan képzetre, miszerint az emberiség, illetőleg szűkebb értelemben a magyarság morális értelemben romlik, és ennek egyik eleme az, hogy a fiatalabb generációk egyre több obszcenitást alkalmaznak. A második elemző fejezet a sztenderdizálódott normák el- és el nem fogadásának kérdéskörébe, illetőleg a moralitás problematikájába illik bele. (A morális nyelv értelmezéséhez vö. Bennett 2014.) A harmadik fejezet elsősorban a társadalmi rétegzettség, a nemiség és a cigányság helyzetének kontextusába illeszthető be, míg a negyedik pedig a nemzeti önbecsülés kérdésére világít rá az obszcenitások felől.

Elsőként arra mutattam rá, hogy az adatközlők nyelvről való általános gondolkodásában jelen van egy nyelvromlás-gondolat, miszerint a mai magyar nyelvhasználat kevésbé lenne értékes, illetve kifinomult, mint egy múltban létező szinkrón metszet. Hasonlóan általános vélekedés volt az interjúalanyok körében az a képzet, miszerint a magyar nyelvközösség az obszcenitások alkalmazását tekintve kiemelkedő lenne a világ többi nyelvközösségéhez képest kvalitatív és kvantitatív szempontok alapján egyaránt.

A dolgozat elemző részében ezen kívül szó esett az adatközlők normákhoz való viszonyulásáról, és úgy tűnik, hogy tanult viselkedésformaként jelen van a káromkodások általános tiltása, ennek ellenére mindig előkerültek a diskurzusokban ezt dekonstruáló ideológiák és narratívák. Idekapcsolódik az is, hogy mi alapján nevezünk valamit *csúnya szó*-nak, és úgy tűnik, hogy ez a kifejezés egyfajta indoklását és egyben legitimációját adja egyes nyelvhasználatra vonatkozó tiltásoknak.

Dolgozatom talán a nyelvvideológia-szemléletben is újszerűként hat abban a kontextusban, hogy rámutatott annak a lehetőségére, hogy az adatközlők ideológiai ellentmondásokat is eredményezhetnek. Gondolok itt arra, hogy az obszcenitás a kulturálatlanság, műveletlenség attitűdjét vonhatja magával, az adatközlők magukat mégsem tartják annak, mikor káromkodnak – ahogy a cigányság tagjaként sem, annak ellenére, hogy ezen etnikai csoport ikonikus nyelvi viselkedéseként értékelték az obszcenitások gyakori és nyilvános alkalmazását. Ellentmondás emellett az is, hogy az obszcén nyelvhasználatot helytelennek, csúnyának ítélték meg, mégis a magyar nyelv szépségeként, egyediségeként tartják számon a káromkodások széles palettáját.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza – Dede Éva 2008. A verbális agresszió diszciplináris keretben. In: Zimány Árpád (szerk.): *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. EKF Liceum Kiadó, Eger, 121–44.
- Bartha Csilla – Hamori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bennett, Joe 2014. Avoiding emotivism: A sociolinguistic approach to moral talk. *Language & Communication* 39: 73–82.
- Bodó Csanád 2009. „Hamarabb, mikor kicsike, oláhul, aztán magyarul”. A nyelvi szocializáció mintái moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattay Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 295–301.
- Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–84.
- Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattay Helga (szerk.) 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum Kft., Budapest.
- Czigány László 1992. *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest.
- Daly, Nicola – Holmes, Janet – Newton, Jonathan – Stubbe, Marie 2004. Expletives as solidarity signals in FTAs on the factory floor. *Journal of Pragmatics* 36: 945–64.
- Domonkosi Ágnes 2008. A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban. In: Zimány Árpád (szerk.): *Az agressziókutatásról interdiszciplináris keretben*. EKF Liceum Kiadó, Eger, 51–58.
- Eckert, Penelope 2013. Three Waves of Variation Study. The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation. *Annual Review of Anthropology* 41: 87–100.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fras, Jona 2012. The ideology of swear words in Slovenia. *Language & Communication* 32: 229–39.
- Gal, Susan 2002. Language Ideologies and Linguistic Diversity. Where Culture Meets Power. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.): *A magyar nyelv idegenben*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 197–204.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattay Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 76–83.
- Hires-László Kornélia – Karmacsai Zoltán – Márku Anita (szerk.) 2011. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Jay, Timothy – Janschewitz, Kristin 2008. Pragmatics of Swearing. *Journal of Politeness Research* 4: 267–88.

- Kegyesné Szekeres Erika 2008. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Az agresszió kutatásáról interdiszciplináris keretben*. EKF Líceum Kiadó, Eger, 61–90.
- Kiss Jenő 2011. Nyelvromlás? *Magyar Nyelv* 107: 9–20.
- Laihonen, Petteri 2008. Language ideologies in interviews. A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12: 668–93.
- Laihonen, Petteri 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely, 47–77.
- Laihonen, Petteri 2010. Ideológia és nyelvművelés. Hozzászólás Lanstyák István Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia című cikkéhez. In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul, Pozsony/Bratislava, 133–7.
- Laihonen, Petteri 2011. A nyelvvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. In: Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 22–9.
- Lanstyák István 2010. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Stimul, Pozsony/Bratislava, 117–33.
- Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Csehy Zoltán – Misad Katalin (szerk.): *Nova Posoniensia*. Szenczi Molnár Albert Egyesület és Kalligram Kiadó, Pozsony, 14–57.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–55.
- Nszt. 1. köt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108: 18–39.
- Szabó Gergely 2015a. Átjárás nyelvi ideológiák és nyelvi tevékenység között. In: Hantó Réka – Muntag Vince (szerk.): *Átjárások – áthallások hallgatói konferencia előadásai*. Megjelenés alatt.
- Szabó Gergely 2015b. Az obszcenitásokkal kapcsolatos nyelvi ideológiák a standardista diskurzusok tükrében. In: Horváth László (szerk.): *ECCE. Eötvös Collegium – Collegiumi Értesítő IV*. Megjelenés alatt.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kiráknak táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma a tanáraik metanyelvében*. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely.
- Tsitsipis, Lukas D. 2003. Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvanitika (Greek-Albanian) discourse. *Journal of Pragmatics* 35: 539–58.
- Vasová Kinga 2011. Verbális agresszió a középiskolások körében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6: 239–47.
- Vershueren, Jef 2012. *Ideology in Language Use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
- Woolard, Kathryn A. 1998. Language Ideology as a Field of Inquiry. In: Schieffelin, Bambi B. – Woolard, Kathryn A. – Kroskrity, Paul V. (eds.): *Language Ideologies. Practise and Theory*. Oxford University Press, New York–Oxford, 3–50.

Szabó Gergely

MA-hallgató
ELTE BTK

SUMMARY

Szabó, Gergely

‘How to put it nicely?’ – Language ideologies behind obscenities

The paper examines language ideologies that are explicated or presented implicitly in metalinguistic discourse about Hungarian obscenities. The present author interprets obscenity as a stylistic device. We can define language ideologies as notions that appear in discursive practice, have impact on one’s language behaviour and linguistic activity, and determine and ground one’s attitudes to others’ language use. The paper qualitatively examines three groups of speakers of the same age range, but of different sociocultural backgrounds. The presentation focuses on the results of interviews that are sorted out into four main categories: decay of language and language use, language ideologies

connected to standardization, indexicality, and ideologies concerning the ‘beauty’ of the Hungarian language. The aim of the paper, in addition to presenting language ideologies related to Hungarian obscenities, is to point out the controversial functional mechanism of ideologies.

Keywords: language ideologies, sociolinguistics, obscenities, indexicality

A polisizémhálózat funkciója az értelemfogalmak rendszerében

Bevezetés

Az értelemfogalmak közötti kapcsolatok megismerése és ismeretszerkezetük feltárása a kognitív szemantika és a kognitív pszichológia közös kutatási területeként értelmezhető. Napjainkban a kognitív nyelvészet kiemelt kutatási területeként van jelen a polisizémia, illetve a hozzá kapcsolódó hálózatmodellek leírása. Kutatásom az Ekman-féle alapértelemekhez (*basic emotions*) köthető ismeretszerkezet kognitív szemantikai leírását tűzte ki célul, különös tekintettel a fogalomcsoport elemzése során feltételezhető polisizémhálózat funkciójának bemutatására. A fogalmakhoz köthető ismeretszerkezet elemzése *A magyar nyelv értelemző szótárában* található szócikkből indul ki, amely egy összehasonlítást készít elő *A magyar nemzeti szövegtár* személyes alkorpuszán a magyarországi régióban végzett lekérdezések eredményeivel. Az elemzés célja egy egységes és átfogó kategóriarendszer bemutatása, amely előkészíti az alapértelemek kontextusban adaptált ismeretszerkezetének a rendszerezését, és lehetővé teszi a hozzájuk kapcsolódó polisizémhálózat leírását. A kutatás a polisizémia fogalmát holisztikus kognitív nyelvészeti keretben közelíti meg, amely szerint a polisizémia a prototípuselvű kategorizáció, a családi hasonlóság és a konstruálás dinamikus funkcionálása révén a nyelv belső jellemzője (Tolcsvai Nagy 2012, 2013; Cruse–Croft 2004; Geeraerts 1997).

Az alapértelemek vizsgálatával régóta foglalkozik a pszichológia tudománya, jelen kutatás Paul Ekman eredményeire alapoz, aki kultúraközi kutatásai során megállapította, hogy alapértelemként azonosítható az *öröm*, *harag*, *undor*, *szomorúság*, *félelem* és a *meglepődés*. Az *értelem* mint felettes kategória úgy jellemezhető, mint egy eseményre adott válasz, amelynek létrejötte során az egyén folyamatos helyzetértékelést végez (Ekman 2007), így elősegítve a válaszhoz szükséges döntés meghozatalát. A megnyilatkozások konstruálása során emotív érintettségünk nem jelenti azt, hogy bármelyik értelemfogalom lexikális egységként megjelenik a szituációban, de ettől függetlenül az állapothoz tartozó ismeretszerkezet kontextusbeli megjelenésére lehetőség nyílik. Jelen tanulmányban az alapértelemek közül a *öröm* fogalomhoz tartozó ismeretszerkezet elemzését mutatom be.

A szótárban rögzített ismeretanyag rendszerezése a kognitív pszichológiából és a keretszemantikából ismert forogatókönyv-szerkezet (Fillmore 1982; Neisser 1984; Eysenck–Keane 2003) alkalmazásával történik. Ez a megközelítés megkönnyíti a konkordanciával való összevetést, mivel így leírható az egyes értelemfogalmak kontextusbeli előfordulásai kapcsán az ismeretszerkezet elemei, illetve több forogatókönyvre különíthető el az adott értelemfogalomhoz tartozó ismeretszerkezet. Ezzel a módszertannal vizsgálhatóvá válik, hogy az elkülönülő szótári jelentésekhez különböző forogatókönyvek rendelődnek-e egy adott fogalom esetében. Ez alapján feltételezhető több összefüggő jelentés létezése, amelyek között szemantikai kapcsolat áll fenn, amely polisizémhálózatként értelmezhető a közös fogalomhoz tartozó alapjelentés ismeretében.

Az értelem és a nyelv viszonya

Az értelem és a nyelvhasználat kapcsolata egymástól elválaszthatatlan rendszert alkotva a nyelvhasználatát több aspektusból meghatározza. Az értelem a megnyilatkozások során az ítéletalkotásban aktívan részt vesznek oly módon, hogy az adott kommunikációs helyzettel kapcsolatos korábbi, elraktározott tudásunkat a helyzet értékelésétől függően felhasználjuk. Leegyszerűsítve kétféleképp-

pen alkalmazzuk korábbi tapasztalatainkat: kontrollként használva vagy kontrollvesztést tapasztalva. Az érzelmeiről raktározott tudásunk komplexen jelenik meg, ennek köszönhetően a nyelvi tevékenységnek nem kell csupán az érzelmek kifejezésére korlátozódnia, hanem azt a megnyilatkozások implicit módon tartalmazzák.

Érzelmi reakcióink szorosan összefüggnek azzal, hogy az adott szituáció milyen téma kidolgozását teszi meg, illetve hogy a megnyilatkozó milyen kötődéssel beszél az adott témáról. Az ítéletalkotás során érzelmeink kifejezésére komplex és rendkívül árnyalt verbális és nonverbális eszközkészlet áll rendelkezésre, amelyeknek felhasználásával tudatjuk álláspontunkat az adott helyzettel kapcsolatban. Ahhoz, hogy az ítéletalkotás során pontosan meghatározhatóvá váljon, mit kell tennünk, hogy a befogadói szerepben részt vevő szubjektum ismeretet szerezzen arról, hogy a megnyilatkozó szerepben lévő szubjektum milyen ítéletet alkotott az adott szituációról, az érzelmfogalomhoz köthető forгатókönyv ismeretére van szükség.

A forгатókönyv vagy séma központi fogalom a kognitív pszichológiában (Neisser 1984: 58–82; Eysenck–Keane 2003: 292–304), amelyet Fillmore keretszemantikai kutatásai (Fillmore 1982; Petruck 1996) emeltek be a nyelvészetbe. A kutatásban a *forгатókönyv* elnevezést használom, és a továbbiakban rögzítem azokat az általános tulajdonságokat, amelyek erre vonatkoznak (Neisser 1984: 58–82; Eysenck–Keane 2003: 292–304):

- A tanulási folyamat során relációk rögzítése történik, amelyek a felismerést, értékelést és mérlegelést segítik.
- A forгатókönyvi pontok külön-külön értelmezhetők térben és időben.
- Általános tudást rögzítenek, konkrét tapasztalatot nem tartalmaznak.
- A forгатókönyvi pontok közül nem kell minden pontot felhasználni.
- A forгатókönyvi pontok kihagyása miatt nem tekinthető hiányosnak az interakció során felhasznált forгатókönyv.
- A forгатókönyvi pont hiánya is információértékkel bír.
- A forгатókönyvek és a forгатókönyvi pontok közötti átjárhatóság biztosított.
- Új tapasztalatok módosítják a forгатókönyvet.
- Az interakció során válik specifikálttá.

Az érzelmeiről raktározott ismeretszerkezeteink alapot adnak arra, hogy a befogadói szerepbe helyezkedő szubjektum megnyilatkozó szerepbe kerülve, ítéleteit a befogadói szerepben lévő szubjektumnak átadja úgy, hogy közben a megnyilatkozásban ezt pontosan tudja adaptálni. Ahhoz, hogy a diskurzusban az érzelmek értelmezhetővé váljanak, a róluk raktározott ismeretanyagot tekintve nemcsak az egyes érzelmekhez köthető tudásszerkezetről kell ismerettel rendelkezni, hanem arról is, hogy az adott szituációban az érzelmek kifejezése milyen módon történhet.

Az érzelmeiről szerzett tudásunk konstruktív felhasználását és integrált működését nagyon jól mutatják a fogalmimetafora-elmélet (Kövecses 2005) kapcsán végzett kutatások, amelyek során kimutathatóvá vált, hogy az érzelmeiről raktározott tudásunk elsősorban a testi állapotunk tapasztalatain alapul.

A metaforaelméletek kutatásai abból indultak ki, hogy a szubjektum a környezetét és önmagát tapasztalva rögzíti azt a tudásszerkezetet (Tolcsvai Nagy 2013: 80–3), amelyet a későbbiekben önmagán vagy környezetében tapasztalt érzelmek nyelvi adaptációja során felhasznál. Az adaptáció során mind az öntapasztalás, mind a környezet, illetve a környezetben érzékelt szubjektumok érzelmi állapota is ez alapján történik. A testben létezés a (Rohrer 2007: 28–31) társadalom és a kultúra kontextusában értelmeződik, és ez tekinthető a szubjektum, a megismerés és a nyelv értelmezési területének, magában foglalva a fejlődés lehetőségét és tapasztalatát. A testben létezés és a test tapasztalása együtt jár az idő- és térérzékelési képességeinkkel, amelynek során képesek vagyunk megállapítani, hogy egy adott szituáció térben és időben hogyan helyezkedik el testi és lelki állapotunkhoz képest, milyen hatást gyakorolhat rá, és milyen kontrollra van szükségünk ahhoz, hogy a számunkra megfelelő legyen az interakció menete. Az érzelmekhez köthető térbeli és időbeli tapasztalatainkat is pontosan meg tudjuk határozni. Ez a képesség arra is alkalmassá tesz minket, hogy egy adott érzelmi állapot tapasztalása során döntést hozzunk arról, hogy egy állapotnak milyen előzményei és következményei lehetnek. Ahhoz, hogy az érzelmi állapotok folyamatait ismerjük,

szükségünk van arra is, hogy az érzelmi állapotokat folyamatként is rögzítsük. A folyamatszerű rögzítésre bizonyíték a metaforaelmélet TARTÁLY metaforája (Kövecses 2005: 169–85), amely magában foglalja azt a tudást, hogy az érzelmeket folyamatszerűen, forгатókönyvként rögzítjük, ennek következtében az egyes forгатókönyvi pontokról is részletes ismeretszerkezettel rendelkezünk. A TARTÁLY tulajdonságait tekintve körülhatároltsága és a lezárhatóság lehetősége biztosítja azt a fogalmi párhuzamot, amelynek következtében például a dühös ember teste megfeleltethető a TARTÁLY körbehatárolt, zárt tulajdonságainak, amelyben valamilyen halmazállapotú dolog elfér. Bizonyos hatások a TARTÁLY-ban lévő dolgot arra kényszerítik, hogy kitörjön onnan. Ennél a pontnál ismert a kitörés oka, és feltételezhető a TARTÁLY fizikai tulajdonságaiból adódó ellenállás megléte, illetve a fizikai tulajdonságból adódó kontroll, illetve kontrollvesztés lehetősége.

Az érzelmfogalmakkal kapcsolatban elmondható, hogy a hozzájuk kapcsolódó forгатókönyv pontjai párhuzamba állíthatók a nyomás alatt lévő TARTÁLY-ról rögzített ismereteinkkel. Az érzelmekek esetében megfigyelhető, hogy a szubjektum, az érzelmeit kontroll alatt tartva vagy kontrollt veszítve fejezi ki, amely eseménystruktúra megfelel a TARTÁLY-ban lévő bizonyos halmazállapotú anyag mozgásának, illetve az azt érő fizikai nyomás kontrollált, illetve kontrollt veszített hatásának. Ez a szerkezet a pozitív és negatív érzelmekek esetében is pontos leírást ad a hozzájuk kapcsolódó forгатókönyv és ismeretszerkezet felépítéséről.

A forгатókönyvi pontok esetében szintén komplex tudásunk van arról, hogy az egyes pontok milyen tér- és időszerkezettel rendelkeznek. Az időszerkezet és a különböző forгатókönyvi pontok esetében fontos megjegyezni az eseményidő és a forгатókönyvi ponthoz tartozó idő viszonyából kirajzolódó kapcsolatokat. Egy adott érzelmi állapothoz tartozó forгатókönyv eseményidejéhez viszonyítjuk az adott kontextusban megjelenő érzelmi állapot időbeli viszonyait.

A tér- és időszerkezet komplexitásán kívül arról is rendelkezünk tudással, hogy az egyes forгатókönyvi pontokhoz milyen tér- és időszerkezetek és milyen állapotok rendelődnek. Az egyes forгатókönyvi pontok esetében az egyes pontok nyelvi szerkezetekkel is reprezentálhatók. Ez azt jelenti, hogy az érzelmfogalom szerkezete a részletes tulajdonságismeret következtében pontosan meghatározható állapotok sorozatából áll össze.

A forгатókönyvi pontok kidolgozottságát áttekintve egyértelmű, hogy minden esetben a folyamatjelleg reprezentálása és kidolgozása a cél. Ennek érdekében a nyelvi reprezentáció során az elsődleges cél az alapérzelemhez köthető pillanatnyi állapot pontos reprezentálása. A megnyilatkozó szerepben lévő szubjektum minél pontosabban próbálja az éppen aktuális érzelmi állapotot és ítéletét a befogadói szerepben lévő szubjektum irányában prezentálni. A megnyilatkozás során reprezentált forгатókönyvi pont utal az érzelm teljes forгатókönyvére annak érdekében, hogy a befogadói szerepben lévő szubjektum reagálni tudjon a megnyilatkozó állapotára, és feldolgozhatóvá váljon számára, hogy az adott állapotnak, ítéletnek milyen előzményei voltak, és milyen következményekkel kell számolni, mire kell felkészülnie. A továbbiakban az érzelmfogalmak nyelvi reprezentációjához köthető, azon belül is az ÖRÖM fogalmához kapcsolódó ismeretszerkezetet mutatom be.

Az érzelmekek reprezentációja a megnyilatkozásokban

Az érzelmekek a megnyilatkozásokban nem külön komponensként kapnak helyet, hanem az interakciós folyamat információszerkezetében integrált módon jelennek meg. A megnyilatkozásban megjelenő információknak utalnia kell arra, hogy a megnyilatkozó szerepben lévő szubjektum milyen kapcsolatban van az adott információval, érzelmileg hogyan kötődik hozzá. Ennek alapján beszélhetünk olyan esetekről, amikor vagy a megnyilatkozó, vagy a befogadói szerepben lévő szubjektum érzelmileg semleges módon érintett a megnyilatkozás információszerkezetét illetően. Attól, hogy érzelmileg nem kötődnek az adott információ szerkezetéhez, a semlegességük kifejezése magában foglal egy érzelmileg semleges státuszt, amelynek feltétele a témával kapcsolatos mérlegelés képessége. Ebből következik, hogy az érzelmileg semleges megnyilatkozásokat úgy tudjuk létrehozni, hogy az érzelmekekről rögzített ismereteinkről azt adaptáljuk a megnyilatkozásban, amelynek releváns szerepe van az adott kontextus tekintetében.

Az érzelmek integrált megjelenésére az ad lehetőséget, hogy a megnyilatkozások során folyamatosan történő automatikus helyzetértékelések segítenek az érzelmeink folyamatos és fokozatos reprezentálására. Erre az ad lehetőséget, hogy az érzelmeinkről rögzített tudásunk kapcsán el tudjuk különíteni a különböző intenzitású érzelmeinket, és képesek vagyunk utalni az érzelmet megelőző és az azt követő állapot reprezentálására. Sőt arra is, hogy felismerjük azokat a helyzeteket, amikor nincs szükségünk az érzelmek kifejezésére, tehát képesek vagyunk kontroll alatt tartani őket.

Érzelmi állapotunkat befolyásolja, hogy egy adott témáról milyen tapasztalattal rendelkezünk a múltból, és ez alapján milyen ismeretszerkezetet adaptálunk az adott megnyilatkozás során. Az interakció során a befogadói szerepben lévő szubjektum számára az információszerkezetnek csak azt a részét jelenítjük meg, amely számunkra relevánsnak tekinthető. A befogadói szerepben lévő szubjektum a helyzetértékelést követően úgy konstruálja meg üzenetét, hogy kifejezze vele, saját érzelmi viszonyát a témával kapcsolatban.

Az érzelmek kapcsán beszélni kell azokról a helyzetekről is, amikor a helyzetértékelést követően kontrollvesztés történik, és például egy dühös állapotban nem tudjuk érzelmeinket kontrollált állapotban tartani. Az érzelmek és az érzelmi reakciók kapcsolatában feltételezhető, hogy az interakció során elsődleges szándékunk, hogy elérjük a célunkat, ennek érdekében a kontextushoz alkalmazkodva kontrolláljuk az érzelmeinket és az érzelmi reakcióinkat.

Az ÖRÖM (Ekman 2007: 247–71) mint alapérzelem, Ekman szerint, más kellemes érzelemhez is köthető, és sokkal kevesebb kutatás kapcsolható a pozitív, kellemes érzelmek kutatásához, mint a negatív, nyugtalanító érzelmekhez. Az alapérzelmek közül az ÖRÖM az egyetlen, amely egyértelműen pozitívnak tekinthető. Ekman rendszerében az ÖRÖM általános gyűjtőfogalma minden pozitív érzelemnek. Az ÖRÖM fogalomhoz köthető fiziológiai tapasztalatokat figyelembe véve öt különböző pozitív érzelem jellemzőit rögzítette rendszerében, ezek a *mulatság*, *izgalom*, *megkönnyebbülés*, *csodálkozás*, *eksztázis* vagy *elragadtatás*. A felsorolt érzelmek mindegyikéhez köthető egyértelmű fiziológiai jellemző, amely a környezet számára egyértelművé teszi, hogy a szubjektum mely kellemes érzést éli át az adott szituációban. A *mulatság* esetében a nevetés és a mosolygás az, amely egyértelműen azonosítja az adott reakciót. Az *izgalommal* kapcsolatban elmondható, hogy a negatív és a pozitív érzelmek átélése során is jelen lehet, és Ekman megfigyelései szerint mindig kapcsolódik az adott érzelemhez. A *megkönnyebbülést* minden esetben egy mélyről jövő sóhaj kíséri, amelyet akár félelem, bizonytalanság is megelőzhet. A *csodálkozásról* nagyon keveset tudunk, de Ekman szerint a ritkaság megtapasztalásának az élménye köthető hozzá. Csodálkozás esetén is megváltozik a légzés. Az *eksztázis* a legintenzívebb pozitív érzelemnek tekinthető, amelyet nem lehet enyhén átélni, és fokozatosság sem figyelhető meg.

A kutatáshoz felhasznált pszichológiai háttér alapján az ÖRÖM esetében időbeli tényezőt nehéz megállapítani. Ekman nem beszél arról, hogy a kellemes érzések kapcsán milyen időbeli tényező játszik szerepet, illetve hogy a felismert fiziológiai tünetekhez milyen időintervallum köthető. Az ÖRÖM felismerését az arcon megjelenő mosoly tapasztalása teszi egyértelművé. Az arcon látható reakciókon kívül a kellemes érzelmeket az érzelmet átélő hangjának elváltozásában is megfigyelhetjük, és ez alapján megkülönböztethetővé válik, hogy melyik kellemes érzelemhez köthető a reakció.

Az ÖRÖM estében azonban arról is beszélni kell, hogy nemcsak akkor mosolygunk, amikor valóban valami kellemes számunkra, hanem abban az esetben is, ha valami kínos vagy kellemetlen dolog történik velünk. A mosoly mint reakció ebben az esetben is tapasztalható, de fiziológiailag különbözik. Ebben az esetben szintén a reakciót adó szubjektum hangja az, amely a környezet, illetve a befogadó számára azonosítja az érzelmet.

Az ÖRÖM-höz köthető ismeretszerkezet tekintetében a fentiek szerint inkább érzelmeccsoportról beszélhetünk, amelyek egymást kiegészítik, egy érzelmi reakció tapasztalása esetén egymást követhetik. Az érzelmeccsoport komplex ismeretszerkezetből következik, hogy jelenléte azt is jelenti, hogy az érzelemhez köthető nyelvi szimbólum szemantikai szerkezete is több érzelemhez köthető ismeretszerkezetből konstruálódik. A továbbiakban az ÖRÖM-höz köthető ismeretszerkezet elemzésének módszertani háttérét mutatom be.

A poliszémia funkciója a nyelv és a fogalmak között

A világ megismerése során a frissen szerzett tudásunkat mindig a már meglévő ismereteinkhez kapcsolva használjuk fel az interakciós folyamatok során. A fogalmakról raktározott ismeretszerkezetek a kontextusban mindig irányítottan, a megnyilatkozó szándékának és akaratának megfelelően konstruálódnak meg (Tátrai 2011: 25–50).

A poliszémia tudománytörténeti áttekintésére a dolgozat terjedelmi keretei között nincs lehetőség, azt azonban rögzíteni kell, hogy a kutatás a poliszémia fogalmát mely elméleti keret szerint tárgyalja. A kognitív nyelvészeti keretből kiindulva, a poliszémia egy prototípuselvű kategorizáció, amely két fogalom nyelvi reprezentációja között (Tolcsvai Nagy 2012, 2013; Geeraerts 1997) jön létre. A poliszémia ebben az értelmezési keretben a prototípuselmélet elveire épül, amely a fogalmak tulajdonságait kategóriákba sorolva rendszerezi, keretet biztosítva a világról szerzett ismereteknek. A prototípuselmélet dinamikus és enciklopédikus tudásszervező mechanizmusait figyelembe véve a fogalmak tulajdonságait rendszerező kategóriák rugalmas rendszert biztosítanak a megismerés és az adaptáció számára.

Két fogalom ismeretszerkezete közötti kapcsolat akkor jön létre, ha a felismert hasonlóságok, részleges egyezések lehetőséget adnak a két fogalom közötti kapcsolat használatára. Két fogalom összekapcsolása úgy zajlik, hogy a fogalmak tulajdonságai közötti hasonlóságok felismerése során azok a tulajdonságok, amelyek a megnyilatkozó számára relevánsnak tekinthetők, hozzájárulnak az adott fogalom kontextusbeli adaptációjához. A kapcsolatok feltétele minden esetben fogalmi alapú, amelynek elsődleges célja, hogy a megnyilatkozás során kifejezni kívánt szándék és elmondani kívánt információ a befogadó számára a megnyilatkozó szándékai szerint rögzüljön a kontextusban. Az adott fogalom szemantikai szerkezetének specifikációja során jön létre a kapcsolat két fogalom között, amelyek közül egy elsődleges jelentés és egy másodlagos jelentés között rögzül a kontextusban releváns fogalmi szerkezet. Az érzelemfogalmak kontextusbeli megjelenése során például az alapjelentés valamilyen állapotra utal.

A kontextusban megjelenő érzelemfogalom azonban már egy adott eseményhez vagy cselekvéshez köthető érzelmi állapotot reprezentál, amely tudásszerkezetét tekintve, már a megnyilatkozás ismeretszerkezetének megfelelően rögzül. Ezenkívül az érzelemfogalom vonatkozhat dologi természetű fogalomra is. Mind az események, mind az állapotok vonatkozásában közös pont az érzelmi állapothoz tartozó forгатókönyv ismeretszerkezete.

A specifikáció során szükségül az adott fogalomhoz tartozó szemantikai szerkezet, bizonyos tulajdonságok aktiválódnak. Az érzelemfogalmakhoz köthető ismeretszerkezet kognitív tartományait az érzelemfogalomhoz tartozó forгатókönyv rögzített pontjai határozzák meg, amelyet a későbbiekben részletezek.

A tanulmány második felében bemutatott példák tekintetében megfigyelhető, hogy a **ÖRÖM** fogalom esetében az érzelem képviselő a poliszém jelentéskiterjesztés egyik felét. A hozzá kapcsolódó tapasztalatok, élmények azok, amelyek lehetővé teszik, hogy a jelentéskiterjesztésben szereplő másik fogalom is részt vegyen a fogalmi konstruálásban. A továbbiakban egy példán keresztül szemléltetem azt a fogalmi konstrukciót, amely a **ÖRÖM** fogalom nyelvi reprezentációja során adaptálódik a kontextusban.

(1) *A többi gyerek meg értelmes arccal ült az ülésen, nem kellett kiabálni velük, hogy maradjanak nyugton és ne álljanak fel az ülésekre. **Öröm** volt nézni.*

Az *öröm* szemantikai szerkezete itt az érzelemhez tartozó fiziológiai tünetek irányába specifikálja a fogalomhoz tartozó ismeretszerkezetet. A szövegben arra találunk utalást, hogy a megnyilatkozó a környezetében érzékelt szubjektumok viselkedését felismerve és értékelve megállapítást tett arra vonatkozólag, hogy számára az általuk kivitelezett cselekvéssorozat az **ÖRÖM** fogalmához tartozó ismeretszerkezethez köthető, amelyet a megnyilatkozó szerepben lévő szubjektum a látás során érzékel. Ebben az esetben az örömhöz tartozó teljes szemantikai szerkezetből csak egy részlet reprezentálódik. A példa esetében megfigyelhető, hogy a szöveg tartalmi adaptációja nem tartalmazza fogalom forгатókönyvét, viszont annak ismeretében jött létre. Ennek következtében nem emel ki egyetlen pontot sem, tehát általánosan utal arra az ismeretre, amely az érzelmi állapothoz társul.

A példa esetében a polisziémia fogalma, úgy értelmeződik, hogy az ÖRÖM ismeretszerkezetéből, amely a megnyilatkozó szubjektum szándékától függően a kontextusban reprezentálja az érzelemfogalomhoz tartozó fiziológiai tulajdonságok egy részletét, esetünkben azt, amely a látás során tapasztalható kellemes érzést kiváltja. Az ÖRÖM fogalmat reprezentáló nyelvi szimbólum a példa esetében kizárólag erre utal, és nem jelenik meg más ismeret, például nem figyelhető meg a fogalom nyelvi reprezentációja során előforduló tárgyiasítás, amely az érzelemfogalmakra jellemző.

Az érzelemfogalmak polisziém jelentéskiterjesztéséhez tartozik, hogy nemcsak állapotra vonatkoznak, hanem a szövegben reprezentált szemantikai szerkezetük vonatkozhat az érzelem irányára is. Tehát az érzelem tárgya is megnevezhető az adott érzelemfogalomhoz tartozó lexémával. Az érzelemfogalmak esetében, mivel állapotról van szó, a polisziém jelentéskiterjesztés során a fogalomhoz tartozó forgatókönyvek, a hozzájuk tartozó állapotváltozást rögzítve válnak a jelentéskiterjesztés alapjává. Ebből következik, hogy az érzelmekhez tartozó forgatókönyvek az állapotváltozást több aspektusból rögzítik, tehát van tapasztalatunk a saját érzelmi állapotunkról, a környezetünk tapasztalatáról, amikor egy szubjektumot bizonyos érzelmi állapotban tapasztal, és arról is, ha mi tapasztalunk a környezetünkben egy bizonyos érzelmi állapotot. Ezek az aspektusok jellemzik az érzelemfogalomhoz tartozó nyelvi szimbólum szemantikai szerkezetét, amely egy adott kontextus esetében a szubjektum szándékának megfelelően profilálódik.

Az ÖRÖM fogalom és általában az érzelemfogalmak esetében nem tapasztalható markáns különbség az elkülöníthető jelentésszerkezetek között. A fogalomhoz tartozó ismeretszerkezetek reprezentációja azonban úgy jelenik meg a kontextusban, hogy a különböző fogalmi szerkezetek kizárják egymást. Tehát ha az ÖRÖM egy szubjektum fiziológiai állapotára utal, vagy érzelmi állapotot reprezentál, illetve az érzelem tárgyiasult reprezentációját, kizárható, hogy egy nyelvi reprezentáció, azaz egy szó esetében a hozzájuk tartozó ismeretszerkezet együtt jelenne meg a kontextusban, illetve a különböző ismeretszerkezetek egymásra utalnának.

Az alapérzelmekről összegyűjtött ismeretanyag bemutatása

A továbbiakban az ÖRÖM érzelemfogalomhoz tartozó ismeretszerkezet elemzését mutatom be a magyar nyelv értelmező szótárának *öröm* szócikke alapján. A szócikkekben rögzített ismeretanyag szerkezetével és tartalmával abból a nézőpontból foglalkozom, hogy az adott fogalomhoz milyen tudásszerkezet köthető, azok egymástól mennyire különböznek, illetve a jelentést értelmező pontok milyen átfedéseket tartalmaznak.

A szócikk tartalmi elemzése során az első jelentést tekintem alapjelentésnek, és ebből kiindulva rögzítem azokat a kategóriákat, amelyek mentén a további jelentések értelmezhetők. Az elemzésben ez úgy valósul meg, hogy az első jelentésben megállapított tartalmi kategóriák mentén a többi jelentés esetében is végrehajtom a tartalmi kategorizációt, amelyek így az alapjelentéshez köthető viszonyt tárják fel, és hálózatszerű kapcsolatot alakítanak ki a fogalomhoz tartozó nyelvi szimbólum szemantikai szerkezetében.

A tartalmi elemzés során feltárt kategóriarendszer kialakításánál figyelembe vettem a pszichológiának azokat az eredményeit, amelyek az interakcióból származó megfigyeléseken alapulnak: az érzelmekről szerzett tapasztalataink önmegfigyelésen, az interakcióban részt vevők reakcióinak a megfigyelésén, valamint az érzelmet kiváltó dolog természetén alapulnak.

A szócikk első jelentése az önmegfigyelésen alapuló jelentést rögzíti, amely azzal magyarázható, hogy a további jelentésekhez képest általános információkat tartalmaz, és relációs viszonyban van a többi jelentés szerkezetével. Az *öröm* szócikk alapján az ÖRÖM tartalmi kategóriái is rögzíthetők. A szócikkek és a fentebb ismertetett pszichológiai tapasztalatok alapján az alábbi tartalmi kategóriák különíthetők el:

- Az érzelmi állapotot kiváltó esemény **időbeli** státusza:
 - időben megelőzi az érzelmi állapotot,
 - időben megelőzi és fennáll az érzelmi állapot ideje alatt is.

Az időbeli tulajdonságokat befolyásolja, hogy az érzelmet átélő szubjektum a helyzetértékelés során milyen kontrollt alkalmaz, illetve tapasztal-e kontrollvesztést.

- Az érzelmi állapot kialakulásában érintett **résztevőinek** státusza:
 - az érzelmi állapotot átélő szubjektum tapasztalata,
 - az érzelmi állapotot külső megfigyelőként tapasztaló szubjektum/szubjektumok esetleges érzelmi állapota.

A résztvevők érzelmi viszonya az interakcióban kifejtett témával kapcsolatban. Az érzelmi állapot során helyzetértékelést végző szubjektum és az interakcióban részt vevő szereplők viszonya:

- Az érzelmi állapot **irányultsága**:
 - az érzelmi állapot személyre vagy élettelen dologra irányul,
 - az érzelmi állapot eseményre irányul.

A szócikkben rögzített ismeretszerkezetből kiderül, hogy a szóval egyszerre jelöljük magát az eseményt, amelynek időbeli kiterjedése van, és magát az entitást is, amellyel örömrzést tudunk kiváltani az interakciós helyzetben részt vevőkben. A szócikkben utalást találunk érzelmi állapotváltozásra, és arra is, hogy mi jellemzi az érzelmi állapotot. Megemlíti, hogy a csodálkozáshoz hasonló érzelmi állapotról van szó, a *csodálkozás* címszónál azonban nem találunk az érzelmi állapotra vonatkozó részletes leírást.

A továbbiakban a szócikk elemzését fogom bemutatni, és a rögzített kategóriák segítségével tartalmi elemzést végzek az azonosságok és a különbségek feltárása érdekében.

(2) 1. *<Kedvünk szerinti dolognak reánk való lelki hatásával kapcs.> egész lényünket átható derűs, vidám és kellemes érzés, az általa keltett lelkiállapot.*

A meghatározás két külön dologként nevezi meg az *öröm* fogalmát. Az egyik az *ézés*, a másik a *lelkiállapot* fogalom. A kettő közötti szemantikai különbség az idő rövidségével jellemezhető, tehát az ézés időben rövidebb, a lelkiállapot időben elhúzódó fogalomként definiálódik. A definíció szerint az ézés kialakulását követi a lelkiállapot tartós fennállása. A meghatározás a szubjektum érzelmi állapotához köti az alapjelentést. Ezt követi olyan melléknevek felsorolása, amelyekkel jellemezhető az *öröm*, itt azonban már nincs elkülönítve, hogy a jelzők melyik fogalomhoz tartoznak:

(3) *érezki, igazi, korai, tiszta, valódi, zavartalan ~; ~ és bánat; ~ és üröm; ~ fogja el; ~ben úszik; ~ében énekel; ~ örömeiben majd fölveri a házat; ~ében alig fér a bőrébe (n); magán kívül van ~ében; sir; tombol, ugrádozik, ujjong ~ében; azt se tudja hová legyen ~ében; ~ének szabad folyást enged; ~re → derül; ~re gerjed; ~re hangol, indít vkit; ~öt szerez, okoz vkinek; megkeseríti, elrontja vkinek az ~ét; ~től áradozik, olvadozik; nem tud hová lenni az ~től; ~től ittas, mámoros; repes a szíve az ~től. Madarat lehetne fogatni vele ~ében.*

A szócikknek ebben a részében jelzőket és olyan állandósult szókapcsolatokat találunk, amelyekben az *öröm* szemantikai szerkezete dolgozódik ki. A szövegben háromféle ismeret különböztethető meg. Az első típus olyan jelzőket tartalmaz, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az *öröm* elsődleges típusjelentéséhez. Tehát a szubjektumhoz köthető érzelmi állapotot jellemzik. A hat felsorolt jelző közül öt pozitív jelentést dolgoz ki, a *korai* azonban negatív értelemben specifikálja az *öröm* szemantikai szerkezetét. A második típusban olyan szerkezetek kerülnek, amelyek frazeológiai egységként komplexebb szemantikai tulajdonságokra világítanak rá. Az első két egység, az *öröm* ellentétéként a *bánatot* és az *ürömöt* írja le. Ez a kontraszt jelzi, hogy van arra vonatkozó ismeretünk, amikor az antonim pár dolgozza ki az *öröm* szemantikai szerkezetét. A harmadik típusban olyan szerkezetek vannak, amelyek azokat az állapotokat rögzítik, amikor az *öröm* állapotát érzékeljük valakin.

A második pontban felsorolt tartalmi elemek az időbeli státusz tekintetében az *öröm* forgatókönyvének azt a részét rögzítik, amelyben a szubjektum átélte az *öröm* állapotát, tehát az azt kiváltó esemény rögzítése nem történik meg. Nem merül fel az ézés és állapot közötti időbeli viszony

kidolgozása sem. Szintén nem rögzítődnek az interakcióra vonatkozó ismeretek, amelyek tartalmazzák az *öröm* irányát, illetve a résztvevők szerepeit.

A szócikk további része szépirodalmi idézetek sorol fel, amelyekkel az elemzés során nem foglalkozom, mert a kontextusbeli vizsgálathoz felhasznált szövegek a Magyar nemzeti szöveg tár személyes alkorpuszának magyarországi regiszteréből származnak.

- (4) 2. *Ennek arcunkon, szemünkben mutatkozó megnyilvánulása. Arcán ~ ragyog; arca ~re derül; (arca) ragyog, sugárzik az ~tól.*
a. ált. *Az örömmek (1.) külső, főként hangos megnyilvánulása.*

Ez a jelentés az *öröm* fogalmához köthető ismeretnek az érzékszervekhez köthető részét dolgozza ki. Ez alapján az *öröm* a szemhez és az archoz köthető, tehát vannak olyan megkülönböztető jegyek, amelyek az érzelm megjelenését egyértelműsítik. Külső szemlélő számára az *öröm* a fény és a *világosság* ismeretszerkezettel kapcsolódik össze. A jelentésen belül elkülönül az *örömhöz* tartozó nemcsak vizuális, de auditív élmény is, tehát a szubjektum lelkiállapotához köthető artikuláció. A vizuális és auditív megfigyelések harmonizálnak a korábban ismertetett pszichológiai megfigyelésekkel.

- (5) 3. *Életöröm. Mindig ~re vágyik.*

A harmadik jelentés esetében az élethez köthető pozitív élményekről van szó. Az *öröm* szemantikai szerkezete generalizálódik. Időbeli viszonyok, illetve az eseményszerkezethez köthető résztvevők nem profilálódnak. Az irányultság kérdése ebben az esetben úgy értelmezhető, hogy a kiváltó okok közül azok jelennek meg, amelyek bizonyos aspektusból összekapcsolhatók az *örömmel*. Az alapjelentéssel nincsen szoros szemantikai viszonyban, mivel nem tér ki tartalmi elemként a rögzített kategóriák egyikére sem.

- (6) 4. *<Vmely alkalommal kaps.:> rendsz. nagyfokú meglegedés. Oszatlan ~. Nagy volt az ~ országszerte. Általános ~ét keltett. Őszinte ~ét fejezte ki jó munkájáért. ~mel üdvözölte az újítást.*

Ez a jelentés metonimikusan kapcsolódik az *öröm* elsődleges jelentéséhez. A példák alapján jól látható, hogy egy, a múltban bekövetkezett esemény hatására alakul ki az *öröm* egy nagyobb közösség, csoport tagjai között. A meghatározásban az *öröm* mint nyelvi szimbólum szemantikai szerkezetének a középpontjában a közösség érzelmi állapota áll, és egy bizonyos eseményt követő érzelmi állapot profilációja, amely a közösség minden tagját érinti. Itt az *öröm* szemantikai szerkezete az alapjelentéshez képest az érzelmi állapotban részt vevő személyekre utal.

- (7) 5. *(gyak. birtokszóként, ill. birt szraggal) Az az alkalom, esemény, amelynek örülünk, ill. az a személy, lény, tárgy, aki, amely ilyen érzést kelt bennünk. ~ vmit hallani, látni, nézni. ~e → telik (vmiben); ~e van benne; az élet ~eibe dobja v. veti (bele) magát; a világ minden ~éért sem; ez ~ére van v. ~ére szolgál; iszik vminek az ~ére; ~ét → leli v. találja vmiben. Igazi ~ nekem hogy ... Az az ~ érte, hogy ... Jó bizonyítvány után ~ a szünidő. Szüleinek ~e ez a fiú... Az olvasás volt egyetlen ~e. ~ dolgozni vele.*

Az ötödik jelentés az *öröm* fogalmának tárgyiasított aspektusát rögzíti, amelyben megjelenik a birtokos személyjel, amely kognitív műveletként referenciapont-szerkezetként értelmezhető. A szerkezetek tekintetében az adott szubjektumhoz köthető birtokos személyjellel jelölt viszony profilálja, hogy a szubjektum milyen érzelmi állapotban van, és ezt az érzelmi állapotot mi váltja ki. Például (8) *Az olvasás volt egyetlen öröme.* A (7) példa példamondata esetében jól látható, hogy a szubjektum a birtokos személyjelen keresztül profilálódik, és az örömet kiváltó dolog az, ebben az esetben az olvasás, amely a szubjektum örömmérsésének okaként reprezentálódik.

- (8) 6. *Anyai ~ök elé néz : <nő> gyermeke születését várja.*

A hatodik jelentés frazeológiai egységként értelmezhető. Itt az *öröm* szemantikai szerkezete az anyává válás örömét és az azzal összefüggésben kialakuló lelkiállapotot jellemzi.

(9) 7. *(átv; kissé biz) Vminek ~e: vminek haszna, vminek javára váló dolog.*

Ebben a jelentésben az öröm szemantikai szerkezetéből az a rész aktiválódik, amely valamely élő vagy élettelen dolog számára kedvező helyzetet biztosít. Ebben a kifejezésben a birtokos szerkezet az *öröm* nyelvi szimbólumhoz kapcsolódva egy dolognak azokat a tulajdonságait profilálja, amelyek pozitív hatással vannak az adott szituációra. Ebben az értelmezésben az öröm, nem érzelmi állapotként, hanem egy pozitív, kellemes tulajdonságként profilálódik.

(10) 8. *~mel v. (nyomatékosan) ezer ~mel, kész ~mel: szívesen, szíves készséggel, szíves-örömmel. a. <Udvariassági szólamokban a szíves előzőkenység, a társas illem kívánta nyájasság kifejezéséül:> jóleső érzés*

Az utolsó jelentés olyan frazeológiai egységeket csoportosít, amelyeket udvariassági formulaként használunk.

A szótári jelentések tekintetében a következő fogalmakat lehet elkülöníteni önálló jelentésként:

- érzés,
- állapot,
- fiziológia tünet az arcon és a szemén,
- tömeg vagy közösség érzelmi állapotát globálisan jellemző fogalom,
- várandósággal összekapcsolható érzés,
- kedvező helyzetből adódó tulajdonság,
- tevékenység pozitív értékelését szimbolizáló lelkiállapot.

A szócikkből rekonstruált fogalmi rendszer eltérő sémákat fed le, amelyek az *öröm* alapjelentéséhez ugyan kapcsolódnak, egymással pedig laza szemantikai kapcsolatot tartanak fenn. Ebből következik, hogy az *ÖRÖM* fogalomhoz több egymás mellett létező séma rögzíthető, amelyek esetében különböző forogatókönyvekről lehet beszélni. Az első és a második jelentés esetében az érzelmi állapot megjelenésének és érzékelésének a ténye aktiválódik. A példák alapján az érzelmi állapot adaptációja során megkülönböztethető az az érzelmi állapot, amely önmegfigyelésből származik, és amelyet a környezet tapasztal azon, aki éppen átéli az érzelmet. A következő kategória, amikor a fiziológiai, illetve érzékszervi változások tapasztalataként értelmezhető az *ÖRÖM*. A negyedik jelentés esetében nem az érzelmi állapot megélése a lényeg, hanem a közösség tagjait érő esemény keltette lelkiállapot. A várandósághoz kapcsolható örömek szintén egy külön forogatókönyvhöz köthetők, mivel az eseményt megelőzi az érzelmi állapot kialakulása. A hatodik jelentés esetében a séma szerkezete a fogalmi metafora forrás- és céltartomány-szerkezetével jellemezhető, mivel a tárgyiasítás során az *öröm* tárgyává valamilyen fogalom válik.

A példák tekintetében elmondható, hogy globálisan lefedik a szócikkeket, de a fogalomhoz tartozó ismeretszerkezet részleteiben bővítik és gazdagítják. Példákat adnak arra vonatkozóan, hogy milyen ismeretszerkezettel rendelkezik a fogalom abban az esetben, amikor az alapjelentéstől eltérő szemantikai szerkezetet profilál.

A mondatok kiválasztásánál azt a szempontot követtem, hogy a példamondatok az *ÖRÖM* fogalomhoz tartozó nyelvi szimbólum szemantikai szerkezetét minél több aspektusból bemutassák. Összességében elmondható, hogy az egyszerű keresés során nem találtam minden jelentésre külön példát, ám azok a kategóriák, amelyek a szótári ismeretszerkezetben körvonalazódtak, megfigyelhetők a példamondatokban is.

1. táblázat

Példa	Az érzelemfogalom funkciója a kontextusban
(11) <i>G.R. : Örömmel jelentem, hogy a Melódia csokit újra lehet kapni!</i>	A szubjektum érzelmi állapota reprezentálódik, amely összekapcsolódik az első tagmondat E/1. sz. igei állítmányával. A forgatókönyv tekintetében az érzelem mint a szubjektum által végzet cselekvéshez köthető folyamat jelenik meg, párhuzamosan a mondatban reprezentált eseménystruktúrával.
(12) <i>A többi gyerek meg értelmes arccal ült az ülésen, nem kellett kiabálni velük, hogy maradjanak nyugton és ne álljanak fel az ülésekre. Öröm volt nézni.</i>	A szubjektum az első mondatban reprezentált eseménystruktúrát értékeli az öröm lexémával. Amely ebben az esetben tartalmazza, hogy az érzelmi állapotot vizuális úton, érezkelés során érte el. A forgatókönyv tekintetében az érzelem mint a szubjektum állapota jelenik meg, párhuzamosan a mondatban reprezentált eseménystruktúrával.
(13) <i>Nekem olyan örömet okozott régebben reggelente kinyitni ezt a topicot, ne vegyétek el ezt tőlem.</i>	A szubjektum érzelmi állapotát egy cselekvés váltja ki, amely kellemes érzéssel tölti el a megnyilatkozót. A forgatókönyv tekintetében az érzelem mint a szubjektum állapota jelenik meg, párhuzamosan a mondatban reprezentált eseménystruktúrával.
(14) <i>És örömöm, csak fokozódott, mikor tapasztaltam, hogy itt nem megy az a sokszor sajnos máshol tapasztalható durva anyázás.</i>	A birtokos személyjel a szubjektum és a tapasztalt esemény közötti viszonyt reprezentálja , valamint kifejezi, hogy az érzelmi állapot a tapasztalt esemény bekövetkezése előtt is fennállt. A <i>fokozódott</i> igéhez tartozó fogalom ismeretszerkezete kifejezi, hogy az érzelem korábban is fennállt, és a korábbi állapothoz képest változást tapasztalt a megnyilatkozó. A forgatókönyv tekintetében az érzelem mint a szubjektum által végzet cselekvéshez köthető folyamat jelenik meg, párhuzamosan a mondatban reprezentált eseménystruktúrával.
(15) <i>Ha pedig másokhoz fordulsz szeretettel, segítő szándékkal, sok örömben lesz részed az élet bármely területén, mert az nagyon jó dolog és érzés, ha segíthetsz a rászorulókon...</i>	A megnyilatkozó olyan eseményt említ, amely az öröm érzését keltheti. Konkrétan nem vonatkozik érzelmi állapotra, hanem globálisan vonatkozik a kellemes érzés mint fogalom ismeretszerkezetre. A forgatókönyv tekintetében az érzelem tárgyiasul .
(16) <i>Ám vannak olyanok is, amiket örökre megőrziünk magunknak, akár kényszerűségből vagy akár csak saját magunk örömére.</i>	Ebben a megnyilatkozásban az értékelő tulajdonsághoz tartó szemantikai szerkezet reprezentálódik. A forgatókönyv tekintetében az érzelem tárgyiasul .
(17) <i>Ezért szeretek adni, ha tudok, na meg az adás öröméért.</i>	A megnyilatkozás itt arra vonatkozik, hogy egy adott cselekvést a fogalomhoz köthető érzelmi állapot kísér , amely kellemes érzést vált ki a szubjektumból. A forgatókönyv tekintetében az érzelem mint a szubjektum állapota jelenik meg, párhuzamosan a mondatban reprezentált eseménystruktúrával.
(18) <i>Ők azok, akikkel tudok beszélni örömről.</i>	A szubjektum ebben a kontextusban szintén az ÖRÖM fogalmi szerkezetének általánosabb, sematikusabb formáját reprezentálta. A forgatókönyv tekintetében az érzelem tárgyiasul .

6. Összegzés

A poliszém viszony kontextuális megjelenése már csak azokat az ismereteket rögzíti, amelyek a megnyilatkozó döntése alapján, a befogadó számára a megnyilatkozás működése szempontjából relevánsnak tekinthetők. A folyamatokról rögzített ismeretszerkezet megnyilatkozásokban rögzített formáinál más szerkezetű poliszém viszonyt tapasztalunk.

Az elemzett példákat sorra véve a szótári korpuszban az egymástól eltérő jelentések nem minden esetben jelentek meg a szövegtári korpusz példamondatain, ám a példamondatokban többször történt utalás az egyes forgatókönyvi pontokra és az egy fogalomhoz tartozó különböző forgatókönyvekre. Az ÖRÖM érzelemfogalom esetében megfigyelhető volt, hogy a fogalomhoz köthető több és árnyaltabb jelentés is reprezentálódott a kontextusban.

Az érzelemfogalmakhoz köthető poliszém hálózatok funkciójaként megállapítható, hogy a szubjektum a számára adaptált érzelmi állapotot különböző típusú fogalmakként reprezentálja. Ez azt jelenti, hogy azokban a szövegekben, ahol érzelmeket úgy reprezentálunk – függetlenül attól, hogy a befogadó, megnyilatkozó vagy egy harmadik személy, illetve személyek érzelmeiről van-e szó –, hogy megnyilatkozói döntés alapján utalhatunk az érzelem dologi, folyamatként történő vagy állapotszerű reprezentációjára, különböző forgatókönyvek aktiválódnak. Ebből következik, hogy a különböző reprezentációk, eltérő forgatókönyvvel, így különböző szemantikai szerkezettel és fogalmi rendszerrel rendelkeznek.

A poliszém hálózat ebben az elemzési környezetben úgy értelmezhető, hogy az érzelemfogalom – az eddig elemzettek alapján – három területre korlátozódik. Az érzelmeket tapasztalhatjuk entitásként, folyamatként és állapotként. Mindhárom fogalmi szerkezet ugyanabból az érzelemfogalomhoz köthető ismeretszerkezetből építkezik, amelynek alapfunkciói a különböző fogalmi szerkezetekben nem változnak.

Abban az esetben, amikor állapotként jelenik meg az érzelemfogalom, az ismeretszerkezet a szubjektumnak arra az érzelmi állapotára fókuszál, amely a kontextusban reprezentálódik. Ha a folyamatjelleg kerül előtérbe, akkor az adott érzelemfogalom ismeretszerkezete válik kiemeltté, és a szubjektum, aki az érzelmet tapasztalja vagy átéli, háttérben marad. A harmadik eset az, amikor az érzelem entitásként, illetve dologi fogalomként reprezentálódik. Ebben az esetben nem történik utalás a folyamatjellegre vagy az állapot tulajdonságaira. Ennél a változatnál az érzelemfogalom forgatókönyve is háttérbe marad, és a fogalomhoz tartozó prototipikus tulajdonságok jelennek meg.

A vizsgált korpuszokról összességében elmondható, hogy egymást kiegészítve támogatták a kutatást. A szótári korpusz egy általános ismeretanyagot biztosított, amely segített a különböző típusú fogalmi szerkezeteket elkülöníteni, ezáltal előkészítette az érzelemfogalmak kontextusbeli elemzését. A szövegtári korpusz bebizonyította, hogy az egyes forgatókönyvi pontok kidolgozása megtörténik a kontextusban, továbbá párhuzamosan többféle szemantikai szerkezet is működhet egymás mellett ugyanarról a fogalmi struktúráról.

FORRÁSOK

- A magyar nyelv értelmező szótára. 1959. Akadémiai kiadó, Budapest.
Váradi Tamás: The Hungarian National Corpus. *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, Las Palmas, Spanyolország 2002. 385–9. <http://mnsz.nyud.hu>
Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC*, 2014. <http://mnsz.nyud.hu>

SZAKIRODALOM

- Ekman, Paul 1992. An Argument for Basic Emotion. *Cognition and Emotion*, 196–200.
Ekman, Paul 1999. Basic Emotion. In.: T. Dalgleish – M. Power (eds.). *Handbook of Cognition and Emotion*. Sussex, U.K. John Wiley & Sons, Ltd. 45–60.
Ekman, Paul 2007/2011. *Leleplezett érzelmek*. Kelly Kiadó, Budapest.
Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul, South Korea: Hanshin Publishing, 111–37.

- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics: A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders. Papers on Lexical and Semantic Topics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford University Press, Oxford, New York, 239–66.
- Kövecses Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion – Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–19.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Cuyckens Hubert – Geeraerts, Dirk (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, New York, 139–69.
- Neisser, Ulrich 1984. *Megismerés és valóság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A polisizémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and Experientialism. In.: Cuyckens Hubert – Geeraerts, Dirk (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, New York, 56–78.
- Tuggy, David 1993. Ambiguity, polysemy and vagueness. In.: Geeraerts, Dirk – Dirven, René – R. Taylor, John (eds.): *Cognitive Linguistics – Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 109–40.

Drávucz Fanni

PhD-hallgató

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Drávucz, Fanni

The function of networks of polysemy in the system of emotion concepts

The task of defining the relationships among emotion concepts and exploring their knowledge structure can be seen as an area of overlap between research in cognitive semantics and that in cognitive psychology. This paper aims at a cognitive semantic description of the knowledge structure that may be attributed to Ekman's 'basic emotions', with special emphasis on the function of networks of polysemy (Tolcsvai Nagy 2012, 2013, Cruse and Croft 2004, Geeraerts 1997) that can be assumed in the analysis of that group of concepts. Of the basic emotions, it is *joy* whose knowledge structure is analysed here. The analysis starts from the relevant entry (*öröm* 'joy') in *A Defining Dictionary of Hungarian*, and compares it to results of searches in the 'personal' subcorpus (region: Hungary) of the *Hungarian National Corpus*.

The systematisation of the information found in the dictionary is done by using scenarios known from cognitive semantics and frame semantics (Fillmore 1982, Neisser 1984, Eysenck and Keane 2003). This approach facilitates comparison with the concordance list, making it possible to describe the components of knowledge structure with respect to the occurrence in context of the given emotion concept, and the knowledge structure pertaining to the emotion concept at hand can be portioned out into several different scenarios. With the methodology we use, it becomes possible to investigate whether different scenarios are assigned to the various separate dictionary meanings in the case of a given concept. On that basis, the existence of several interrelated meanings can be assumed, with semantic links across them: a state of affairs that can be interpreted as a network of polysemy in view of the basic meaning associated to the shared concept.

Keywords: cognitive linguistics, semantics, polysemy, emotions, scenario

Gyümölcstermő egzotikus növények nevei III.

fanyar cseresznyemirtusz J. *Eugenia uvalha* (P. 372). Dél-Amerikában őshonos fa. Sárga gyümölcsének vékony a héja, az íze finom. Igen magas a C-vitamin-tartalma.

A *fanyar* faji jelző a gyümölcs ízére utal, a *cseresznyemirtusz* nemi név a ném. *Kirschmyrte* 'ua.' (GRIN.) fordítása. Társneve az *uvaja* (P. 372), a latin szaknyelvi *uvalha* faji jelző és a faj ang. *uvalha* (EL.) nevének megfelelője, a végső forrás a braziliai port. *uvaia*, *uvalha* 'ua.' (LH.), bővítőmennyel port. *uvalha da mata* (EL.), azaz 'bokoruvaja'. Idegen nyelvi neve a fr. *jamboisier rouge* és a sp. *perita costeña* (PN.), vagyis 'piros jambóza', illetve 'parti perita'.

kínai kékhüvely J. *Decaisnea fargesii* (P. 355). Kelet-Ázsiában (Kína, Nepál és Mianmar) őshonos. A lédús, édeskés, pépes gyümölcs húst nyersen fogyasztják.

A faji jelző származásra, a nemi név pedig a gyümölcs fűrtökben megjelenő hüvelyének élénk kék színére utal. A ném. *Blauschote* 'ua.' (W.), azaz 'kék borsóhüvely' fordítása lehet. Megvan más nyelvben is; vö. dán *blåbælg* (uo.), vagyis 'kék hüvely'. A kék, hosszúkás gyümölcs színe és formája az alapja *kék babfa* és *halott ember ujjja* (www.egzotikusdisznovenyek.hu) társnevének, előbbi a faj ang. *blue bean* (LCF.), az utóbbi ang. *dead man's fingers* (uo.) nevének tükörfordítása. A hüvely tartalmazza az édes zselészerű terméseket, hasonlatos egy fényes, kék kolbászhoz, erre utal ang. *blue sausage fruit* (uo.), azaz 'kék kolbászgyümölcs' elnevezése. Ugyanez a névadási szemlélet háttere ném. *Blaugurke* (W.), vagyis 'kékuborka' nevének.

Szintén a gyümölcs formájára és a kocsonyás gyümölcs húsról utal kí. *māo shǐ guā* (uo.), vagyis 'macskaürülék-uborka' elnevezése. Egyéb nevei még a holl. *augurkenstruik*, le. *palecznik chiński* (uo.) és a sv. *narrbuske* (GRIN.), amelyeknek 'savanyúság bokor', 'kínai zuzmó', illetve 'bolondbokor' a jelentése.

A ma érvényes latin szaknyelvi binóment Adrien René Franchet tette közzé 1892-ben (J.Bot. [Morot] 6: 234). A latin *Decaisnea* nemzetségnév a belga születésű francia botanikus, a Jardin des Plantes Paris kertészmezőnöke, Joseph Decaisne (1807–1882) emlékére őrzi, ő volt a növény család első feldolgozója. A latin *fargesii* faji jelzőt pedig a francia misszionárius és Kínában növénygyűjtő, Pere Paul Guillaume Farges (1844–1912) tiszteletére kapta a faj.

Grew-cserje J. *Grewia* (P. 386). Nagy nemzetség a virágos növények közt, számos fajának ehető a gyümölcse, a helyi kereskedelemben van is jelentőségük.

Nevében a *cserje* utótag a fajok bokros megjelenésére utal, a nemi név pedig a latin *Grewia* generikus név átvétele. A nemzetséget Linné nevezte el 1753-ban az angol botanikus, Nehemiah Grew (1641–1712) tiszteletére, aki lefektette a modern palinológia alapjait. A nemzetség számos fajának fanyar és frissítő csonthéjas gyümölcse különösen népszerű a nyári melegben.

A *Grewia occidentalis* fajnak Linné adta a latin terminust 1753-ban (Sp.pl. 2: 964), az *occidentalis* faji jelzőnek 'nyugati' a jelentése. A latin szaknyelvi binóment az alapja a faj fr. *grevier occidental* (PN.) nevének. Az afrikaans *kruisbessie* (uo.), ném. *Kreuzbeere*, sv. *korsgrewia*, ang. *crossberry* (GRIN.), valamint ang. *four-corner* (W.) neve a jellegzetes, négyrekeszes bogycokra utal, a ném. *Lavendel-Sternblüte* (uo.) és az ang. *lavender starflower* 'ua.' (GRIN.) a csillag alakú virágokra, a fr. *grevier à feuilles variables* (uo.) pedig a levelekre. Erős, rugalmas fájából íjat és dárdát faragnak, gombokat készítenek, ez az alapja ang. *bow-wood*, valamint *buton-wood* (EL.), afrikans *assegaaihout*, *booghout* (PN.), azaz 'gombfa', illetve 'íjfa', 'lándzsafa' nevének.

A *Grewia latifolia* neve az ang. *dysentery bush* (W.), azaz 'vérhasbokor', mert a népi gyógyászatban van jelentősége, a régi ausztráliai telepések is használták hasmenés ellen. Társneve az ang.

dog's balls (uo.) vagyis 'kutyagolyók', a névadási szemlélet háttere a szőrös, kutyák heréihez hasonló gyümölcs. A latin szaknyelvi *latifolius* (< lat. *latus* 'széles'; *folium* 'levél') faji jelző a lomblevelek alakjára utal. További neve az ang. *diddle diddle* (uo.). A *Grewia retusifolia* fajnak az angolban állatneves elnevezéseket adtak; vö. ang. *emu berry* (LCF.), *turkey bush* (W.), azaz 'emubogyó', illetve 'pulykabokor'. A latin szaknyelvi *retusifolia* (< lat. *retusus* 'tompá'; *folium* 'levél') faji jelző a tompahegyű lomblevelekre utal.

A *Grewia asiatica* faj latin neve Linnétől származik, a faji jelző az ázsiai elterjedésre utal. A ném., sp., sv. *falsa*, ang. *phalsa* (GRIN.), nepáli *phalsa* (LH.), fr. *falsa*, or. *फालसा* (PN.) neve az Indiában használatos hindi, bengáli, marathi, urdu *phalsa*, *falsa*, punjabi *faalsaa* 'ua.' (uo.) név átvétele. Az ang. *phalsa tree*, *phalsa berries* nevének 'phalsafa', illetve a gyümölcsnek 'phalsabogyó', a fr. *raisin falsa* (uo.) nevének pedig 'falsaszőlő' a jelentése. Honosságára utal fr. *raisin de l'Inde*, *raisin des Philippines* (uo.), azaz 'indiai szőlő', illetve 'Fülöp-szigeteki szőlő' elnevezése.

vörös gyümölcs *J. Pandanus conoideus* (KL.). Indonéziában őshonos fa. Nagy gyümölcse a bennszülöttek fontos élelmiszere, főzve is fogyasztják.

Neve az ang. *red fruit* 'ua.' (W.) tükörfordításával került a botanika magyar szaknyelvébe. A végső forrás a faj 'vörös gyümölcs' jelentésű indonéz *buah merah* (uo.) neve. A gyümölcsöt az éretten feltűnő, gazdag béta-karotin tartalmára mutató élénkpiros színe alapján nevezték el. Valószínűleg angol közvetítéssel került számos európai nyelvbe szó szerinti megfelelője; vö. ném. *rote Frucht*, fr. *fruit rouge*, sp. *fruta roja*, port. *fruto vermelho*, ol. *frutta rossa*, holl. *rood fruit*, dán, norv. *rød frukt*, sv. *röd frukt*, fi. *punainen hedelmä*, észt *punaste viljade*, ro. *fructe rosii*, tör. *kırmızı meyve*, gör. *κόκκινα φρούτα*, a szláv nyelvekben le. *czzerwony owoc*, or. *красный плод*, cs. *červené ovoce*, szlk. *červené ovocie*, blg. *червенят плод* 'ua.' (KL.). Élőhelyén pápua *kuansu* (W.) neve használatos, társneve, a pápua *marita* (GRIN.) neve átkerült az angolba; vö. *marita* 'ua.' (KL.).

A vörös gyümölcs faji jelzője, a 'kúpalakú' értelmű *conoideus*, a gör. *konoideusz* (< gör. *konosz* 'kúp') szóból alkotott, a védőlevelek alakjára utal. A latin *Pandanus conoideus* binóment 1785-ben tették érvényesen közzé (Encycl. 1: 372). A generikus név a növény indonéz *panda* (G. 453) nevéből származik. A Pandanusz nemzetség a magyarban is *Pandanusz*, vagy *Csavarpálma* (P. 445). A *Csavarpálma* terminus arra utal, hogy a hosszú és ívesen lehajló keskeny levelek a fásodó szárról csavarvonalban erednek, körkörösén, csavarmenetben helyezkednek el. A németben is *Schraubbaum* (G. 453), azaz 'csavarfa' a neve. A Pandanusz fajokon levélüstök képződik, amely emlékeztet a pálmák levélkoszorújára, ebből adódik magyar elnevezésének *pálma* utótagja, annak ellenére, hogy nincs közöttük rokonság.

átok-fügekaktusz *J. Opuntia stricta* (P. 91). Eredetileg Amerikában honos, de világszerte elterjedt. Ehető, lilás-piros, sima héjú gyümölcse fordított tojás alakú.

A *fügekaktusz* utótag első felbukkanása 1890 körüli (VörösEgz. 86), majd 1893-ban (PallasLex. Kaktuszfélék a.), 1909-ben (Graumann 57), 1911-ben (Nsz. 115), 1925-ben (MF. 737) és 1966-ban (MNöv. 64) adatolható, az *Opuntia ficus-indica* neveként. Tükörszó, a növény ném. *Feigenkaktus* 'ua.' (G. 440) nevének szó szerinti fordításaként került a magyarba. A finnben *kaktusviikuna* (VörösEgz. 86), azaz 'kaktuszfüge'. A fügealakú termés az alapja. Az *Opuntia stricta* megkülönböztető *átok* faji jelzője egyrészt arra utal, hogy kis tövisei bőrirritációt, gyulladást és sebeket okoznak, másrészt arra, hogy invazív, azaz özönnövény Ausztráliában, ahol az idegen faj behurcolásának következményeként 1925-ben már 25 millió hektárt szállt meg, és további félmillió hektáron terjedt évente, komoly gazdasági problémát okozva. Erre utal ang. *common pest-pear*, *pest prickly-pear*, *spiny pest-pear* (GRIN.), *pest pear of Australia* (EL.), azaz 'közönséges/tüskés/ausztráliai dögvész-körte' elnevezése is.

Társneve a tüskés levelekre utaló *tövískörte* (P. 440), 1987-ben és 1993-ban adatolható (VörösEgz. 162). Az ang. *prickly pear* 'ua.' (uo.) tükörszava; vö. még ang. *shellmound prickly pear* (EL.), *spiny/pipestem/common prickly-pear* 'ua.' (GRIN.). Az afr. *geeldoringturksy* és a port. *palma-de-espinho* (uo.) nevének is 'sárgatüskés törökfüge', illetve 'tüsképálma' a jelentése. Ezzel szemben – a sima héjú gyümölcsre utalva – az Egyesült Államokban az ang. *southern spineless cactus* (PN.), azaz 'déli tüskétlen kaktusz' néven ismerik. Élőhelye az alapja ang. *coastal prickly-*

pear (uo.) és sp. *nopal tunero costero* (W.), vagyis 'parti töviskörte' nevének. További neve a Mexikóban használatos *yaaxpakan* (PN.) és a kí. *xian ren zhang* (GRIN.).

A gyümölcs íze az alapja ang. *sour prickly pear* (EL.), *sweet prickly-pear*; afr. *suurturksvuy* (GRIN.) elnevezésének. Mereven felálló növekedésére utal ang. *erect prickly-pear* (uo.) és ném. *Steif-Feigencactus* (R. 1886: Förster–Rümpler 2: 931), azaz 'merev fügekaktusz' neve. A latin szaknyelvi *stricta* faji jelzőnek is 'fesztes, merev' a jelentése. A faj első leírását – *Cactus strictus* névvel – Adrian Hardy Haworth tette közzé 1803-ban (Miscellanea naturalia: sive dissertationes variæ ad historiam naturalem spectantes. London: 188), 1812-ben átsorolta az *Opuntia* nemzetségbe.

brazil álmangosztán *J. Rheedia brasiliensis* (P. 479). Dél-Amerikában őshonos. Érett gyümölcse narancssárga, a fehér, áttetsző gyümölcshús finom, édes.

Származására utal a faji jelző, akárcsak a latin szaknyelvi, és ang. *bolivian yellow mangosteen* (www.sunshine-seeds.co), azaz 'bolíviai sárga mangosztán' nevének esetében. Hazájában braziliai port. *bakupari*, *camboriu*, illetve sp. *achachairú*, *guapomo*, *ibaguazú*, *tapacuari* (PN.) és sp. *pacu-*ra** (EL.) néven ismert.

csontkörte *J. Xylomelum pyriforme* (P. 70). Ausztráliában endemikus cserje vagy kis fa. Gyümölcse fás toktermés, 6–9 cm hosszú, ellipszis alakú, sötét színű.

Neve a kemény, fás, körtéhez hasonló alakú gyümölcsre utal. Hasonlóan a latin szaknyelvi *Xylomelum* (< gör. *xýlon* 'faanyag' és gör. *mélon* 'alma és egyéb gömbölyded gyümölcs') generikus névhez. Ez volt a mintája a csontkörte ang. *woody pear* (W.), *wooden pear* (PN.), azaz 'fás körte' elnevezésének. A latin *pyriforme* (< lat. *pyrum* 'körte' és lat. *-formis* '-formájú') faji jelzőnek ugyancsak a körte alakú gyümölcs az alapja. Társneve a *pear silky oak* (uo.). Ausztráliában őshonos rokon faj a *Xylomelum angustifolium*, angol nevén *sandplain woody pear* (GRIN.), azaz 'homoksíksági fás körte', és a *Xylomelum occidentale* faj, ennek ang. *western woody-pear* (uo.), vagyis 'nyugati fás körte' elnevezése a latin szaknyelvi binómen fordítása.

mangába(fa) *J. Hancornia speciosa* (P. 389). Kevésbé ismert gyümölcsfa, Dél-Amerikában honos. Sárga gyümölcse izletes és tápláló, sokféleképpen feldolgozzák.

Neve 1893-tól adatható: *mangaiba* (PallasLex. *Hancornia* a.), 1913: *manguba* (RévaiLex. 9: 454). Nemzetközi szó, a Brazíliában endemikus fajnak a sp. *mangaba* (GRIN.), *mangabeira*, ang. *mangaba tree* (EL.), *mangabeira*, ném. *Mangaba-baum*, *Mangaiba* (LH.), *Mangabeira-baum* (GRIN.) nevei a braziliai port. *mangaba*, *mangabeira* (uo.), *mangabe* (EL.) terminus átvételei. A végső forrása a tupi-guarani indián nyelv, a fa és a gyümölcs *mangaba* (DIT.) neve azt jelenti, hogy valami jót enni. A braziliai Ceará államban – ottani nagy előfordulása miatt – *Lavras da Mangabeira* város erről a fáról kapta a nevét.

További neve a fr. *caoutchouc de Pernambouc* (GRIN.). Megfelelője a magyarban is megvan: *pernambukó-kaucsuk* (1893: PallasLex. *Hancornia* a.), ez azonban nem fajnév, anyagot jelölt, a mangábfá kérgének a tejnedvét, a bőséges fehér latexet felhasználják a kaucsuktermelésben. 1913-ban *mangabeira-kaucsuk* (RévaiLex. 9: 454). A latin szaknyelvi *speciosa* (< lat. *species* 'kinézet, megjelenési forma') faji jelzőnek 'előnyös formájú, szép' a jelentése, a pompás külsőre utal. A *Hancornia* nemzetségnevet a portugál botanikus, Bernardino António Gomes (1769–1823) adta.

termetes fanyarka *J. Amelanchier arborea* (P. 298). Észak-Amerika keleti részén őshonos. Édeskés bogycsokból magas pektintartalma miatt lekvárt főznek, aszálják.

A *termetes* faji jelző a többi *Amelanchier* nemzetségbe tartozó fajnál nagyobb méretére utal. A latin szaknyelvű *arborea* faji jelzőnek is 'faszerű' a jelentése. A *fanyarka* (P. 298; R. 1894: PallasLex., 1911: Nsz. 102, 1966: MNöv. 57) terminusnak pedig a bogycsok íze az alapja.

Először a francia botanikus, François André Michaux írta le 1812-ben, az amerikai botanikus, Merritt Lyndon Fernald sorolta át 1941-ben ezt taxont a *Amelanchier* nemzetségbe (Rhodora 43: 563). Az ang. *apple shadbush* (EL.), vagyis 'almafanyarka' nevének alapja az, hogy a gyümölcs kis almához hasonlít. Terméseinek érési idejére utal ang. *juneberry* (GRIN.), azaz 'júniusbogyó' neve. Az ang. *downy serviceberry*, *downy shadbush* (uo.) nevének alapja a fiatal levelek gyapjasan mohyos alsó felülete. A ném. *Schnee-Felsenbirne* (uo.) nevének 'hó-szirtikörte' a jelentése.

kanadai fanyarka *J. Amelanchier canadensis* (P. 298). Észak-Amerika keleti részén honos. Gömbölyded, édes gyümölcse sötétlila éretten, június-júliusban érik.

Nevében a faji jelző honosságra utal, a latin szaknyelvi név alapján keletkezett, akárcsak ang. *canadian serviceberry*, fr. *amélanchier du Canada*, ném. *kanadische Felsenbirne*, sv. *kanadensisk häggmispel* (GRIN.), sp. *guillomo del Canadá* (W.), dán *canadisk bærmispel*, norv. *kanadensisk blåhegg*, le. *świdośliwa kanadyjska*, holl. *canadees krentenboompje*, észt *kanada toompihlakas*, szln. *kanadska šmarna hrušica* (LH.) és or. *upza канадская* (EL.) neve. Hosszúkás levelére utal ang. *oblong-leaf serviceberry* (uo.) elnevezése. Az ang. *sugarplum* (LH.) nevének 'cukorszilva', *thicket serviceberry* (GRIN.) nevének 'bozótfanyarka' a jelentése. Friedrich Kasimir Medikus írta le a fajt 1793-ban (Gesch.Bot. 79).

korilla *J. Cyclanthera pedata* (ENL.). A nemzetség Dél-Amerikában honos több faja közül a legszélesebb körben természetfaj. A lédús terméshús kellemes ízű.

Az ang. *korilla* 'ua.' (KL.) átvétele. A végső forrás a növény fil. *korila* (W.) neve. Nemzetközi szó; vö. ném. *Korila*, or. *корилла*, holl., norv., sv., cs. *korila*, le. *korilla* 'ua.' (KL.). Társneve az angolban a *wild cucumber* (uo.), azaz 'vaduborka'. Ang. *stuffing cucumber* (W.), azaz 'töltelékuborka' nevének esetében a névadás alapja az, hogy az üreges kabakokat szívesen megtöltik rizzsel, apróra vagdalt tojással vagy hússal. További összetett neve az ang. *slipper gourd*, *lady's slipper*, *sparrow gourd* (uo.), vagyis 'papucs sütőtök, női papucs, veréb sütőtök'.

Német neve *Spitzgurke* (Boerner 95), azaz 'hegyesuborka', a hegyes, henger alakú termésre utal, további német neve a *Scheibengurke*, *Hörnchenkürbis*, *Inkagurke* (KL.), azaz 'szeletuborka, szarvacskástök, inkauborka'. Használatos még a spanyolban a *pepino de comer*, *pepino hueco* (EL.), azaz 'étkezési uborka', illetve 'üreges uborka' terminus. Az angolban a növény sp. *achokcha* (ENL.) neve is átkerült; vö. *acocha* 'ua.' (W.). Mégvan a szlovákban is *ačokča* (KL.) neve. Azonos etimológiai csoportba tartozik ang. *caigua*, *caygua*, *caihua*, *cayua*, fr., fi., dán, sp. *caihua*, sp. *caygua*, sp., port., ol., lett, le., ro., tör. *caigua*, blg. *kaūzya* (uo.) neve. További idegen nyelvi neve a ki. *xiāoquè guā*, litv. *dymoliūgis*, holl. *mexicaanse augurk*, észt *väitkõrvits*, azaz 'indástök' fr. *concombre grimpat* (uo.), vagyis 'kúszótök'.

A latin szaknyelvi *Cyclanthera* nemzetségnév a gör. *kyklosz* 'kör, kerek lap' és az *anthera* 'porzsák' szavakból alkotott. A korilla faj neve is ezzel jött létre néhány nyelvben; vö. fr. *concombre cyclanthère*, le. *cyklantera stopowa*, blg. *циклантера* (uo.). A latin fajnév pedig a lat. *pes*, *pedis* 'láb' szóból való.

Rio Grande cseresznyemirtusz *J. Eugenia aggregata* (P. 372). Dél-Amerikában őshonos örökzöld cserje. Kis, sötétpiros gyümölcseiből lekvár vagy gyümölcsle készül.

Neve az ang. *cherry of Rio Grande* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A végső forrás a faj braziliai port. *cereja do Rio Grande* (W.) neve. Átkerült más nyelvekbe is; vö. fr. *cerise du Rio Grande*, sp. *cerezo de Río Grande* 'ua.' (EL.). Földrajzi névvel, a folyó nevével alkotott fajnév, ottani honosságára utal. Társneve a port. *cerejeira da terra* és a *cerejeira do mato* (W.), azaz 'földcseresznye', illetve 'cseresznyebokor'. A latin szaknyelvi binómen 1828 óta érvényes (Candolle 3: 264), a 'csoportos' jelentésű *aggregata* faji jelző a virágzatra utal.

malájnaspolya *J. Mimusops elengi* (P. 429). A trópusi Ázsiában, Ausztráliában és néhány csendes-óceáni szigeten honos gyógynövény. Ehető gyümölcse édes ízű.

Faji jelzője az egyik előfordulási helyre utal, a naspolya pedig a gyümölcsre. Az angolban is *medlar* (GRIN.), azaz 'naspolya', *indian medlar tree* (www.seedshelf.com), vagyis 'indiai naspolyafa' a faj neve. 'Kínai birsalma' a jelentése fr. *coing de Chine* (W.) nevének. Szintén élőhelyre utaló elnevezések.

Gyümölcseire utal ang. *bullet wood* (uo.), vagyis 'golyófa' neve. Használatos ang. *spanish cherry* (EL.), azaz 'spanyolcseresznye' elnevezése is. Az ol. *bakula* 'ua.' (W.) az ang. *bakul tree* 'ua.' (http://toptropicals.com) átvétele, amely a hindi *bakul*, malajalam *bakulam*, bengáli *bukal*, bohl, *bakal*, *bokul* 'ua.' (www.agrisources.com) névből származik. A végső forrás a faj szanszkrit *bakul*, *bakula*, *bakulah* (uo.) neve. A fajnak a latin szaknyelvi *Mimusops elengi* binóment Linné adta 1753-ban (Sp. pl. 1: 349). A *Mimusops* nemzetségnévet a gör. *mimosz* (a 'majom' jelentésű *mimo*

genitívusza) és az *opsz* 'arc' szóból alkotta. A faj fr. *élenge* (W.) és sv. *elengiträd* (GRIN.) 'elengifa' nevének a latin *elengi* faji jelző az alapja.

jambhiri citrom J. *Citrus jambhiri* (T.). Az indiai szubkontinensen őshonos, eredetileg Észak-Indiában vadon élt. Illatos, nagy gyümölcse sok magot tartalmaz.

Neve a latin szaknyelvi binómen tükörfordítása. A faj ang. *jambhiri-orange* (GRIN.) nevének 'jambhiri narancs' a jelentése. Az előtag önállóan is állhat; vö. ang. *jamberi* (uo.), fi. *jambhiri* 'ua.' (PN.). A végső forrás a hindi *jamberi* 'ua.' (uo.). Gyümölcsének héja szemölcsös, erre utal fr. *citron verruqueux* (GRIN.), azaz 'szemölcsös citrom' elnevezése. Ugyancsak a héja az alapja sp. *limón rugoso* (uo.) és ol. *rugoso* (PN.), vagyis 'ráncos (citrom)' nevének. A durván rücskös héjra utal ang. *rough lemon* (EL.), jap. *rafu remon*, fi. *karheakuorinen sitruuna*, ném. *rauhschalig Zitrone* (PN.), azaz 'durva citrom', illetve 'durvahéjú citrom' elnevezése is. Kínában *cu ning meng* (uo.), vagyis 'ecetcitrom' néven ismerik.

kukle J. *Fortunelle Margarita* x *Citrus reticulata* (ED.). Rendkívül bőtermő fajta. Kellemes, édes ízű gyümölcse sötét narancssárga, héjastól ehető.

A citrusfajta a *kumkvat* (törpemandarin, sp. *kumkvat* [T.], ang., ol. *oval kumquat* [W.], ném. ua. [G. 367]) és a *klementin* 'mandarin' keresztezéséből jött létre. Ezek neveinek első szótagjaiból keletkezett a *kukle* terminus (*ku-kle*). A világhálón olvasható ném. *Kucle* (<http://green-24.de>) neve is. A hibrid fajta egyik szülőjének megadott latin szaknyelvi névbe két hiba is csúszott, helyesen *Fortunella margarita*. A nemzetséget az angol kertész és utazó, Robert Fortune (1812–80) tiszteletére nevezték el.

valódi partisom J. *Griselinia littoralis* (P. 203). Új-Zélandon endemikus örökzöld cserje. A kis, lilásfekete gyümölcsök ehetőek, de az érett bogyók íze eléggé keserű.

Összetett nevének előtagja arra utal hogy általában tengerparti helyeken nő, elviseli a sópermetet, tűri az erős szeleket. A latin szaknyelvi *littoralis* (< lat. *littoralis* 'strand-, part-') faji jelzőnek ugyancsak a tengerparti élőhely az alapja. A ma érvényes latin binómen korábbi szinonimája a *Pukateria littoralis* (1844: *Ann.Sci. sér. 3, 2: 120*), a faji jelző ebben is a *littoralis*. A *som* utótag pedig egyrészt arra utal, hogy a somok, a *Cornaceae* családba tartozik, másrészt a bogyós gyümölcsére. Honossága az alapja ang. *New Zealand broadleaf* (GRIN.), azaz 'új-zélandi széles levél' elnevezésének. Az ang. és sp. *kapuka* (W.) neve a maori *kāpuka* 'ua.' (uo.) átvétele. Helyi neve még a maori *tapatapaua* (EL.). Ausztráliában *broadway mint* (www.bunnings.com.au), vagyis 'széles út menta' néven ismerik. A latin szaknyelvi *Griselinia* generikus nevet az olasz természettudós, Francesco Grisellini (1717–1783) tiszteletére adták.

nemes Platón-fa J. *Platonia insignis* (P. 459). Dél-Amerika esőerdőiben, főleg az Amazonas vidékén őshonos. Édeskes gyümölcse sörbet, fagyalt, kompót, lekvár vagy zselé előállítására alkalmas. A héjából cukorkát készítenek.

A latin szaknyelvi binómen volt a magyar név mintája. A *Platonia* nemzetségnév a nagy görög filozófus, Platon (i. e. 427–347) nevét örzi, ebből való a *Platón-fa* terminus. A latin *insignis* faji jelzőnek pedig 'kiváló, nemes' a jelentése, ebből fordították a magyar faji jelzőt, a fa pompás megjelenésére utal.

Társneve a földrajzi névvel alkotott *Para-szilva* (P. 459), arra utal, hogy gyümölcse igen népszerű a braziliai Pará államban. A faj sp. *bacuri*, port. *bacurí* nevéből nemzetközi szó vált; vö. ang. *bacuri*, *bakuri* (LH.), *bacury*, fr. *bacuri*, *parcouri*, sp. *bacouré*, sv. *bacuritrad* 'ua.' (GRIN.). Élőhelyén nevének számos alakváltozata használatos: braziliai port. *bacouré* (uo.), valamint *bakuri*, *pacuri*, *pakuri*, *pakouri*, *packoeri*, *pakoeri*, *bacurizeiro* (W.).

barázdált citrom J. *Citrus limon* 'Canaliculata' (ED.). Toszkánában a 17. század óta termesztik. Halvány-sárga gyümölcsének alakja változatos. Magja alig van.

A gyümölcs hosszában lefutó barázdák és kiemelkedő redők teszik különlegessé ezt a fajtát, ebből származik faji jelzője. A latin szaknyelvi *Canaliculata* fajtanévnek szintén 'fogazott, barázdált' a jelentése. Más nyelvben is erre a jellegzetességére utaló neveket kapott; vö. ném.

gefurchte Zitrone, kannelierte Zitrone (<http://zitrusgarten.com>), azaz 'barázdált v. fodros citrom', or. *бороздчатый лимон* (www.diary.ru), ang. *furrowed lemon* (uo.; R. 1810: EncLond.: 626, 1835: GardDict.: 195), vagyis 'barázdált citrom'.

oregoni fajdbogyó *J. Gaultheria shallon* (P. 382). Észak-Amerikában honos örökzöld cserje. Bogyós gyümölcse régen az indiánok fontos élelemforrása volt. Ma is készülnek dzsemek, befőttek és piték belőle.

Honosságra utal a faji jelző, 1806-ban Astoria közelében, az oregoni tengerparton tanulmányozták, és írták le először e fajt. *Fajdbogyó* névnek előtagja finnugor eredetű madárnevünk, már 1395 k. adatolható a magyar írásbeliségben (BesztSzj.). A bogyó a fajok kedvelt eledele. Használó a névadási szemlélet háttére az oregoni fajdbogyó sv. *vaktelbär* (GRIN.), azaz 'füjrbogyó' neve esetében.

Társneve a *nyugati teabogyó* (W.), a *Gaultheria shallon* neve más nyelvben is a tea megfelelőjével alkotott; vö. holl. *bergthee* (PN.), vagyis 'hegyi tea', dán *busket bjergte* (LH.), azaz 'bokros hegyi tea'. További társneve a *sallon* (P. 382), amely az ang. *salal, shallon* 'ua.' (GRIN.) átvétele, a végső forrás az Oregon államban is elterjedt chinook zsargon *sallal* 'ua.' (oxforddictionaries.com). Vö. még ném. *Shallon-Scheinbeere* (Boerner), vagyis 'sallon-álbogyó', illetve cs. *libavka shallon* (LH.), azaz 'sallon-télizöld'. A magyarban is ismert *oregoni illatos télizöld* (W.) néven. A *Gaultheria* fragrantissima szintén jó illatú, erre utal a latin szaknyelvi *binómen* és az ang. *fragrant wintergreen* (LH.), azaz 'illatos télizöld' elnevezésben az *artepitheton*.

kúszó fajdbogyó *J. Gaultheria procumbens* (P. 382). Észak-Amerikában őshonos törpecserje. Bogyós termése ehető, menta ízű, egész télen át fennmarad.

A nemi név 1966-ban *fajdbogyó* (MNöv. 248), 1994-ben ua. 'Gaultheria' (P. 84). Az összetétel előtagja finnugor eredetű madárnevünk. Úgy kerül a generikus névbe, hogy a bogyótermés a fajok kedvelt eledele. A *kúszó* faji jelző alapja pedig az, hogy ez a növény hosszú rizómái segítségével terjed a talajon, erre utal ang. *creeping wintergreen*, fr. *gaulthérie couchée*, or. *гаультерия лежащая* (PN.), azaz 'kúszó télizöld / *Gaultheria*' neve. A latin *procumbens* faji jelzőnek is 'elfekvő' a jelentése, és ezért kapta *henye fajdbogyó* (W.) társnevét is.

Honosságára utal az *amerikai fajdbogyó* (uo.) és a *Kanada-tea* (uo.; < ang. *Canada tea* > ném. *kanadischer Thee*, sp. *té del Canada* 'ua.' [PN.]), valamint az ang. *eastern teaberry* 'ua.' (uo.) tükörfordításaként a *keleti teabogyó* (W.) társneve. A németben is *amerikanisches Wintergrün*, illetve *nordamerikanische Wintergrün* (PN.), azaz '(észak-)amerikai télizöld', a svédben *amerikansk taktelbär* (uo.), vagyis 'amerikai füjrbogyó' a neve.

Levelei olajmirigyekkel borítottak, ezekből árad a fajdbogyóra jellemző mentás illat. Erre utal *illatbogyó* és *illatos fajdbogyó* (W.) társneve, valamint ang. *aromatic wintergreen, spice berry, spicy wintergreen* (PN.), azaz 'aromás télizöld, fűszerbogyó, fűszeres télizöld' neve. A levelekből és a törpecserje zsendébb hajtásaiból finom gyógyteát készítenek, ez az alapja a faj ang. *teaberry* (GRIN.) névnek tükörfordításával létrejött *teabogyó*, valamint a *keleti teabogyó* és *hegyi tea* (W.) névnek. Ez utóbbi is tükörfordítás; vö. ang. *mountain-tea* 'ua.' (GRIN.), másutt holl. *bergthee*, dán *bjergte* (PN.), azaz 'hegyi tea'. A franciában is *petit thé des bois* (GRIN.), azaz 'kis erdei tea'.

Társneve a *télizöld-hanga* (MNöv. 56), ennek előtagja az ang. *wintergreen* (EL.) vagy a ném. *Wintergrün* (GRIN.) 'ua.' tükörfordítása. Átkerült más nyelvekbe is; vö. dán *vintergrøn*, sv. *vintergröna* 'ua.' (PN.). Egyéb gyakori nevei közé állatneves összetételek tartoznak, mert egyike azon kevés táplálékforrásnak, amelynek a levele zöld marad télen, valamint bogyótermése is a fajd, fogoly, szarvas, vadpulyka, hegyes farkú fajd, virginiai fogasfüj, fácán, fekete medve, fehérlábú egér és a vörös róka kedvelt tápláléka. Ilyen társneve az ang. *deerberry* 'ua.' (uo.) tükörfordításaként a *szarvasbogyó* (W.), valamint a *fogolybogyó* (uo.), amely az ang. *partridgeberry* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. További társneve a *dobozbogyó, tavaszias fajdbogyó, viaszklaszter, örölt bogyó* és a *hegyibogyó* (W.). Ez utóbbi az ang. *hillberry* 'ua.' (PN.) tükörszava.

A latin szaknyelvi *Gaultheria procumbens* binóment Linné adta a fajnak 1753-ban (Sp.pl. 1: 395). A nemzetségnévben a Kanadában élt francia orvos és botanikus, Jean-François Gauthier (1708–1756) neve örözik meg.

vérvörös fanyarka *J. Amelanchier sanguinea* (P. 298). Észak-Amerika keleti részén őshonos. Édes ízű, lédús gyümölcse eleinte piros, éretten lila vagy sötétkék.

Nevében a faji jelzőt a 'vérszínű' jelentésű latin szaknyelvi *sanguinea* faji jelző mintájára adták. A latin binómen 1825 óta érvényes (Candolle 2: 633). A fiatal ágak vörösségére utal a faj ang. *red-twig shadbush* (GRIN.) neve, a kerek levelére pedig ang. *round-leaf juneberry*, *round-leaf serviceberry* (uo.), *roundleaf shadbush* (EL.) társneve. Elterjedési helye az alapja ang. *shore shadbush* (uo.), azaz 'tengerparti fanyarka' és ném. *Vermont-Felsenbirne* (GRIN.), vagyis 'Vermont-szirtikörte' nevének.

amerikai csikófark *J. Ephedra americana* (P. 367). Dél-Amerikában őshonos. Húsos gyümölcsseinek rózsaszín, piros a színe. Nyersen lehet enni, édes ízűek.

A faji jelzőnek a honosság az alapja, akárcsak a latin szaknyelvi *americana* faji jelzőnek. A faj ném. *Anden-Meerträubel* (W.), azaz 'andoki tengeriszőlő' neve jóval pontosabban utal a származásra. A *csikófark* (P. 367; R. 1841: ua. 'Ephedra' [NövTan. 426], 1881: ua. 'Ephedra distachya' [Nyr. 10: 414], 1912: *törpe csikófark* 'Ephedra vulgaris' [Képes Növény-atlasz. Bp. 365], 1964: *csikófark* [MFV. 1: 562]) nemi név valószínűleg a ném. *Roßschwanz* 'Ephedra distachya' (AFE. 491), azaz 'lófarok' mintájára keletkezett. Alakleíró terminus, a hajtás sok vékony, elágazó száracskájának bojtszerű formáját a ló (csikó) farkához hasonlítják. A nyelvjárásokban a zsurló neve a *csikófarok*, *csikófarok* (Szabó-Péntek 138), a románban *coada calului* 'ua.' (BotKözl. 64.1: 25), azaz 'lófarok', ugyanez a névadási szemlélet háttere az *Equisetum arvensére* vonatkozó földrajzi heteronimáknál is (*lófarok*, *macskafarok*, *medveszakáll*, *pókláb*).

Az amerikai csikófark ang. *pinco pinco* (EL.) és sp. *pinco pinco* (GRIN.) neve a Peruban élő quichua indiánoknál használatos *pinco pinco* 'ua.' (uo.) átvétele. A latin szaknyelvi *Ephedra americana* binómen Willdenow tette közzé 1806-ban (Sp.pl. [ed. 4] 2: 860). A generikus név ókori eredetű, már Plinius említi a latin *efedrin*, *ephedron* terminust, a Dioszkuridésznél olvasható gör. *εφεδρα*, *εφεδρον*, *εφεδρανον* növénynév latin átírását. 1753-ban Linné leír egy olyan nemzetséget (Sp.pl. 2: 1040), amelyben a növényeknek nincs igazi levelük, a sok egyenes szár a lófarkhoz hasonló.

pennsylvaniai szilva *J. Prunus alleghaniensis* (P. 467). Az USA északkeleti részén honos fa. Az éretten sötétvörös gyümölcse 2-3 cm hosszú, a hegye általában hegyes.

Nevében a faji jelző honosságra utal, a faj Pennsylvania délnyugati részén a leggyakoribb. Társneve az *Alleghany-cseresznyeszilva* (uo.), a latin szaknyelvi binómen alapján keletkezett, akárcsak a faj ang. *Allegheny plum* (GRIN.) elnevezése. Társneve az angolban a *flatwoods plum*, *hog plum* (uo.) és a *sloe plum* (EL.). A fajt Thomas Conrad Porter írta le először, 1877-ben (BotGaz. 2: 85).

óriáskaktusz *J. Carnegiea gigantea* (P. 327). Az Egyesült Államok délnyugati területén és Észak-Mexikóban honos. Ehető, piros termése sok, fekete, fényes magot tartalmaz.

Magyar neve az ang. *giant cactus* vagy a ném. *Riesenkaktus* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a fi. *jättikaktus* és az ol. *cactus gigante* 'ua.' (W.). Kérdemelte a nevét, ez a világ legmagasabbra megnövő kaktuszfaja. Elérheti a 200 éves kort, ekkor kb. 20 m magas, törzse 60 cm átmérőjű. Ugyanez a névadási szemlélet háttere a latin generikus névvel alkotott litv. *didžioji karnegija*, or. *карнегия гигантская* és le. *karnegia olbrzymia* (uo.), azaz 'óriás karnegia' nevének. Ezek szó szerinti megfelelői a latin szaknyelvi *Carnegiea gigantea* binómennek. A latin *gigantea* (< gör. *giganteiosz* 'óriás, gigantikus') faji jelzőnek is 'óriás-' a jelentése. A generikus névben az amerikai gyáros, Andrew Carnegie (1835–1919) emléke őrződik meg, aki számos tudományos és művészeti alapítványt hozott létre.

A faj társneve a *kandeláberkaktusz* (P. 193), szó szerinti megfelelője az ol. *cactus a candelabro* 'ua.' (W.). Arra utal, hogy e kaktusz elágazó törzse óriási gyertyatartót formáz, növényteste kandeláber alakú. További társneve a *saguarókaktusz* (P. 193), az ang. *saguaro cactus* 'ua.' (EL.) tükörfordítása; vö. még sv. *saguarokaktus* 'ua.' (GRIN.). Nemzetközi szó; vö. ném. *Saguaron* (uo.), ang. *saguaro*, *sahuaru* (EL.), holl., fr., ol., blg., or., kat., szerb, cs., szln., port. *saguaro* 'ua.' (W.). A mexikói spanyolból terjedt el; vö. sp. *sahuario* (uo.), *saguaro* 'ua.' (GRIN.), a végső forrás a mexikói Sonora állam kihalt taracahitic uto-azték nyelvi opata *sahuario* 'ua.' (RH.).

fazékfa J. *Lecythis ollaria* (P. 411). Braziliában és Venezuelában endemikus fa. A fás héjú gyümölcsök húsa gazdag olajban. Kellemes ízűek, nyersen fogyasztják.

A Pallas Lexikonban (1895), a Révai Lexikonban (1915) *fazékfa* néven említik, mely szintén tükörszó, a ném. *Hafenbaum* 'ua.' fordítása; megfelelője az or. *berevo gosecsnoe* 'ua.' (VörösEgz.). A nagy, fazék alakú termésekre utaló terminusok, akárcsak sp. *coco de mono* (GRIN.), vagyis 'majomkókusz' helyi neve. A latin szaknyelvi binóment Linné adta 1759-ben (Syst.nat. ed. 10, 2: 1071), a nemzetségnév a gör. *lékythosz* 'kancsó' szóból származik. A németben is *Krukenbaum* (Boerner), azaz 'kancsófa' a *Lecythis* neve.

majomcsésze J. *Lecythis minor* (P. 411). Venezuelában és Kolumbiában őshonos fa. Termése ízletes, de nagyobb mennyiségben mérgező. A magok nagyon táplálók.

Neve az ang. *monkey pot* 'ua.' (EL.) tükörfordítása, a végső forrás a sp. *olla de mono* 'ua.' (uo.), szó szerinti megfelelője a fr. *marmite de singe* és a port. *marmita de macaco* 'ua.' (uo.) is. Arra utal, hogy az emberfej nagyságú, csésze alakú üres terméseket az amazóniai indiánok csalétekkel töltik meg, és majomcsapdának használják.

krémdió J. *Lecythis pisonis*, *usitata* (P. 411). Brazília és Peru esőerdőiben őshonos fa. A fás héjú termés vörösesbarna, ehető magvakat tartalmaz. Nyersen és főzve fogyasztják.

A termés állagára utal a neve. Szintén a termés az alapja braziliai port. *cabeça de macaco* és *cumbuca de macaco* (EL.), azaz 'majomfej', illetve 'majomtál' elnevezésének. A faj tupi indián szóból származó braziliai port. *sapucaia* (GRIN.), összetételben *castanha de sapucaia* (uo.), vagyis 'szapucaiaegesztenye' neve került át több európai nyelvbe is; vö. ném. *Sapucaia-Nuss* (W.), fr. *noix de sapucaia* és ang. *sapucaia nut* (EL.), azaz 'szapucaia-dió'. Társneve még a sp. *castaña de monte* 'hegyi gesztenye' (uo.), a braziliai port. *caçamba do mato* 'bokorvödör' (LH.) és a sp. *carguero* és *ollete* (W.). A latin szaknyelvi *usitata* faji jelzőnek 'hasznos' a jelentése.

szagos granadilla J. *Passiflora foetida* (W.). Dél-Amerikában őshonos kétszikű kúszócserje. Termése tojásdad alakú toktermés, piros vagy sárga színű.

Latin szaknyelvi *Passiflora foetida* nevét Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 959), szinonimája a *Granadilla foetida*. Ezekben a lat. *foetida* faji jelzőnek 'szagos, bűdös' a jelentése, ez az alapja a faj legtöbb nevének. A *szagos granadilla* terminus az ang. *stinking granadilla* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Ugyancsak 'szagos passióvirág/passiógyümölcs' jelentésű ang. *stinking passionflower*; *stinking passionfruit*, ném. *stinkende Grenadille* (uo.), *übelriechende Passionsblume* sp. *passiflora hedionda* (PN.), *pasionaria hedionda*, fr. *passiflore fétide*, port. *maracujá de cheiro*, *maracujá fedorento*, ang. *fetid passionflower* (EL.), észt *lehkav kannatuslill*, cs. *mučenka smrdutá*, or. *naccuφλopa* *изменчивая* (LH.) megfelelője. Minden bizonnyal a kellemetlen szag az alapja port. *maracujá de raposa* (EL.), azaz 'rókamarakuja' nevének is.

Kúszónövény voltára utal braziliai port. *maracujá de cobra* (LH.), azaz 'kigyómarakuja', ang. *running pop* (GRIN.) és fr. *pomme-liane collant*, vagyis 'ragadós almaszőlő' elnevezése. Kínában *long zhu guo* (uo.), azaz 'sárgánygyümölcs' néven ismerik. Mivel a természetben is gyakori, az ang. *wild passionfruit* 'vad passiógyümölcs', *wild water-lemon* 'vad vízcitrom' (uo.) és sp. *flor de pasión silvestre*, *granadilla silvestre* (EL.) 'vad passiógyümölcs, vad granadíjja' nevet kapta.

Külső megjelenésére utal port. *maracujá hirsuto do sul* (uo.), azaz 'déli bozontos passiógyümölcs', *mossy passionflower* (GRIN.), vagyis 'mohos passióvirág', színnévvvel sp. *granadilla cimarrona*, *granadilla colorada* (EL.), azaz 'gesztenyebarna, illetve piros granadíjja', ang. *scarlet-fruit* (uo.), azaz 'skarlát-gyümölcs' neve. Hegyvidéki élőhelyére utal sp. *parcha de monte*, *parchita de montaña* (uo.) elnevezése. A gyümölcs az alapja fr. *toque molle* (uo.), vagyis 'lágú sapka' nevének. Az ang. *love in a mist passionflower* (GRIN.) nevének 'szerelem a ködben passióvirág' a jelentése.

oregoni cseresznyeszilva J. *Prunus subcordata* (P. 470). Az Egyesült Államok nyugati részén őshonos. A piros vagy sárga, eléggé savanyú termése kis csonthéjas gyümölcs.

Magyar neve a faj ang. *Oregon plum* (W.) elnevezésének fordítása. Földrajzi névvel alkotott nevében a faji jelző honosságra utal. Ugyanígy a faj elterjedése alapján keletkezett sv. *Klamatplommon* (uo.), ang. *Klamath plum*, *Sierra plum* (EL.) és *Pacific plum* (GRIN.) neve a *plum*

'szilva' szóval, valamint a Klamath Mountains, a Sierra Nevada és a Pacific (Csendes-óceán) földrajzi nevekkel. Az Egyesült Államok nyugati részén honos, ezért kapta ang. *western plum* (uo.), azaz 'nyugati szilva' nevét. A latin szaknyelvi binóment G. Bentham adta 1848-ban (Pl.Hartw. 308).

dúsvirágú ribiszke J. *Ribes americanum* (P. 481). Észak-Amerika középső és keleti részén őshonos cserje. Húsos, fényes gyümölcséből ízletes lekvár és zselé készül.

Az akár 15 fehér virágot is nyíló fürtös virágzatra utal a faji jelző. Az érett bogyók fekete színe az alapja ang. *wild black currant* (EL.), azaz 'vad fekete ribizli' nevének. Amerikai honossága miatt kapta litv. *amerikinis serbentas*, or. *сморо́дина америкáнская* (W.), ang. *american black currant*, fr. *groseillier d'Amérique* (GRIN.), *gadellier d'Amérique*, észt *Ameerika sõstar*, cs. *meruzalka americká* és szln. *ameriško grozdičje* (LH.) elnevezését. Ugyancsak honosságra utal dán *pensylvansk ribs* (uo.), ném. *kanadische Johannisbeere* (GRIN.) és ang. *eastern black currant* (EL.) neve.

formózaiegres J. *Randia formosa* (P. 476). Dél-Amerikában őshonos gyümölcsfa. Olajbogyó formájú, sárga, kemény héjú, édeskés gyümölcsöket érlel.

A latin szaknyelvi *formosa* faji jelzőnek 'szép alakú' a jelentése (< lat. *forma* 'alak, forma'). A faj magyar névadója helynévnek gondolhatta a *formóza*i előtag megalkotásánál. Az *egres* nemi névvel a gömbölyded, kemény héjú gyümölcsre utalt. Társneve a *pompás hamisgardénia* (uo.) és a *szederdzsem gyümölcs* (KL.). Utóbbi az ang. *blackberry jam fruit* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a legtöbb európai nyelvben megvan; vö. fi. *karhunvatukka hillo hedelmät*, észt *muraka moosi puu*, litv. *kazeņu ievārījums augli*, le. *jeżyna owoców dzem*, cs. *ostružinový dzem ovoce*, szlk. *morušový dzem ovocie*, ro. *mure gem de fructe*, port. *frutos doce de amora*, ol. *frutta confettura di more*, fr. *fruit confiture de mûres*, holl. *braam jam vruchten*, or. *ежевика фруктовым джемом*, sp. *fruta mermelada de mora*, dán, norv. *brombær marmelade frugt*, sv. *björnbär sylt frukt*, tör. *böğürtlen reçel meyve* és gör. *μαρμελάδα βατόμουρο φρούτα* 'ua.' (KL.). A névadás alapja az, hogy a pépes gyümölcshús íze frissen pontosan olyan, mint a szederlekvár. A németben *Marmaladenfrucht*, *Johannisbeermarmalade-Frucht* (uo.), azaz 'lekvárgyümölcs', illetve 'ribizli-lekvár-gyümölcs' neve használatos. Az ang. *raspberry jam fruit*, *raspberry bush* és a sp. *jasmin de rosa* (<http://toptropicals.com>) nevének 'málnadzsem gyümölcs', 'málnacserje', illetve 'rózsaszín-jázmin' a jelentése. A nemzetség latin szaknyelvi *Randia* nevében az angol botanikus és gyógyszerész, Isaac Rand (1674–1743) emléke őrződik meg.

fanyarszilva J. *Owenia acidula* (P. 84). Ausztráliában őshonos fa. Ehető, csonthéjas gyümölcse gömb alakú, a gyümölcshús a bennszülöttek ételmisszere.

Neve az ang. *sour-plum* 'ua.' (GRIN.) fordítása, a vörösesejlila, savanyú ízű gyümölcsre utal. Ugyancsak a savanyú gyümölcs az alapja ang. *sour-apple* (uo.), azaz 'savanyúalma' elnevezésének. Társneve az *emualma* (P. 442), amely szintén az angolból származik, részfordítással került a botanika magyar szaknyelvébe; vö. ang. *emu apple* 'ua.' (LCF.). A fanciában is megvan: *pomme d'êmeu* 'ua.' (W.). Nyilván az emuk kedvelik gömbölyded gyümölcsét. Ismert még ang. *tulipwood* (GRIN.), vagyis 'tulipánfa' néven, ez a virágok hasonlóságára utal. Ausztráliában használatos még számos neve, élőhelye utal a *desert plum* és az *Australian native nectarine*, azaz 'sivatagi szilva', illetve 'ausztrál bennszülött nektárin', valamint *mooley apple*, *rancooran*, *warrongan*, *bulloo* és *dilly boolean* (www.crescentbloom.com/plants).

ausztráliai fikusz J. *Ficus rubiginosa*; *Ficus australis* (P. 377). Kelet-Ausztráliában őshonos, ma sokfelé ültetett díszfa. Ehető gyümölcse lilás színű, egész évben érik.

Neve az 1806-ban, Willdenow által közzétett latin szaknyelvi *Ficus australis* (Sp.pl. ed. 4: 1138) binóment tükörfordítása. Az ausztráliai őshonosságra utal. Társneve, a *rozsdás füge* (KL.) pedig a ma érvényes latin *Ficus rubiginosa* tükörfordítása, a latin szaknyelvi *rubiginosa* faji jelzőnek 'rozsdás, rozsdavörös' a jelentése. A névadási szemlélet háttere a levelek rozsdabarna színű alsó fele. A legtöbb európai nyelvben ilyen nevet kapott; vö. port. *figo enferrujado*, ol. *fico arrugginito*, or. *фукыц ржаволистный*, holl. *roestige vijgenbom*, le. *figowiec zardzewiale*, cs. *fikovnik rezavé*, dán *rustne figen*, gör. *σκορπιασμένο σύκο*, sv. *rostig fikon*, tör. *paslı incir*; ném. *Rostbrauner Feigenbaum* (uo.),

Rost-Feige (GRIN.), ang. *rusty fig*, *rusty-leaved fig* (PN.), *rusty-leaf fig* (EL.), azaz 'rozsdafüge', 'rozsdás füge', 'rozsdabarna fügefafa', illetve 'rozsdáslevelű füge'.

További társneve az angolból tükörfordítással átvett *kinai füge*, *maláj füge* és *fehér füge* (KL.); vö. ang. *Chinese banyan*, *Malayan banyan*, *white fig* 'ua.' (uo.). Az angolból kerülhetett más nyelvekbe is; vö. ném. *chinesischer Feigenbaum*, fr. *banyan chinois*, ol. *fico cinese*, holl. *chinezen vijgenboom*, ro. *chineză smochine*, port. *figo chinês*, vagyis 'kinai füge/fal', fr. *banyan de Malaisie*, azaz 'malajziai banyána', ném. *weiße Würgefeige*, sp. *higuera blanca*, fr. *figuier blanc*, ol. *fico bianco*, port. *figo branca*, le. *figowiec biały* (uo.), vagyis 'fehér fojtófüge', 'fehér füge'.

Egy kikötőről kapta az angolból elterjedt fr. *figuier de Port Jackson*, sp. *higuera de Puerto Jackson*, afrikaans *Port Jacksonvy* (W.) nevét; vö. ang. *Port Jackson fig* (GRIN.), azaz 'Jackson kikötő füge'. Ismert még *Illawarra fig* (uo.) néven, illetve a megkülönböztető faji jelzővel ellátott ang. *littleleaf fig*, *small-leaf fig* (uo.), vagyis 'kis levelű füge' néven is. Az or. *фикус мелкоплодный* (KL.) elnevezésének 'kisbogyós füge', sp. *higuera mohosa* (W.) nevének 'penészes füge' a jelentése.

kóladió *J. Cola acuminata* (P. 146). Afrikában honos. Koffeintartalmú magva a közismert üdítő egyik alkotórésze. Az ital összetevőinek mindegyike káros, a koffein és cukor is dehidratál, a foszfor-sav kioldja a kalciumot, a szénásv pedig az oxigént.

A fent említett „élvezeti ital”, a Coca-Cola márkanév elő- és utótagja is növénynév, a *koka* 'Erythroxylon coca' és a *kóla* 'Cola acuminata' összetétele. Maga a *kóladió* elnevezés a ném. *Kolanuß* 'ua.' (PbF. 135) tükörszava. Szó szerinti megfelelője az ang. *cola nut* (EL.), dán *kolanød*, holl. *kola noot*, sp. *nuez de cola*, braziliai port. *noz-de-cola* 'ua.' (LH.). Hasonneve a *kóla* (P. 146), szintén fordítással került a magyarba, a ném. *Kolabaum* 'ua.' (G. 167) tükörfordítása. A latin szaknyelvi *Cola* nemzetségnév a növény sp. *cola* nevéből származik. A végső forrás egy Nyugat-afrikai nyelv, a *Cola acuminata* Afrika nyugati és középső részén, Togótól Angoláig őshonos.

Nemzetközi szó; vö. a fentiekén kívül ném. *Cola-pflanze*, fi. *koalapuu*, sp. *colatero*, sv. *kolaträd*, ang. *abata cola*, *cola* (EL.), *cola nut tree*, *cola tree*, cs. *kola*, dán *abatakola*, *kolanød*, *kolatræ*, fr. *colatier*, *kola*, le. *kola zaostrzona*, holl. *kola*, ol. *cola*, port. *coleira*, észt *teravalehine koola*, cs. *kola zašpičatělá*, braziliai port. *colateira*, *noz-de-cola*, or. *кола настоящая* (LH.). A latin szaknyelvi *acuminata* faji jelzőnek 'hegyes' a jelentése. A *keserű kóla* a *Garcinia cola* (P. 143). Rokon faj a *nagyvirágú kóladió* 'Cola nitida, Cola vera' (P. 340), az ang. *bitter cola*, ném. *westlicher Kolabaum* (LH.).

chilei borbolya *J. Berberis empetrifolia* (P. 314). Argentínában, Chilében őshonos. A gömb alakú gyümölcssei éretten fekete színűek, többnyire frissen fogyasztják.

A *chilei* faji jelző honosságra utal, a *borbolya* nemzetségnév pedig régtől adatolható a *Berberis* genus nevéként. Már 1583-ban felbukkan a magyar írásbeliségben: „iröm *borbala*, id est, vinum barbarum, faÿ soska, Iröm *barbara*” (NomPann.), 1775-ben *Szent Borbála füve* 'Barbarea' (Csapó 258). Ezután 1783: *üröm borbolya* (NclB.), 1793: *borboja* (Földi), 1807: *ua.* (MFüvK. 237), 1897: *borbolya* (PallasLex. sóskabokor a.), 1911: *borbolyafa* (Nsz. 39). A nyelvjárásokban *burbolya*, *burbora* (ÜMTsz.). A TESz. szerint bizonytalan eredetű, a legkorábbi adatok azt mutatják, hogy személyneves eredetű növényneveünk.

A *Berberis empetrifolia* társneve a *törpeborbolya* (P. 51), az alacsony cserje találó neve. A latin szaknyelvi *empetrifolia* faji jelzőt a varjúbogyó nemnek ókori növénynevből alkotott *Empetrum* (< gör. *émpetron*) generikus nevéből, és a '-levelű' jelentésű lat. *-folius* (< lat. *folium* 'level') szavakból alkották. A varjúbogyó és a chilei borbolya lombleveléinek hasonlóságára utal, akárcsak a faj ném. *Krähenbeerblättrige Berberitze*, *Krähenbeer(en)-Berberitze* (W.), vagyis 'vajúbogyó levelű borbolya', illetve 'varjúbogyó-borbolya', valamint fr. *epine-vinette à feuilles de camarine* (EL.), azaz 'varjúbogyó levelű tuskés borbolya' neve. Ugyancsak a levele az alapja észt *kukemarlalehine kukerpuu*, cs. *dřišťál šicholistý* és or. *барбарис водяноклистный* (LH.) elnevezésének. Az ang. *crown barberry* (EL.) nevének 'koronaborbolya', chilei élőhelyén az ehető bogyókra utaló sp. *uva de la cordillera* (www.chileflora.com) nevének 'hegyi szőlő', az aransárga virágokon alapuló sp. *palo amarillo* (uo.) nevének pedig 'sárga bot' a jelentése.

Balázs Géza: Antropozsemiotika. Életünk feltűnő jelei. Magyar Szemiotikai Társaság, 2015. 268 lap

Jel/adás. De van-e vétel? Ennek igyekszünk utánajárni a tanulmánykötet kapcsán. Már az elején be kell jelenteni: a recenzens kedvére való a kötet, számos tétele a tananyag részeként szerepelt kommunikációs kurzusain. Az irodalmat szemlélve régi „ismerősöket” találunk, mint Buda Béla, Horányi Özséb, Szépe György, Leontyev, Chomsky, Karácsony Sándor: *A magyar észjárásával*, Foucault: *A hatalom metamorfózisával*, aztán E. Hall, aki a *Rejtett dimenziókat* tárja fel. Az összeállításban vannak még kedvencek és ismeretlenek is bőven. A vaskos kincstárból 49-et a szerző jegyez.

Az első olvasatra meghökkentő címet „emberközelívé” hozza a beszélő alcím: „életünk” meg „feltűnő”. Felvetődik: miért kell kötetbe gyűjteni korábban megjelent tanulmányokat? Hiszen az emberek elolvasták (?). Szükség van erre még? El lehet adni? Nyereséges egy ilyen válogatás? Egyfelől jogos kérdések, ám az írások bővítik a látókört.

Átvilágítjuk a szerkezetet, a tartalmat, keressük a témákat. Elmélet és gyakorlat együtt. Elméleti írás: 10, esettanulmány: 10. Eligazítás: a tanulmányok első megjelenésének helye. Elmélyedésre: irodalom, 249 forrás. Többoldalú, transzdiszciplináris (mondhatunk hálózatot is) megközelítés, sokfelé nyit: tudományok, oktatás, kulturális szektorok, műveltségterületek. Minden, ami emberi – mindennapi szemiotikai rendszereink, szól az eligazítás. Életünk feltűnő és rejtett jelei, amelyekről tudunk vagy sem, meghatározóak, befolyásolják életünk sorát. A feltűnő jelek között vibrálnak olyanok, mint a graffiti, a tetoválások, a rejtvényfeliratok, a közéleti jelszók. A bőr is emlékezik, a ruha emlékeztet, az öltözködés árulkodó, amiként az is, mit eszünk, és hogyan. Az ízlés univerzális és kultúrafüggő. A bor, a pálinka nem hiányozhat a vendégbarát gasztronómia asztaláról, de a vasútnak is megvan a romantikája, illetve a szemiotikája. A kulturális emlékezet technológiája átalakul, erről képes szokásaink közölnék bővebb ismereteket. A hatalom megkerülhetetlen: a nyelv az érdekek szolgálatában. Jó résen lenni, átláthatunk a szítán, az akciók, a szónoklatok leleplezhető. Az internethasználat fordulatai megnövelik az „új (virtuális) írásbeli kultúrák” iránti tudományos érdeklődést, megjelenik az SMS-es folklór és annak számos hatása.

A jelek tanulmányozása, mint „a fejlődés egyik alapgondolata, az *emergencia* vagy »kiemelkedés« vagy »új minőség«” elvezet az antik filozófiáig, mondja a szerző. A jel az „*emergens folyamat* előfeltétele és közvetítője”. Megismerhető, tanulható, a tanulás „magával vonja a jelek értelmezését, felhalmozását és elsajátítását” (31–2).

Balázs Géza a jelek szárnyán nagy utat jár be. A művelődéstörténeti-nyelvi aspektusok kibontása után Rákosrendezőn graffitikba botlik (193), Dél-Magyarországon a vasútbúcsúztatón időzik el (176). A szekszárdi löszfalba vájt régi pince sem kerüli el figyelmét (166). A házias gasztronómiára csábító falvédőfeliraton is megakad a szeme: „Finom étel lesz a tálba – Gyere babám vacsorára” (162). A világot azó, mondjuk éppen Erdélyen át, eljut Costa Ricáig, de az úttalan utakat sem kerüli el, Szarvas és Mezőberény között megállásra készíti: „Krisztus-kereszt az erdőn” (94). A házszámozás is segíti, talán így találja meg Zuglóban a Rákosmező teret, az országgyűlések emlékkövét (84).

Am bármerre is vezessen Balázs Géza útja, az útjelző, a támpont: Széphalom, Kazinczy Ferenc emlékével, a magyar nyelv szimbolikus helye (95–102). Megható a tudomány, a tudás, a tanárok tisztelete, amely kölcsönös a fiatalabb és az idősebb kollégák részéről. Egy kultúrtörténeti pillanatot tanúskodik erről. *A Napsfényes szemiotika* című fejezetben, visszatekintve a szemiotikai konferenciákra, mit is jelent mindez a résztvevőknek: „Egy nagy élmény” – vallja meg Voigt Vilmos, a Magyar Szemiotikai Társaság alapító elnöke. „Aki az életének első néhány évtizedében nem tud beszerezni ilyen saját tudományterületeket és ilyen példaadó embereket maga köré, minek is él?” (119). A temetőben a nagy elődök előtti fohajtás is a szemiotika emberi, értékörző tartalmát példázza (18).

Mindenről fotót készít a vándor, rögzít: bemutatásra, felejtés ellen. Mert a jeltermelődés magával hozza a jelromlást is, a felejtést. Egyfelől felveti: az egyik fő kérdés az, hogy „terápiára van szükség, vagy egyáltalán az emberi élet, a kultúra, illetve a kultúrához való viszonyunk újragondolására. Tudom, hogy ez a legnehezebb” (42). Ugyanakkor működik és hat a felejtés – művészete is van, ám betegsége is: „Kulturális Alzheimer-kór” (103).

A felejtés szemiotikája súlyos kérdéseket vet föl: jobb elfelejteni azt, amit felejtani szeretnénk? Jobb volna felejtani, ami összeomlik úgyszólván... „Eddig minden kultúra elpusztult vagy átalakult” (111). Jel-kép-rendszer – sok még a meg nem fejtett titok. Fel van adva a lecke, Balázs Géza mint felelős kutató-tanár „nem tett mást”, jelzi: váltóra van állítva a szemafor. Megőrizni vagy felejtani. Az írások nyomán az olvasó (saját tapasztalata, életérzése okán is) az utóbbira voksol. A megőrzött kulturális jelek biztonságát adnak.

Ebből a kis izeltől bizonnyára érzékelhető a kötet gazdagsága, többirányúsága. Így a közéletések is többfélék, a recenzens némelyiknél, mint például az oktatásnál, szívesen elidőzne. Tanítás? Szemiotika az iskolában? Ránk férne, sűrűsödik a világ. Ugyanakkor a táguló globalizmus szűkít, a színesség uniformizál. Miért? Az egyén csak a számára kedvező jeleket fogja. Miért? Többségi alapon, tömeghatás. A nagy színességben mindenki kezd hasonló lenni, példákat keres: belenéz az elektronikus képbe, választ – egyéniségét nem ismeri, az internetes forgatagban azt hiszi, magát látja, a Mindenkít látja. Vagy, egy szinikritika szerint: „Akár Akárkit, egy olyan tömegembert, akinek nem lévén más lehetősége, saját testét dobja piacra. A darab a jelenkor erkölcsi és morális válságát tárja föl a brechti elidegenítés módszertanával” (Mi, a tömegember. Vagy.hu, 2015. január 23. http://www.vagy.hu/tartalom/cikk/8368_mi_a_tomegember). A bennünket körülvevő jelek azt üzenik: nem muszáj ezt megvárni. Él a körülötted lévő jelekkel. Használd őket, egyéniségedre lesznek. Mindennek megvannak a sajátos jegyei, „feltűnő jelei”, csak észre kéne venni őket. Igaz, „jelpedagógia” is kellene (83).

Vagy az ember szereti, ha becsapják? Úgy érzi, szabad, közben a komfort, a világdivat rabja. Minden relatív. Lásd a tömegember „boncolása”, Ortega már elkezdte (<http://tomegember.blog.hu/>). Amikor jelzés nélkül cselekszünk: durr, van hang, fény, még illat is, csak egymásba csendülés nincs. Ó, hol vagyunk Baudelaire harmóniájától... Ne mondjunk le róla. Már szólt itthon is a filozofikus figyelmeztetés az életérzésről. A dalt az emberek különösnek, bohókásnak tartották. Pedig a KFT együttes már évekkel ezelőtt nagyon komolyan kijelentette: „Bábu vagy, nem te lépsz, valaki irányít. Jól vigyázz, mi lesz majd, ha megun és leállít? Azt hiszem, nem hiszed, nincs erőd, hogy észrevedd. Nyisd ki a szemed!” (Megjelenési dátum: 1996. Muszáj volna idézni a teljes dalszöveget fantasztikus aktualitása miatt. Érdemes újra eldúdolni. És „szemiotikai füllel” hallgatni.)

A kötet külső borítója rendkívül kifejező: a kép lefedi a szöveget. Összhang van. A (mai) kor embere szembesül egy jellel, nevezetesen az egy tárgy. A helyszín: Guatemala City, Popul Vuh Múzeum. A tárgy ismeretlen: egy tőlünk földrajzilag távoli népközösség kultúrájára utal. A tárgy mint jel jelez, jelentést küld. Vele szemben egy figyelő-érdeklődő tekintet: mi ez? Érdekes ez? Fontos ez neked? Valaki készítette ezt a tárgyat. Hogy kerül ez elé? S ha már élém került, közöm van hozzá? Mi dolgom van vele? A maja civilizáció egy darabjával néz „farkasszemet” egy európai. Egy magyar éppen ezekért utazott mintegy tízezer kilométert. Az ilyen pillanatokért. Mert érdekli a dolog, hát közeledik. „A világot a dolog hozza közelünkbe. A közel lényege a közeledés” (Heidegger, Martin 2000 [ford.] Joós Ernő. *A dolog és A nyelv*. Sylvester János Könyvtár. Sárvár. 48). Szembesülés egy kultúra darabjaival. Ha figyelő-érdeklődő tekintettel közelítünk hozzá, talán még megfeythetjük a titkot. A velünk élő titkokat. Talán még javunkra lehetnek. Kinek tűnik fel a tárgy, kérdezhetjük Heidegger nyomán? *A figyelő* embernek. Emberünk a borítón szuggesztíven néz, *fel akarja fedezni* azt, amit észrevett. Ki ez az ember? Bárki lehet (de nem Akárki), sugallja a kötet szerzője, akinek ez a szokása, és a nyomaték kedvéért saját arcát kölcsönzi az írásműnek. A fényképet is ő készítette, ha már arra járt. A magyar kulturális antropológus és nyelvész, néprajzkutató professzor rendszeresen ad közre szöveges beszámolókat távoli útjairól (is). (Lásd <http://e-nyelvmagazin.hu/2015/03/05/koszonjuk-kolumbusznak/>.)

Kell-e hát újra kiadni a korábbi tanulmányokat? Válaszaink: korábban elkerülték a figyelmet, nem érett meg az olvasóban a gondolat a felfogásra, elmaradt a feldolgozás, a szintézis. Az itt sorolt témák, ezek az irodalmak szépen fokozatosan jelentek meg a magyar kiadványokban, és még lassabban szívárogtak be a szakmai befogadói tudatba, még kevesebbeknél lettek tartós szintéziselemek.

Még a felsőoktatásban is csak itt-ott jelent meg tantárgyként a kommunikációelmélet, a szemiotika, a személyiségtan, az agy kutatás eredményei. (Hogy metafizikáról, filozófiáról ne is beszéljünk.) A sikeres érettségihez ilyen ismeretek nem voltak szükségesek. (Ma sincs másként.) A kötetben tárgyalt témák, irodalmak, mire elterjedtek volna jelentőségüknek megfelelően, változott a helyzet. A rendszerváltás szétnyitotta a kultúra „ollóját”, újabb és újabb jelenségekre reagáló diszciplínák jelentek meg. Elég csak az internetkutatásokra gondolni. Az elméletek nem épültek be szervesen az iskolai oktatásba. Sőt, a hálózatokutatás, minden figyelmeztetés ellenére, kissé elhomályosította a korábban felmutatott tudományos ismereteket, már-már feledésbe vonva olyanokat, mint *előítélet, személyiség, antropológia*...

Világossá vált, hogy a „látványcivilizáció”, ahogy Vargas Llosa nevezte, sok mindent kínál, és sok mindent eltakar, de a lényegi – az emberi-kulturális – kérdések maradnak. Az ember, a felforrósodó világhelyzetben, minden látszat ellenére, egyre inkább elbizonytalanodik, és kezdi keresni a válaszokat. Egyáltalán: mi ez a világ, és mi végre vagyunk benne? Ismerjük-e a saját kultúránk jeleit, múltjával, jelenével, és eligazodunk-e közöttük, általuk? (Meg)értjük-e a más kultúrák jeleit? Sorjáznak a kérdések. A jel a közelítés eszköze, létrehozni képesség, megfejteni képesség, észrevenni: attitűd. Szóval: *Ki vagyok én?*, amint Hobo Blues Band „korszakos dalában” hangzik el a kérdés az identitáskeresés jegyében (43). De ennek is van előzménye, Hobo, a gondolkodó énekes gazdag kútból merít: Villon költészete előadó-művészetének egyik alappillére. Mint az *Apró képek balladája*. Több mint ötszáz éve íródott, ma is érvényes. Álljon itt belőle az „AJÁNLÁS – Mindent tudok hát, drága herceg, / tudom, mi sápadt, s mi ragyog, / tudom, hogy a férgek megesznek, / csak azt nem tudom, ki vagyok” (Szabó Lőrinc fordítása).

És hogy lehet elboldogulni a jelek világában? Hát *abdukció*val. Erről bőséges tájékoztatást ad a tudós szerző, elméleti levezetésekkel igazít el bennünket. Azt tudtuk, hogy az oktatásban még mindig – sokszor indokolatlanul, érdemein felül – divó dedukció kevés, de az indukciós körök sem elegendőek, újabb csavar kell: abdukciós eljárások alkalmazás szükséges. Mindez világos okfejtéssel kiderül, a szerző már a kötet elején „beadja”, útbaigazításként. Megint tanultunk valamit.

A korábbi (és nem régi!), fontos tanulmányok – így, itt és most – egybegyűjtve, esélyt adnak a válaszok megtalálására. Kutatási eredmények, világosan kifejtve, pontosan argumentálva. Ám ezzel nincs elintézve, az anyag jól transzformálható tananyaggá, oktatási célú felhasználásra. Izgalmas, érdekes olvasmány, mindenkinek szóló hasznos tanulságokkal. Emberek a jelek útján – sokszínű jelek közt, még hadak is vonulnak. Ez nem csak tudományos kérdés. Ez kemény mindennapi menetelés. Balázs Géza nem is olyan régen még így biztatott: „Ha hamis a szó, kapaszkodj a nyelvbe!” Ezzel a kötettel mára ez így alakul: „Ha hamis a nyelv, kapaszkodj a jelbe!”

Nos, a végére talán egyértelmű a válaszuk az írás elején feltett kérdésre, mármint hogy szükséges-e az ilyen összeállítás, az újrakiadás. Vettük a jeleket: fontos üzenet érkezett. Vegyük át, kérem. Vajon mi lehet a könyvborítón az a fej? Ki készítette? Mit üzent? Jó lenne megfejteni. A tanulmányok számos kérdésre válaszolnak, és egy sor újabb kérdést vetnek fel, tágítva és szorgalmazva az értelmezés körét. Mi megtettük az első lépéseket, a többit az olvasóra bízunk.

Sz. Tóth Gyula

tanár

Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport tagja
Budapest

